БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ

МЕНИМ ЯЗЫЛАРЫМ...

Бекир ЧОБАН-ЗАДЕ

МЕНИМ ЯЗЫЛАРЫМ...

Шиирлер ве икяелер

АКЪМЕСДЖИТ
«ТАРПАН»
2009

УДК 821.512.145
ББК 84 (4 Укр.= Крмтат)
Ч46

Къырым Мухтар Джумхуриетининъ Миллетлерарара мунасебетлер ве сюргюн олунгъан гражданларнынъ ишлери боюнджа джумхуриет комитетининъ малиевий къолтутувында нешир этильди.

Видання здійснене при фінансовій підтримці Республіканського комітету в справах національностей і депортованих громадян АРК.

И. Гаспринский адына къырымтатар китапханеси
Къырым джухуриет муэссисеси

«Бильги чокърагъы» («Источник знаний») сериясы

Бекир Чобан-заде

МЕНИМ ЯЗЫЛАРЫМ...
Шиирлер ве икяелер

Нариман Сеитягъяев (тертип этиджи, муаррир ве текстологик изаатларнынъ муэллифи)
Айдер Эмиров (сериянынъ муаррири)

Чобан-заде Б.
Ч46 Мои творі — Сімферополь: Тарпан, 2009. — 252 с.

Том складають творі поета, написані в різні роки.

УДК 821.512.145
ББК 84 (4 Укр.= Крмтат)

ISBN 978-966-7974-25-1

Бекир Чобан-заде ве онынъ иджа́ды

XX асырнынъ биринджи черигинде къырымтатар джемиетинде Бекир Чобан-заде киби шахсиетнинъ етишмеси, онда къуветли бир тасильге ынтылышнынъ мевджут олмасынен сым-сыкъы багълыдыр. Бу ынтылышны Исмаил Гаспринскийнинъ айдынлатув арекети догъурды ве о, озь деврининъ бир чокъ бедиий эсерлеринде акс олунды. Джумледен, антлы къурбанымыз, Номан Челебиджихан (1885 - 1918) «Айгиди татар яшлары» адлы шииринде бунъа даир шойле сатырлар язды:

Айгиди татар яшлары, окъумайлар,
Окъусалар, кимседен кем къалмайлар,
Истанбулда, Паристе биринджи бола,
Японлар да онларгъа еталмайлар.

Исмаил Гаспринский тарафындан XIX асырнынъ сонъунда ортагъа къоюлгъан айдынланув гъаелери хусусан 1905 сенеси Биринджи рус инкъилябындан сонъ кениш сильтем алдылар. 1905 - 1906 сенелеринде «Терджиман» пропагандасынынъ ве Биринджи рус инкъилябынынъ махсулы олгъан «Генч татарлар» джемиетининъ арекетлери нетиджесинде Къырымда бир сыра рушдие мектеплери ачылды. Бу мектеплер И. Гаспринскийнинъ янъы усул мектеплерине коре, даа илери окъув юртлары эдилер. Русие акимиети, императорлыкънынъ кенар виляетлеринде яшагъан «ябанджы сойлу» («инородческий») халкъларгъа нисбетен алып баргъан мустемлекеджи ве ассимиляцион сиясети ичюн бу мектеплер не дереджеде хавфлы олгъанларыны анълагъан сонъ, 1910 йылында оларнынъ эписини къапаттырды.[1] Бойле бир мектепнинъ къапатылувы кене де Н. Челебиджихан тарафындан 1912 сенесинде язылгъан «Къарылгъачлар дуасы» икяесинде буюк бедиий къуветнен тасвир этильди.

Укюметнинъ бойле къатий арекетлерине бакъмадан, Къырымда рушдие мектеплеринден бир чокъ келеджекте мешур зиялыларымыз оладжакъ генчлер чыкъты. Оларнынъ базылары рушдиеден сонъ

---

[1] Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений Таврической губернии в XIX - начале XX века). - Симферополь: Таврия, 1998. - с. 128.

рус окъув юртларына кирди, базылары исе тасильни Истанбулда девам эттилер. Шу сонъкилер сырасында келеджекте Чобан-заде адынен белли оладжакъ чобан огълу Бекир Къуртваап да бар эди.

Эдип ве алимимиз 1893 сенесининъ бааринде, майыс 15 (янъы услюп боюнджа 27) куню къадимий ве тарихта мешур Къарасувбазар шеэринде дюньягъа кельди. Буны озю эм терджимеиалларында, эм де шииринде къайд этти:

Тувдым Къырымда, Къарасувбазарда,
Джыландай джешиль джаланджы баарьда...

(«Расткеле»)

Бекир Чобан-заде, озюнинъ къалемине аит олгъан бир терджимеиалында бильдирген малюматкъа коре, 1901 йылында 8 яшны толдурып, джами янындаки мектепке къатнап башлады. Учь йылдан сонъ (1904 с.) о, тувгъан шеериндеки рушдиеге кирди ве 1908 сенесинде оны мувафакъиетнен битирди. Бу ерде шуны да къайд этмели ки, эдибимизнинъ ильмий терджимеиалыны[2] язгъан тарихчы Дмитрий Урсу, Б. Чобан-заденинъ рушдиеге даа кеч, 1906 сенесинде кирип, оны 1909 йылында битиргенини иддиа эте.

1909 йылында рушдие мезуны Къарасувбазар Джемиет-и хайриесининъ ярдымы иле Истанбулгъа бара ве, бир чокъ зорлукълар иле Мектеб-и Султанийге (Галатасарай лицейине) кирип, 1914 йылына къадар анда тасиль ала. Бу ерде онынъ сиясий ве эстетик бакъышлары шекилленелер. Б. Чобан-заде, къырымтатар талебелери тарафындан тешкиль олунгъан «Ватан» джемиетининъ азасы ола.[3] 1912 сенесинде о, «Яш татар язгъычлары джыйыны»на бирлешкен «Ватан» джемиетнинъ бир къач азаларынен берабер «Яш татар язылары» адлы джыйынтыгъынынъ нешир этилювинде иштирак эте. Китапкъа Б. Чобан-заденинъ «Ананъ къайда» поэмасы ве «Сабанджынынъ топракъкъа макътавлары» шиири кирдилер. Яш шаир озь эсерлерини «Ч. заде Бекир Бавбек» ве «Бекир Бавбек» такъма адларынен имзалагъан эди.

Лицейни битирген сонъ, 1914 йылында Б. Чобан-заде Къырымгъа къайтып келе. Лякин шу арада Биринджи Джиан дженки башлана. Тюркиеге ве онынъ халкъына севги ве урьмет беслеген генч, онъа къаршы дженклешкен рус ордусына алынмамакъ ичюн мезкюр йылда башта Одессагъа кете ве андан бир чокъ къыйынлыкъларнен Истанбулгъа барып чыкъа. Одессадан Истанбулгъа ёлджулыгъы акъкъында малюматлар олмаса да, Одессада Халиль Чап-

---

[2] Урсу Д.П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. - Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. Макъалемиз ичюн Б. Чобан-заденинъ терджимеиалына даир малюматларны эсас оларакъ бу эсерден алдыкъ.

[3] Kırımlı H. Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916). - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996. - s. 205.

чакъчынен корюшип онен тувгъан тиль, эдебият ве халкънынъ келеджеги акъкъкында чокъ субет эткени эдебиятшынаслар ве тарихчыларнынъ теткъикъатларындан белли ола.

1914—1915 сенелеринде яш къырымлы Истанбул университетине къатнай. Айны йылларда анда маджар профессоры Дьюла Месарош лекциялар окъуй эди. Б. Чобан-заде онен таныш олып, 1915 сенесининъ сонъунда я да 1916 сенесининъ башында онынъ ярдымынен Будапешт университетине окъумагъа кете. Австрия-Маджаристан империясынынъ энъ гузель университетлеринден бири олгъан бу алий окъув юртунынъ тарих-филология факультетинде Б. Чобан-заде, о девирнинъ энъ белли шаркъшынаслар сырасына кирген Игнац Гольциер, Дьюла Немет, Игнац Кунош киби алимлерден тасиль алды. 1919 с. октябрь 15-те Б. Чобан-заде «Кодекс Куманикус»та зан этильген сингармоник келишмемезликлер ве тюркий тиллерде артикуляцион негиз меселеси» мевзусында диссертацияны къорчалап, фельсефе докторы унваныны алды.

Даа 1912 сенесинде Истанбулда озюни ильки кере косьтерген Б. Чобан-заденинъ шаирлик истидады Маджаристанда къувамына етти. Будапештте эдип онларджа романтик рухта аджайип шиирлер язды. Айны заманда бу ерде онынъ къалеми астындан кене де эксериетле романтик рухкъа малик олгъан «Нурай», «Он дёрт джашымда», «Огъурлы джоллар», «Арманда бир шаир», «Бир къач сучум», «Индемез Джелиль» киби икяелер чыкъты. Бутюн бу эсерлер Исвечреде язылгъан бир къач манзуменен берабер учь дефтерден ибарет «Къавал сеслери» адлы эльязма джыйынтыгъына кирдилер.[4]

Озь къайгъыларынен пайлашмагъа ве гъаелерини халкъына таnытмагъа тырышкъан эдибимиз, эсерлерини Тюркиеге ве Къырымгъа ёлламагъа чаре тапа эди. Бунынъ саесинде, 1918 йылынынъ март айында Истанбулда нешир этильген биринджи «Кок китап»та Б. Чобан-заденинъ «Алим айдамакъ», «Бир изин беринъиз», «Булутлар, булутлар!..», «Ах, табылсам», «Тувдым бир уйде», «Асрет» шиирлери ве «Чора батыр» дестаны дердж этильген эдилер. Айны йылнынъ экинджи ярысында Акъмесджитте чыкъкъан «Миллет» газетасында юкъарыда къайд этильген «Ах, табылсам», «Тувдым бир уйде» ве «Чора батыр» манзумелеринен бир арада эдипнинъ «Тувгъан тиль», «Ой сувукъ шу гъурбет», «Озен», «Бугунь», «Анам», «Истудент» шиирлери ве «Нурай» повести бастырылгъан эдилер.

Диссертациянынъ къорчалавындан сонъ 1920 с. мартына къадар яш алим Будапешттеки Шаркъ Академиясында тюрк тилини огретти. Ондан сонъ о, Къырымгъа айланма ёлнен къайтмагъа къарар берип, башта Исвечреге кете ве, фырсаттан файдаланып, Лозан, Дженев, Инсбрук шеэрлерини зиярет эте. Исвечреде Б. Чобан-заде-

---

[4] Otar İ. Kırımlı Türk Sair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. - İstanbul: Lebib Yalkın Yayımları ve Basım İsleri A.Ş., 1999. - s. 26.

нинъ аятында муим бир адисе олып кече. Исбрукте о, къырымтатар миллий къуртулыш арекетининъ лидери Джафер Сейдаметнен корюшип, узун-узун субетлер япа. Анълашыла, бу субетлернинъ эсас мевзусы - Къырымнынъ ве къырымтатар халкъынынъ келеджеги эди. Айны заманда олар эдебият акъкъында да субетлешселер керек, чюнки Дж. Сейдамет, Б. Чобан-заденинъ шиирлеринен таныш олгъан сонъ онынъ шиирий истидадына юксек къыймет кести ве атта эки манзумесини французча тилине терджиме этти. Инсбруктен Б. Чобан-заде башта Италиядан кечип, Истанбулгъа бара ве андан Ватанына къайтып келе.

Къырымда яш алим ве эдип Дж. Сейдаметнинъ тевсиесинен Миллий Фыркъагъа аза олып, онынъ лидерлери сырасына кире, къурултайларында иштирак эте, чыкъышлар япа. Айны вакъытта 1920 сенесинден башлап о, Къырым университетининъ доценти, 1922 сенесинде исе профессоры ола.

1924 йылында япкъан бир чыкъышында Б. Чобан-заде, латин элифбесине кечюв меселеси акъкъында фикирлерини беян этип, Миллий Фыркъадан айырылувгъа ильк адым ата. Даа сонъра о, фыркъанен алякъаларыны бутюнлей узе.[5] Кене шу йылы оны университетнинъ ректоры вазифесине сайлайлар. Лякин Б. Чобан-задеге университетке рехберлик япмакъ къысмет олмады. Бунынъ ерине о, 1925 сенесининъ башында Азербайджан джумхуриети Меркезий иджра комитетининъ реиси С. Агъамали-огълунынъ даветинен Бакугъа кете.

Азербайджанда Б. Чобан-заде девлет университетининъ азербайджан тили ве эдебияты кафедрасына профессор ве кафедра мудири оларакъ сайланды. Бу вазифеде о, 1930 сенесине къадар чалышты. Айны заманда, 1928 йылындан башлап, о, Москвадаки Шаркънынъ этник ве миллий медениетлери институтында аспирантлар ичюн лекциялар окъуй. 1930 - 1934 сенелеринде алим профессор унваны иле Фергъана педагогика университетинде озьбек тили ве эдебияты кафедрасынынъ мудири вазифесинде булуна. 1935 сенесинден башлап Б. Чобан-заде Орта Асия девлет университетинде «тильшынаслыкъкъа кириш» курсуны окъуй.

Къырымлы алимнинъ ильмий меракълары ве эмиетини, иштирак эткен конференциялары косьтерелер. О, Акъмесджит, Баку, Ташкент, Махачкъала, Къазан, Алматы, Ашхабад, Ереван, Тбилиси шеэрлеринде отькерильген ильмий форумларда иштирак этти. Тувгъан тилинден гъайры Б. Чобан-заде Тюркие тюркчесини, озьбек, къазах, азербайджан, туркмен, къумукъ, къарачай-балкъар, маджар, араб, фарсий ве рус тиллерини биле эди. О, 120-ден зияде ильмий эсерлернинъ муэллифи олып, публикацияларынынъ умумий сайысы 200

---

[5] Керимов И.А. Медений эснас: 1920-1938 (Къырымтатар тили, эдебияты ве медениетинден малюмат дестеги). - Симферополь: «Таврия», 1997. - с. 213, 214; Урсу Д.П., мезкюр эсер, с. 163.

ракъамыны кече. Алимнинъ мирасында тюркий халкъларнынъ тиллери ве эдебиятлары боюнджа бугунь де ильмий къыйметини джоймагъан салмакълы эсерлер бар. Меракълысы шу ки, ильмий эсерлерининъ эксериси 1924—1936 сенелери арасында бастырылгъан эди. Яни 13 йылда о, 120-ден зияде ильмий эсер язды. Бу эсерлер арасында онларнен буюк колемли китаплар бар.

1930-нджы йылларда Б. Чобан-заденинъ илимге къошкъан иссеси Совет Бирлигинде ве дюньяда таныла. 1932 сенесинде о, ССДжБ Илимлер академиясы Кавказ аркъасы филиалынынъ (1935-тен башлап - Азербайджан филиалы) акъикъий азасы унваныны ала.[6] 1935 йылында оны Париж лингвистик джемиетине аза этип сайлайлар.[7] Лякин, айны заманда, алимге къаршы фааль бир къабаатлав кампаниясы алып барыла.

1927 сенесинде Къырымнынъ миллий сиясий ве интеллектуаль элитасына къаршы ильк репрессиялар далгъасы башланды. Энъ башында Къырым Меркезий иджра комитетининъ реиси Вели Ибраимов аписке алынды. Онынъ махкеме иши мунасебетинен пек чокъ къырымтатар медениет ве илим эрбаплары шубэ астына алындылар. Газеталарда оларгъа къаршы серт бир къабаатлав кампаниясы башланды. Оларны миллетчиликте, пантюркизмде, коммунистик режимине къаршы душманлыкъ косьтергенлеринде къабаатлай эдилер. Бу кампаниягъа Б. Чобан-заде де огърады. 1929 сенесинде о, Бакуда ве Къырымда чыкъкъан газеталаргъа Миллий Фыркъада иштирак эткенине пешман олгъаны акъкъында мектюплер язмагъа меджбур олды. Лякин оларнынъ дердж этилюви оны къабаатлавлардан къуртармады. Эдебиятшынаслыкъ ве тильшынаслыкъ сааларында о заман аксиинкъилябий сайылгъан бакъышларындан вазгечкенини беян эткен «Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ» китабы (Баку, 1929) ве «Лисаниятта антимарксист джереянлар (Радловджылыкъ-Ушаковджылыкъ)» макъалесининъ (Баку, «Коммунист тербиеси угърунда» журналы, № 9—12, с. 98—103) бастырылувы да меселени аль этмеди.[8]

О куньки газеталарнынъ саифелеринде къабаатлагъанларнынъ айыплав ве къабаатлангъанларнынъ кендилерини акълав мектюплери эксик дегиль эди. Чокъ кере тюневин къабаатлагъан шахыс бугунь озю къабаатлангъанлар сырасына кече эди. Къанлы 1937 сенеси бу абсурд театрынынъ оюнына екюн чекти. О йылы январь 28 куню Б. Чобан-заде тевкъиф этильди. Докъуз ай девамында оны НКВД камераларында эзиетледилер. СБУ (Украинанынъ хавфсызлыкъ хызмети) архивинде эдипнинъ досьесинен чалышкъан Д. П. Урсу, Б. Чобан-заденинъ эзиетлев камерасында корип

---

6 Ашнин Ф.Д. Бекир Вагапович Чобан-заде // Народы Азии и Африки. - 1967. - № 1. - с. 209–210.

7 Урсу Д.П., мезкюр эсер, с. 155.

8 Ашнин Ф.Д., мезкюр эсер, с. 211; Керимов И.А. мезкюр эсер, с. 216–217; Урсу Д.П., мезкюр эсер, с. 162–163.

чеккенини тасавур этмек мумкюн дегиль, бунъа кимсе даянамаз эди, деп язды. 1937 сенесининъ октябрь 12-де саат 11.20-ден 11.40-къа къадар, яни ялынъыз 20 дакъкъа девам эткен «тройка» махкемеси (учь махкемеджиден ибарет махкеме) Б. Чобан-задени дёрт мадде боюнджа къабаатлы таныды ве махкеменинъ къарарына шикяет бермек акъкъындан марум этип, олюм джезасына махкюм этти. Большевик джеллятлары онен бир куньде юзьлердже адамларны идам эттилер. Д. П. Урсудан даа эвель Б. Чобан-заденинъ махкеме ишинен чалышмагъа фырсат тапып, оны акълагъан макъале бастыргъан Ф. Ашнин ве В. Алпатов, махкеме отурышынынъ ялынъыз учь кунь девам эткенини ве бу себептен джеллятларгъа олюмге махкюм этильгенлерни бирер-бирер дегиль де, топ-топ къуршунгъа тизмек даа «онъайтлы» олгъаныны бильдирдилер. Октябрь 13 куню эдип ве алимимиз къатиль этильди.[9] Даа сонъра Аллаhдан даима хайыр тилеген ве яхшылыкъкъа инаныпу «не бермеген Аллаh» сёзлерини агъыздан тюшюрмеген халкъымыз Б. Чобан-заденинъ сагъ къалгъаны, лагерьлерде олгъаны акъкъында эфсанелер уйдурды (бунъа укюмет тарафындан берильген весикъалар да ярдым этти), амма олар керчек олып чыкъмады. Алим ве шаиримизнинъ мезары къаерде олгъаны белли дегиль. О озю, буны эвельден истеген киби бир шииринде шойле язды:

Бир олю болайым мезарсыз, ташсыз,
Къадимсиз, зикирсиз, яланджы козьяшсыз.

(«Янықъ къавал»).

Бесе-белли, шиирлер де дуа киби, кимерде бир къабул олуналар... Бу шиирнинъ девамы исе, эвлядыны къорчалап оламагъан халкъына бир васиет киби янъгъырай:

Тиймесин тениме титреген эллер!..
«Ольди» демесин тувмай ольгенлер...
«Кирли!» деп ювманъыз, ольгенлер темиздир,
Ольгенлер къайгъысыз, къоркъусыз, тегиздир.

Вахшийдже эзиетленип ольдюрильген эдип ве алимимиз озюнден сонъ зенгин эдебий ве ильмий вариет къалдырды. Халкъымызнынъ душманлары йыллар девамында оны гизлемеге, ёкъ этмеге тырышсалар да, бу къара ишнинъ башына чыкъамадылар. Б. Чобан-заде: «Бир кунь тарих Къырымман огърашса, Къырым татары Къырым татарыны къыдырса, меним языларым ортагъа чыгъар», — деп язды. Иште бугунь Ватанына къайткъан, кечмишини, миллий кимлигини араштыргъан халкъымызда онынъ ильмий ве бедиий эсерлерине буюк ихтиядж бар.

---

[9] Ашнин Ф., Алпатов В. Профессор Б.В. Чобан-заденинъ махкеме иши // Йылдыз. - 1998. - № 6. - с. 60-61.

Сонъки йылларда Б. Чобан-заденинъ шиирлери ве икяелери, ильмий макъалелери ве китаплары земаневий графикамызда ве латин арифлернен Къырымда, Тюркиеде, Романияда меджмуалар ве газеталарда, дерсликлерде, джыйынтыкълырда ве айры китаплар шеклинде нешир этилелер. Парлакъ шахсиети теткъикъатчыларнынъ дикъкъатыны озюне кеттикче даа зияде чеке. Онынъ догъгъан ери, окъугъан йыллары, Къырымдаки ичтимаий-сиясий ве ильмий фаалиети этрафында теткъикъатчыларнынъ давалары токътамай. Лякин бунынънен берабер, Б. Чобан-заденинъ бугунь белли олгъан бутюн бедиий эсерлерини ичине алгъан джыйынтыкъ бу маальгедже окъуйыджыларымызнынъ къолунда ёкъ эди. Бу себептен медениет эрбаларымыздан бири, И. Гаспринский адына китапханенинъ мудири Айдер Эмиров бойле бир китапны азырламакъ ве кендиси тертип эткен «Бильги чокърагъы» сериясында нешир этмек тешеббюсинен чыкъты. Бойле бир шерефли иште иштирак этмекни о, бу сатырларнынъ муэллифине теклиф этти. Озю де четте къалмайып, китап устюндеки ишлерге буюктен-буюк иссе къошты. Нетиджеде ишбу китап пейда олды.

Бекир Чобан-заденинъ бедиий мирасы, онынъ иджадынен таныш олмагъанларгъа бельки де колемдже кучюк корюнир. Лякин онынъ акъикъий къыйметини кесмек, къадрине етмек ичюн эдипнинъ иджадыны теренден огренмек керек. Бугунь онынъ 1912–1926 сенелери арасында, яни 19 яшындан 33 яшына къадар язгъан сексенден зияде шиири, эки поэмасы ве секиз икяеси белли. Бу чокъмы я азмы? Эсерлерининъ сайысына бакъкъанда, эльбетте, азджа киби корюне. Амма оларнынъ гъаелери, зенгин тили, бедиий къувети козь огюне алынсалар, къоджаман бир мираскъа, буюк бир хазинеге саип олгъанымыз анълашылыр.

Эдипнинъ шиирлеринде озьгюн бир къувет бар. Буны классик шаирлеримизнинъ сёзлери исбатлайлар. Эшреф Шемьи-заде, «Яз акъшамы уй алдында» шиирини окъугъанда, юреги эджанлангъан, тени чымыр-чымыр чымырдаткъаныны язды.[10] Шакир Селим «Бир сарай къураджакъман!..» китабынынъ кириш макъалесинде, «Булутлар, булутлар» шиирини окъугъанда я да динълегенде юреклернинъ титрегенини, аджджы козьяш томарлары богъазгъа келип тыкъылгъаныны, оны окъугъан сонъ ана юртны севмемек, ана юрт ичюн курешмемек, Б. Чобан-заденинъ шиириетини севмемек мумкюн олмагъаныны сёйледи.[11]

Эдибимизнинъ шиирлеринде окъуйыджыны озюне чеккен къуветнинъ, джазибенинъ себеплери чокътыр. Олардан бири, иджадынынъ халкъ агъыз яратыджылыгъындан келип чыкъкъанıдыр. Шаир манзумелерини халкъкъа анълашылгъан тильнен язып, халкъ биль-

---

[10] Шемьи-заде Э. Бекир Чобан-заде (1893-1938) // Чобан-заде Бекир ве Лятиф-заде Абдулла. Шиирлер. - Ташкент: Гъафур Гъулям адына эдебият ве санъат нешрияты, 1971. - с. 7.
[11] Coban-zade B. Bir saray quracaqman!.. Siirler. - Simferopol: Sonat, 2001. - s. 7.

ген ве севген пармакъ везнини, халкъкъа анълашылгъан аэнк унсурларыны, тешбихлерни, тимсаллерни къуллана эди. Бунынъ себебини шаирнинъ шойле сатырларында корьмек мумкюн:

Пушкин, Гоголь... Русларнынъ башы, козю,
Лякин деме бунлардай бизде чыкъмаз,
О джырчылар, чынъчылар айткъан сёзю
Эп о маден джеринден чыкъкъан эльмаз.

(«Студент»).

Бекир Чобан-заденинъ эксери манзум ве менсур эсерлерининъ тилине, къазантатар асыллы Тюркиели теткъикъатчы Абдулла Баттал Таймас киби ялынъыз къырымтатар чёль лехджеси демек, янълыштыр[12]. Эдибимиз эсерлерини тек къырымтатарлар ичюн дегиль, даа кениш халкъ кутьлеси ичюн яза эди. Онынъ окъуйыджылары Къырымда, Къазанда, Кашгъарда — къоджаман «тынч татар чёлюнде» яшагъан тюркий халкъ, кениш манада «татарлар» эди. Бунынъ ичюн Б. Чобан-заде, озь шиирлери ве икяелери ичюн эсас оларакъ къырымтатар тилининъ чёль шивесини алып, онъа бутюн дигер «татарлар»нынъ: ногъайлар, къазантатарлар, башкъыртлар, къумукълар, къарачай-балкъарлар ве дигер тюркий халкъларнынъ тиллеринде сакълангъан бирлештириджи унсурларны - умумий лексиканы, фонетик хусусиетлерини ве грамматик шекиллерни къошмагъа арекет эте эди. Шаир ялынъыз юрегининъ сезгисине я да джанынынъ истегине дегиль, айны заманда ильмий бильгилерине де эсасланып, бедиий эсерлерининъ тили саасындаки араштырмаларны кечире эди. Озюнинъ бу хусуста фикирлерини о, 1925 с. Акъмесджитте нешир этильген «Къырым татар ильмий сарфы» китабында шойле бильдирди: «Тюрк-татар тиллери эр не къадар бир-биринден бинълердже вёрст (километр) узакъ яшагъан халкъларнынъ тиллери олса да, ве бу тиллернен къонъушкъан адамлар арасында юзлердже йылдан берли мунасебет - багъ ич дениледжек дереджеде булунса да, бу тиллер керек шекильджилеринде (морфологияда — **Н.С.**) ве керек исе манада (лексикада — **Н.С.**), бир-биринден чокъ айырылмагъанлар. <...> Чуваш, якъут тиллерини тюрк-татар ана тилинден артыкъ айырылгъан бир шекильге, яни аз-чокъ мустакъиль бир сарфкъа малик сая бильсек де, къыргъыз, озьбек, османлы, азерий, алтай... тюрклерининъ тиллери акъкъында буны айтамамыз. <...> Бутюн бу сонъунджы тиллер муштерек, умумий бир эдебият мейдангъа кетире билирлер».[13] Айны фикир «Тувгъан тиль» шииринде даа къыскъа, шаиране тарзда бир мысра ичинде ифаделенди:

Сени мен Къырымда, Къазанда таптым...

---

[12] Battal Taymas A. Kırımlı Bekir Çobanzadenin siirleri. Türkiyat Mecmuası, Cild XII'den ayrı basım. - İstanbul: Osman Yalcın Matbaası, 1955. - s. 30.

[13] Чобан-заде Б. Къырымтатар ильмий сарфы / Азырлагъанлар: А.М. Эмирова, Н.С. Сейтягьяев. - Симферополь: Доля, 2003. - с. 127.

Бекир Чобан-заденинъ тилине хас олгъан даа бир чизги – о, эсерлеринде китабий, алынма лексикадан къачына, халкъ лексикасына, озюнинъ ифадесинен «джанлы тильге» устюнлик бере. Чаре тапкъанда о, арап ве фарс тиллеринден алынгъан сёзлер ерине асыл тюркий сёзлерни къуллана. Меселя, онынъ эсерлеринде *ве* багълайыджысы сийрек раст келе, шиирлеринде *джеэннем* ерине *таму*; *мукъаддес* ерине *изгю*; *гъам, къасевет* ерине *мунъ* ве илх. киби сёзлернинъ къулланылгъаныны корьмек мумкюн. Бу хусустаки фикирлерини де шаирнинъ иджадында тапамыз:

Бир изин беринъиз, о козю джашлы,
Джуреги сувугъан, бичимсиз башлы -

Койлюге айтайым ***озюнинъ тилинден,***
Къопарып берийим бильгининъ гулюнден...

(«Бир изин беринъиз»).

Шаир, эксери алларда «огъуз тюркчеси»ни ред этип, «чагъатай тюркчеси»не устюнлик бере.[14] «Огъуз тюркчеси»нинъ энъ илери эдебият тили олгъан османлы тюркчесине о, ашагъыдаки сатырларны багъышлады:

Арабий, аджемий джаланджы достынъ,
Нечюн сен оларны къошуда оздынъ?..

Бир сюрю душманынъ, учун душманынъ,
Бира деп ичелер заваллы къанынъ...

Пашалар, агьалар, о ханым, бейлер,
Бир талай эсиринъ къолунда нейлер...

Джолунъдан иттилер, догъру джолунъдан...
Тилинъни алдылар о зайыф къолунъдан...

(«Заваллы тюрюк»).

Бекир Чобан-заденинъ бедиий эсерлериндеки тильге ялынъыз къырымтатар чёль шивеси айтылгъанынынъ эсас себеплеринден бири - онынъ фонетик хусусиетлеридир. Джумледен, онынъ шиирлеринде «дж» сесинен башлангъан *джаз, джайлав, джалан, джаланджы, джалбармакъ, джалвармакъ, джанмакъ, джанъы, джас, джат, джатмакъ, джаш, джашлы, джашын, джель, дженгиль, дженъильмек, джер, джетишмек, джетмек, джетмиш, джокъ, джол, джосма, джюрек, джурт, джыгъылмакъ, джылдыз, джыр, джырламакъ...* киби сёзлер пек чокъ. Лякин айны

[14] Бу алимимизнинъ озю теклиф эткен терминлери; бкъз: Чобан-заде Б., мезкюр эсер, с. 95.

заманда онынъ дигер манзумелеринде биз, юкъарыда къайд этильген сёзлернинъ *ййла* («Биз яш экенде»), *ят* («Бошуна»), *етиджи, ер, ёл, ййла* («Булутлар»), *юв-, яв-* («Думан»), *ёлла-, яш* («Ичкен»), *ёкъ, ййла, ярыкъ, яш, етиш-* («Келелер!»), *яз* («Кузь»), *яхшы, яланджы, яшав* («Къайтарма»), *ешиль* («Хабер алдым») ве илх. киби башлангъыч «й» сесли вариантларыны да коремиз. Кимерде бир башлангъыч «дж» ве «й» сесли вариантлар айны бир шиирде расткелелер, меселя, «Думан», «Дунай таша», «Ичкен», «Кузь» ве «Къайтарма» шиирлеринде олгъаны киби. Б. Чобан-заденинъ эсерлеринде *кече - гедже , тике - тиге, пек - бек, коль - голь, тюльбер - дюльбер, моюн - боюн, мында - мунда* ве илх. киби башкъа фонетик чубарлыкъларны да къайд этмек мумкюн. Бутюн бу мисаллер шаирнинъ тиль саасында токътамайып араштыргъан, янъы ифаделев ёлларыны къыдыргъан иджаткяр олгъаныны косьтерелер.

Эдипнинъ эсерлеринде къырымтатар чёль шивесине хас олгъан морфологик унсурлар, ичине тувгъан Къарасувбазар лехджеси де кирген орта ёлакъ шивелерининъ унсурларындан устюн кельгенине бакъмадан, эсерлеринде орта ёлакъ шивесининъ морфологик элементлери де асыл да ёкъ дегиллер. Меселя, «Бильмийим» шииринде орта ёлакъ шивесине хас *джукъ**лайым**, эшитмийим, бильмийим, къарайым, къучакълайым* шекиллери расткелелер. Табиий, Бекир Чобан-заденинъ иджадында бу шиирдеки шекиллер истисна киби корюнелер, чюнки башкъа манзумелерде биринджи шахыс фииллери *джур**емен**, вазкеч**емен*** («Акъчам болса»), *джуралмай**ман*** («Алим»), *къураджакъ**ман*** («Бир сарай къураджакъман!»), *бильмий**мен**, силькинир**мен**, атар**ман**, джатар**ман*** («Кечмиштеки сучларымыз») ве илх. киби шекиллеринде къулланылалар. Лякин айны заманда Б. Чобан-заде Номан Челебиджиханнынъ шиирлеринде де къулланылгъан биринджи шахыс фииллерининъ *-кемен / -гемен / -къаман / -гъаман* кечкен заманы аффиксини сейрек къуллана (меселя, «Кичкене сёзлер»де - *тув**гъаман***, «Келеджекте» - *теп**кемен***). Онынъ ерине о, эксери алларда орта ёлакънынъ *-дым / -дим / -тым / -тим* аффиксини ишлете (*кор**ьдим**, сюй**дим**, джан**дым**, куй**дим*** киби).

Иште юкъарыда косьтерильген мисаллер, Б. Чобан-заденинъ бедиий эсерлериндеки тильге тек къырымтатар тилининъ чёль лехджеси я да шивеси демек, янълыш олгъаныны косьтерелер. Онынъ тилинде эм чёль, эм тувгъан орта ёлакъ шивесининъ унсурлары бар, эм де, чокъ олмаса да, башкъа тюркий тиллернинъ элементлери ер алмакъталар. Бу тиль, къырымтатар чёль лехджесинден даа мураккеп бир адисе олып, келеджекте джиддий суретте огренильмеге ляйыкътыр. Шимдилик исе Б. Чобан-заденинъ бедиий эсерлериндеки тильнинъ эсасыны джанлы къырымтатар тили тешкиль эткенини, онынъ башкъа тюркий тиллерден алынгъан лексика саесинде зенгинлештирильгени-

ни ве кениш халкъ кутьлелерине анълайышлы олгъаныны сёйлей билемиз. Эдип бу тильнен тек къырымтатарларгъа дегиль, бутюн «татар» дюньясына мураджаат эткенини де сёйлемек мумкюн.

Абдулла Баттал Таймас, Б. Чобан-заденинъ шиирий иджадына багъышлангъан макъалесинде, эдипнинъ шииириетинде даа чокъ 3+4 ве 5+6 пармакъ эсапларыны къуллангъаныны къайд этти.[15] Шаирнинъ эсерлеринде биринджи ольчюнен «Яш бала, тюльбер бала» шиирининъ мысралары тизильгенлер. Экинджи ольчюге уйгъун мисаллерни тапмасакъ да, Б. Чобан-заденинъ «Къалкъ, Эсма, къардашым», «Алим Айдамакъ» ве дигер шиирлери халкъ эдебиятына хас олгъан 6+5 ольчюсинен язылгъанлар. Лякин эдипнинъ бутюн назмиетини бойле тар ольчю черчивесине сыгъдырмакъ, янълыштыр.

Шаирнинъ энъ зияде севген ве энъ чокъ къуллангъан узун мысралары 11 эджалы ве къыскъа мысралары 7 эджалы олып, асылында халкъ агъыз яратыджылыгъына хас олсалар да, оларнынъ ичиндеки дуракълар (токътавлар, цезуралар) эр вакъыт халкъ шииириетиндеки дуракъларнен бир олмайлар. Ондан гъайры, Б. Чобан-заденинъ бир чокъ манзумелеринде мысраларнынъ узунлыгъы бир-бирине тенъ кельмей. Мисаль ичюн, «Акъчам болса» шиири башындан сонъуна къадар 11 эджалы, 4+3+4 дуракълы пармакъ везнинен тизильген олса, «Къавгъасыз той корюльмеген!» шииринде бойле мунтазамлыкъ ёкъ. Онынъ биринджи ве учюнджи бейитлери 4+3+4 шеклинде тизильгенлер. Экинджи бейитнинъ биринджи мысрасынынъ да везни шу, экинджи мысрасында исе «харабе» сёзю бу ольчюни «боза» ве бу мысранынъ везни 5+3+4 шеклини ала. Бундан сонъ кельген мысралар эсасен 4+3+4 ольчюлеринен тизильселер де, шиирде бундан фаркълы олгъан 4+3+5, 5+3+5, 5+3+4, 3+3+5, 4+4+2, 6+3 ве 5+4 ольчюлеринен тизильген мысралар да бар. Бунъа ошагъан везинни «Асрет» шииринде де корьмек мумкюн. «Тынч татар чёлюнде» шиирининъ мысралары даа узун (15 - 17 эджалы). Лякин онынъ интонациясы, юкъарыда къайд этильген узун мысралы шиирлернинъ интонацияларына якъын. Онда 6+4+5, 6+5+5, 5+6+5, 6+6+5, 6+5+4, 6+5+6 ольчюли мысралар денъишип келелер. Узун мысралы манзумелерден гъайры Б. Чобан-заденинъ иджадында къыскъа мысралы шиирлер де бар. Меселя, «Ах, табылсам!», «Бабама» «Сув анасы» киби шиирлерде мысралар 7 эджалы, 4+3 дуракълы, «Озь озюме» шииринде - 8 эджалы, 4+4 дуракълы пармакъ ольчюсинен тизильгенлер. «Весселям» шиирининъ бутюн дёртлюклеринде де бунъа бенъзер ольчю бар: 4+4/ 4+4/ 4+4/ 4+4+3.

Узун мысралы (10—17 эджалы) шиирлерде, ольчюлернинъ денъишюви нетиджесинде мысралар ичиндеки ургъуларнынъ ери денъишип, шиирнинъ монотонлылыгъы «бозула» ве о, хусусий, текрарланмагъан бир янъгъыравгъа малик ола. Умумен исе бойле

---

[15] Battal Taymas A., мезкюр эсер, с. 30.

шиирлернинъ интонациясы акъыджы, нагъмелидир. «Асрет», «Студент», «Яз акъшамы уй алдында» киби узун шиирлерде эсасен 11 эджалы везиннинъ къулланылувы ве 4+3+4 дуракълы мысралар арасында арада-сырада 5+3+4 я да 4+4+4 дуракълы мысраларнынъ келюви шиирде хусусий акцентлер догъурмакнен берабер, онынъ интонацион-синтактик тешкилятына икяе тарзынынъ унсурларыны кирсетмеге ярдым эте. Къыскъа мысралы шиирлерде везин бозулувлары даа аз. Интонациялары исе даа енгиль, шиирлернинъ темплери даа юксектир. Умумен, Б. Чобан-задеде юкъарыда косьтерильген киби муреккеп (денъишкен) ольчюли шиирлер даа чокъ. Эдипнинъ иджадында оларнынъ пейда олув менбасы, табиий, халкъ агъыз яратыджылыгъыдыр. Оларнынъ пейда олув ёлуна кельгенде, фикримиздже, олар эдипте иджат эснасында табиий оларакъ догъсалар керек. Чюнки бунынъ киби денъишкен ольчюлернен язылгъан шиирлерини окъугъанда эксери алларда везин бозукълыгъы, эксиклик ич де дуюлмай.

Бекир Чобан-заденинъ къалемине аит олгъан шиирлернинъ чокъусы аньаневий чынъ шекли — мысралары тек озь араларында къафиелешкен бейитлернен («Анам», «Асрет», «Бир эсирнинъ баш ташына», «Къоркъакъ», «Ой сувукъ шу гъурбет», «Сен денъишме» ве башкъалар) я да *аааб вввб гггб* ве илх. («Алим Айдамакъ», «Весселям», «Думан») ве я *ааба ввгв ддед* ве илх. киби къошма ве мане шеклинде къафиеленген дёртлюклернен язылгъанлар. Бунынънен берабер Б. Чобан-заде шекиль саасында да къыдыргъан, теткъикъ эткен, новатор шаир эди. Базан о, эки бейитни бирлештирип, дёртлюк шеклинде бентни (строфа) мейдангъа кетире («Печель Азиз», «Къайтарма»). Бир чокъ манзум эсеринде шаир, накъараткъа ошагъан унсурны къуллана. Оны, мисаль ичюн, «Улу Танърым» шииринде корьмек мумкюн (*аабб ввгг ддее* ве илх.). «Яш бала, тюльбер бала» шииринде бунынъ киби накъарат унсуры эки кере текрарлангъан мысрадан мейдангъа келип, учьлюклерге иляве этиле (*ааабб вввгг дддее* ве илх.). Асылында бу, ашыкъларнынъ иджадында чокъ расткельген «тюркю» жанры шекиллерининъ биридир. Бейитлерге къошулгъан «накъарат»къа биз «Ах, табылсам!», «Бильмийим», «Кимсе бильмий», «Къарт Дунай, къарт Дунай...» киби шиирлерде де расткелемиз. «Бильмийим» ве «Кимсе бильмий» шиирлеринде бентлер учьлюк шеклинде язылып, учьлюклернинъ сонъки мысралары накъарат оларакъ янъгъырайлар (*ааб ввб ддб* ... ве *ааб ввг дде* ...). «Къарт Дунай, къарт Дунай...» манзумесинде мезкюр элемент ичине акъикъий накъарат олгъан «Къарт Дунай, къарт Дунай» мысрасы да кире.

Шаиримизнинъ иджадында къафиеленюви къарышыкъ ве оригиналь олгъан шиирлер де расткелелер. Меселя, «Муслюман баласы, муслюман баласы...» шииринде эки бейитнинъ бирлешювинден мейдангъа кельген бентнинъ сонъуна «Муслюман баласы, муслюман баласы...» накъараты иляве этильген. «Яхшы олюм» ши-

ирининъ къафиеленюв схемасыны шойле косьтермек мумкюн: *аа бб едгд жж зз иклкк*. «Къызыл шарап, эски шарап ичийим» манзумесининъ бентлери *абббб вббгб деддб ждздб иклиб* шеклинде къафиеленгенлер.

Эльбетте, Б. Чобан-заденинъ шиирлери арасында классик Авропа шиириетининъ бентлери шеклинде язылгъан манзумелер де бар. Меселя, «Келеджек», «Кечмиштеки сучларымыз», «Къалкъ, Эсма, къардашым!» ве буларгъа ошагъан шиирлернинъ къафиеленюви *абвб гдед жзиз* ... шеклиндедир. «Кузь» шииринде дёртлюклер *абаб вгвг деде* ... шеклинде къафиеленелер. «Будапешт акъшамы» ве «Танъгъа догъру!..» шиирлеринде *абба вггв деед* ... киби къафиеленюв шекли къулланыла.

Бойлеликле, Б. Чобан-заде, шиирлерининъ къафиеленювинде де халкъ аньанесине эсасланып, янъы шекиллер къыдыргъан шаир олгъаныны сёйлемек мумкюн. Шуны да айтмалы ки, юкъарыда косьтерильген шекиллерден гъайры эдипнинъ иджадында даа башкъа къафиеленюв чешитлери бар, амма бу макъаледе оларнынъ эписини косьтермек ве талиль этмек ичюн ер етерли дегиль. Асылында бу, буюк бир ильмий теткъикъатнынъ мевзусыдыр.

Эдибимизнинъ шиирий эсерлеринде классик шиириетнинъ нормаларына коре къафие сайылмагъан аффикслернинъ текрарланувы (грамматик аллитерация) пек сийрек раст келе. Олардан даа чокъ тыпкъы олмагъан, ярым, там ве зенгин киби классик къафие шекилллерине расткельмек мумкюн. Базан олар айны шиирде ер алмакъталар. Меселя, «Къоркъакъ» шииринде: *тангъачек - тапкъачек, кечмеген - бильмеген* (грамматик аллитерация - халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ къафиеси), *бувгъан - болгъан, ятмагъан - тынънагъан* (тыпкъы олмагъан), *сюрермен - кирермен* (ярым), *яшаткъан - ошаткъан, бошаса - ашаса, заман - думан, хаберсиз - эгерсиз* (там); «Озен болсам» шииринде: *озен - ичинден, диярдан - Чонъгъардан* (там), *тюркюленип - копюкленип* (грамматик аллитерация), *бильмесем - беслесем, гуллер - сюнбюллер, кетирсе - етиштирсе* (там), *эскенде - безгенде, агъар - огъа* (тыпкъы олмагъан) киби къафиелерни косьтермек мумкюн.

Умумен, Б. Чобан-заденинъ шииретинде къафиелернинъ эксериси классик там ве зенгин къафиелердир. Меселя, «Къавгъасыз той корюльмеген!» шииринде: *аяз - яз, тёбелер - тюрбелер, джинлер - кетер, бай - патлай, бола - тола, узакъ - ойнайджакъ* (там), *къорай - сорай, Джынапет - апет* (зенгин) ве илх. Бу фикримизни шаирнинъ башкъа манзум эсерлери де тасдикълайлар ве бу ал, онынъ аэнк унсурларыны араштырып, селикъа иле сайлап алгъаныны ве анълы суретте къуллангъаныны косьтере.

Бекир Чобан-заденинъ шиирлеринде башкъа аэнк унсурларыны да айырмакъ мумкюн. Меселя, оларда сыкъ-сыкъ аллитерация деген услюбий усул къулланыла. Оны шойле сатырларда корьмек мумкюн:

Къызгъын сыджакъ... Къан таша, тамыр шише...
Бир аврлыкъ, эр якъкъа тюше, тюше...
Къаршы къырда къойчыкълар топ-топ болып,
«Бир кольгеге бинъ алтун...», дийлер солып...

(«Асрет»).

Ава согъукъ, кок булут, джавун джава...
Пенджеремни аджджы джель къакъа, джува...

Джанъы джылны беклиймен янъгъыз къалып,
Отькен джылдан эр ишке эсап алып...
....
Джанъы джыл джокъ меним сёз къыскъасы,
Бизим дюнья мунъларынынъ къарт дюньясы.
....
Бир узун джыл, сонъ куню сувукъ мезар....
Джанъы джыл джокъ бизлерге, бизлер татар...

(«Бинъ докъуз юз он докъуз»)

Сыйырчыкълар джыллы узакъ диярдан
Тюрлю тюркю, тюс кетирсе,
Селям, савлыкъ етиштирсе
Гъарип юрттан, о сююкли Чонъгъардан...

(«Озен болсам»).

Биринджи мисальнинъ биринджи ве экинджи мысраларында биз айры тутукъ сеслернинъ текрарлавларындан гъайры бенъзер тутукъ сесли сёзлернинъ текрарлавыны (*таша, тюше*), экинджи мисальнинъ биринджи мысрасында — тамыр текрарлавыны (*джавун джава*) коремиз. Учюнджи мисальде тутукъ «т» сесининъ янында созукъ «ю» (йымшакъ «у») сеси ассонанс оларакъ текрарлана. Бу сыраны даа узатмакъ мумкюн. Мисаль ичюн, «Къайтарма» шииринде муэллиф «олюм» сёзюни тюрлю келишлерде биринджи дёртлюкнинъ эр бир мысрасында бирер кере, экинджи дёртлюкнинъ учюнджи мысрасында бир кере, учюнджи дёртлюкнинъ биринджи, учюнджи ве дёртюнджи мысраларында бирер кере, бешинджи дёртлюкнинъ биринджи мысрасында бир кере текрарлай. Дёртюнджи дёртлюкте бу сёз кечмесе де, онынъ ерине учюнджи мысрада онъа тамырдаш олгъан «ольгенни», ве дёртюнджи мысрада «ольмек» ве «ольдирмек» сёзлери ер алмакътадырлар.

Шаирнинъ севген ве чокъ къуллангъан лексик текрарлав чешитлеринден бири де анафорадыр. Оны, «Тынч татар чёлюнде» ве «Юз алтмыш йыл» шиирлеринде серлевадаки сёзлернинъ текрарланмасында корьмек мумкюн. «Мезад» шииринде мысралары-

нынъ башында «мынав», «мына», «эски»; «Узакъ тавлар» ширинде — «гене», «не», «сен», «бир» сёзлери текрарланалар. Дигер шиирлерде де анафоранынъ мисаллери бар:

Кичкене савaплар, кичкене эмгеклер,
Кичкене гунякхлар язмасын мелеклер!

(«Яныкъ къавал»)

Он кере салдырды джавур шай гурлеп,
Он кере къаныман джерлерни кирлеп...
....
О акъшам бир дюгюн ясады татар,
О акъшам керекмий джылдызлар, айлар...
....
«Татарман!» — дер эдинъ, кокрегинъ тюйип,
«Татарман!» — дер эдинъ, озь тилинъ сюйип...

(«Татар тюгюльмен!» дегенлерге»)

Бунынъ киби мисаллерни даа арттырмакъ мумкюн. Бу лексик текрарлавлар, юкъарыда косьтерильген аллитерация ве текрарлавларнынъ мисаллери киби, кене де Б. Чобан-заденинъ эм истидадыны, эм де озь манзум эсерлери устюнде анълы ве иджадий суретте чалышкъаныны, тек мундериджелерини дегиль, айны заманда оларнынъ шекиллери ве янъгъыравыны къайгъыргъаныны; сёзлери аэнкли, мундериджеге уйгъун олсунлар деп, оларны буюк усталыкънен сайлап келиштиргенини косьтерелер. Манзум эсерлерининъ бу хусусиетлери, шаирнинъ буюк усталыгъына ве иджадынынъ юксек кейфиетине гузель бир делильдир. Муэллифнинъ истидады эр бир манзумесинде корюне — онда зайыф эсер дегиль, зайыф мысра, атта зайыф, сырадан тюшип къалгъан сёз тапмакъ кучь. Иште, классик шаир бойле олур!

Бекир Чобан-заденинъ шиирлеринде энъ къуветли тараф — мундериджесидир, демек, янълыштыр. Шииретининъ къувети — шекиль, аэнк унсурлары, бедиий-тасвирий васталар ве мундериджесининъ бирлешювиндедир. Лякин шиирлерининъ мундериджеси акъикъатен де башкъа бир къыйметке ляйыкътыр. Бу саада А. Баттал Таймаснынъ юкъарыда анъылгъан «Къырымлы Бекир Чобан-заденинъ шиирлери» адлы теткъикъатыны къайд этмейип кечмек, буюк хата олур. Теткъикъатчы шаирнинъ манзум эсерлерини алты группагъа больди: 1) Къавал сеслери, 2) шаир ве аят, 3) кечмиштен (тарихтан) кольгелер, 4) балалыкъ — генчлик, 5) юмористик шиирлер ве 6) олюм нагъмелери.[16] Бириндҗи группагъа тюркиели алим «Умют», «Думан», «Булутлар, булутлар!», экинджиге — «Бир сарай къураджакъман», «Ах, табылсам!», «Бир изин беринъиз!», учюн-

---

[16] Battal Taymas A., мезкюр эсер, с. 30-31.

джиге — «Танду» («Чора батыр»), бешинджиге — «Мезад» ве «Къалпакъ махраджы», алтынджыгъа — «Яныкъ къавал», «Яхшы олюм», «Къайтарма» киби шиирлерни кирсетти[17]. «Балалыкъ — генчлик» группасына кирген шиирлер косьтерильмеселер де, онъа «Яз акъшамы уй алдында», «Студент» киби эсерлерни кирсетмек мумкюн олгъаны ашкярдыр.

Алимнинъ таснифини умумен къабул этип, онъа энъ аздан «тиль» мевзулы шиирлер группасыны къошмакъ мумкюн. Бу группагъа «Согъушкъа, достларым, хакъ татар тиличюн!», «Тувгъан тиль», «Кичкене сёзлер» киби шиирлер кире билелер. Тувгъан тильге даир фикирлер, эдженлар ве гъаелерни «Бир изин беринъиз!», «Студент», «Заваллы тюрюк», «»Татар тюгюльмен!» дегенлерге» киби манзумелеринде де корьмек мумкюн. Джумледен, «Студент» шииринде Б. Чобан-заде тувгъан тилине шойле атешин сатырларны багъышлады:

Тилимизде тапылыр бар омрюмиз,
Кельген, кечкен джигитнинъ гузель аты.
Эски джуртлар, гонълюмиз, эр сырымыз,
Дин огюти, бабайнынъ насиаты.

«Татар тюгюльмен дегенлерге» эсеринде исе муэллиф:
Азгъана юрегинъ болса тек сенинъ,
Анъласанъ джигитлик не демек экенин...
Таныcанъ Батыны, Дженгизни яхшы,
Акъар да козьлеринъ окюрли яшы.
«Татарман!» дер эдинъ, кокрегинъ тюйип,
«Татарман!» дер эдинъ озь тилинъ сюйип... — дей.

Бекир Чобан-заденинъ бир къач шииринде диний мотивлер айры ер туталар. Бунынъ киби эсерлерни даа бир группагъа айырмакъ мумкюн. Бу группагъа «Улу Танърым», «Эзан сеси» шиирлеринден гъайры «Бир эсирнинъ башташына», «Келелер!..», «Хабер алдым», «Къоллар демир, баш эмен», «Озь-озюме» киби эсерлернинъ ичинде диний мотивлер янъгъырагъан сатырларыны да къошмакъ мумкюн.

Келеджекте шаиримизнинъ иджадыны дикъкъат ве севгинен огренеджек теткъикъатчылар бельки онда башкъа мевзуларны да тапарлар. Чюнки Б. Чобан-заденинъ шиириети чокъ тарафлы, назм дюньясы гъает кениш, оны бир кереден ве бир къыскъа макъаледе къаврап алмакъ имкянсыздыр.

Шаирнинъ иджадында сюжетли тешкиляткъа малик олгъан манзумелер ве энъ эвеля поэмалар (дестанлар) да айры группаны тешкиль эте билелер. Оларнынъ сырасына «Яз акъшамы уй алдында», «Студент» киби энъ адий ве бираз кенишче сюжетке малик олгъан лирик шиирлер ве «Ананъ къайда» адлы ичтимаий-фельсефий поэмасынен «Танду» («Чора батыр») дестаны кирсетиле

---

[17] Battal Taymas A., мезкюр эсер, с. 31-41.

билирлер. Лякин, кене де текрарламалыдыр ки, буны ялынъыз Б. Чобан-заденинъ иджады кереги киби, бир комплекс оларакъ огренильген сонъ япмакъ мумкюн олур. Шимдилик исе, онынъ иджады бир дюнья ве бу дюнья озь теткъикъатчысыны беклей, дее билемиз.

Бекир Чобан-заде шиирлерининъ маиети ве гъаесини А. Баттал Таймас мезкюр теткъикъатында пек гузель ифаделеди:

«Чобан-заде ялынъыз къафиеджи олмайып, фикир ве маналарны хаялларнен бельгилеген ве ачыкълагъан мувафакъиетли, керчек бир шаир ве илери бир санаткярдыр. Амма о, «санат санат ичюндир» принципине багълы къалмайып, фикир ве гъаелерини чыплакъ санат огъруна феда этмез. Онынъ шиирлериндеки темель маиет ве мукъаддес макъсад недир? Меним анълайышыма коре, буларнынъ энъ буюк къысмында халкънынъ тюшюнджелери, къайгъы ве умютлери тереннюм этильмекнен берабер, шаир ялынъыз дерт янмакънен, даа догърусы юрт ве ильнинъ дердине янмакънен къалмайып, халкъ тилинен сёйленген бу мунтазам ве ольчюли сёзлернен халкъ кутьлелерине тесир этмек, оларны уяндырмакъ ве тенбиелемекни де козь огюнде тутмакътадыр. Бойлеликнен, озь халкъыны орта асырлар тарзында фикир этювден, эскирген шаркъ тарзындаки бакъыштан къуртарып, янъы девир медениети, мусбет илим, догъру фикир этюв ёлуна чыкъармакъ, шаирнинъ бу тесиринден беклеген эсас ве мукъаддес гъаелеридир. Мусульман-тюрк къадыныны эзиетлейиджи къапалы яшайыштан къуртулып, джемиет аятына къошулмасы ве бу саада эркеклернен ян-янаша чалышмасы да бу буюк гъаенинъ ичиндедир».[18]

Бир чокъ башкъа меселелер киби, шаиримизнинъ эсерлериндеки эеджанларны, фикир этювлерини, вазиет тасвирлерини, зенгин тимсаллер дюньясыны да биз мында ернинъ азлыгъы себебинден талиль этип оламамыз. Умют этемиз ки, яш несиль теткъикъатчыларымыз бизге онынъ эеджанлларынынъ, тюшюнджелерининъ, мунъларынынъ сырларыны келеджекте ачарлар, шиирлериндеки Кок сарай, хайтарма, яхшы олюм ве даа бир чокъ тимсаллерини анълатырлар. Окъуйыджылар исе Чобан-заденинъ шиирлерини окъуп бу сырларны озьджесине, акъылнен дегиль де, юрекнен анъларлар, деп тюшюнемиз.

Бекир Чобан-заде махсулдар бир шаир олмакънен берабер, окъуйыджыны тесирсиз къайлдырмайджакъ къадар къуветли олгъан несир эсерлерининъ де муэллифидир. Сонъки йылларда онынъ икяелерини тюрлю графикаларда нeширге И. Отар, Ю. Къандым, С. Къандымова, Ш. Юнусов ве бу сатырларнынъ муэллифи азырлагъан эдилер.

---

[18] Battal Taymas A., мезкюр эсер, с. 30. Къырымтатар тилине бизим тарафтан уйгъунлаштырылгъан. — Н.С.

Эдибимизнинъ несирине къыймет кеседжек олсакъ, энъ эвеля, эсерлерининъ мевзуаты мурекеплик ве кенишликнен айырылып тургъаныны сёйлемек керек. Икяе этильген вакъиа-адиселер койде, шеэрде, тойда, кой дернегинде, койнинъ ве шеэрнинъ къырымтатар эвлеринде, арманда, кой дживарындаки учансув янында, бир кере расткельсе де, Шам-ы шерифнинъ бир тюкяны ве янындаки дервишнинъ къобасында кечелер. Лякин олар къаерде кечьсе кечьсинлер, муэллифнинъ назары дикъкъатында илле Къырым, къырымтатар Къырымы бар.

Колемдже кучюк икяелернинъ заманы къыскъа, буюкче икяелер баягъы вакъытны къаплап алалар. Буюк икяелерде («Нурай», «Огъурлы джоллар») тасвир этильген адисе-вакъиаларнынъ девамлылыгъы баш къараманнынъ (Нурай, Сейтнеби Менбориев) такъдиринен сым-сыкъы багълы олып, онынъ балалыкътан я да осьмюрликтен акъыл-балигъ яшкъа еткенине къадар кечирген заманыны тешкиль этмекте, яни беш-он йыл къадар тахмин этиле билир. Бунынъ себеби де белли. Б. Чобан-заде менсур эсерлерини эсасен 1918—1920 сенелеринде, озю даа яш олгъанда язгъан эди. Бунынъ ичюн де о, колемдже буюкче эсерлеринде аятнынъ энъ яхшы бильген деврини — балалыкътан генчликке кечюв ве генчликнинъ ильк девирлерини тасвир этти («Он дёрт джашымда», «Огъурлы джоллар», «Нурай», «Арманда бир шаир»). Бу, бизге яш эдипнинъ иджадий мевамыны, онынъ аят керчегине риает эткенини косьтере. Къалгъан икяелерде заман пек къыскъа — бир, я да бир къач кунь.

Икяелернинъ сюжетлери адет узьре саде, хронологик принципи боюнджа къурулалар. Лякин «Нурай» повестинде (буюк икяесинде) бир къач сюжет ёлагъыны айырмакъ мумкюн: Нурай — Къапуре, онынъ досту ве къорантасы, къырымтатар халкъынынъ тарихий такъдиринен багълы ёлакълар.

Чобан-заденинъ сымалары тири, джанлылар. Базан персонажларнынъ арекетлери, сёзлеринде шахсий рухий вазиетлеринен берабер аяткъа умумий, бутюн бир несильнинъ я да халкънынъ мунасебети корюне. «Он дёрт джашымда» икяесининъ баш къараманы Бавбекнинъ, бегенген рус къызчыгъы Анютагъа: «Сиз бизлерни сюймийсиз, мен корьдим. Урус ышколанынъ диварларындаки суретлерде корьдим. Сизлер бизни ольтюресиз. Эр кес биле, сиз бизни сюймийсиз», — деген сёзлери онынъ рухий вазиетини косьтергенлери киби, бир къырымтатарнынъ, юртуны басып алгъан, юртунда озюни шорбаджы деп туткъан «джеди денъиз сабысы» рус мустемлекеджилерине мунасебетини пек ачыкъ косьтерелер. «Огъурлы джоллар»да Сейтнебининъ анасы Зайдабай огълундан нечюн ичкенини сорагъанда: «Ичмесем къальтийим, джаным сыкъыла... Бала экенде алма къырслар, джам къырар, эгленир эдик... Бугунь

энди ясайджакъ бир ший ёкъ... Бир марушке, бир де ракъы бар, экеви де бир-бириинден бетер», — деп берген джевабы не къадар хусусий, конкрет къараманнынъ такъдирини акс эткен ве айны заманда не къадар умумий, бир ве атта бир къач несильнинъ аят фаджиасыны анълаткъан сёзлердир. Огюмизде тар ичтимаий, икъ-тисадий, сиясий ве медений черчивелер ичине сокъулгъан халкъ-нынъ, озюнинъ къайнагъан аят къуветлерини къайда береджегини бильмеген, татбикъ этмеге, къулланмагъа ер тапалмагъан бир ша-хыснынъ фаджиасы дегиль де, бир несильнинъ фаджиасы бутюн ачыкълыгъынен корюне. Бунъа пек якъын ал «Нурай»да да кече. Лякин мында баш къараман, Нураддин, ичкиликке ве я «шенъ омюрге» берильмейип, озюне уймагъан аяткъа уймакъ я да къар-шы чыкъмакъ киби эки ёл арасында В. Шекспирнинъ къараманы Гамлет киби исьянкярлыкъ ёлуны сайлай. Онынъ: «Алайынъызгъа шериат, магъа шериат тюгюль, я-а! Сиз озюнъиз меним авамны чаладжакъсынъыз, озюнъиз!» — деген сёзлери де эм хусусий, эм умумийдирлер. Оларда аяттаки акъсызлыкъкъа, адалетсизликке уймакъ истемеген несильнинъ океели итиразы эшитиле. Айны за-манда Б. Чобан-заденинъ персонажлары гъает озьгюн, текрарла-магъан чизгилерге маликлер. Эдип мыскъылджы Бавбек, саф-диль, акъикъатпервер Сейтнеби, джошкъун, къызматабан, тевек-кель, мерт ве федакяр Нурай, севгилерине садыкъ Анифечик ве Къапуре, пек сагълам ве догъру мизаджлы «акъикъий татар» Джелиль ве дигер текрарланмаз сымаларны яратты.

Бекир Чобан-заденинъ персонажлары ичтимаий табакъагъа, миллетке аитлиги джеэттен де пек фаркълылар. Эдип мында да аят керчегине риает эткенини косьтере. Онынъ къараманлары «айры», «озь араларында», тар миллий черчивелеринде яшамай-лар. Эсерлеринде къырымтатар мырзалары, челебилери, молла-лары, «проводник»лери, чобанлары, генчлери, шеэрге кочип къа-веджи олгъан сабанджы койлюлери, оларнынъ апайлары, балала-ры янында «чыфытлар», чингенелер, къазакълар, «барышня»лар яшай, арекет этелер. «Он дёрт джашымда» икяесинде биз къы-рымтатарларны, оларнынъ нагъышларыны, йырларыны севген рус къызчыгъы Анютаны коремиз. «Огъурлы джоллар»да муэллиф бизге бир къач чизги иле алидженап бир рус экими сымасыны сызып бере. «Индемез Джелиль» икяесинде русларнынъ козюне кирмеге истеген, тильмачлыкъ, араджылыкъ япкъан урум, къара-йым ве еудий аскерлерининъ джыйма сымалары мергин чизгилер-нен сызылгъанлар. «Нурай»да биз тойларны чалгъан, къырымта-тар адетлерини яхшы бильгенлеринден, кескин бир сымарыш эшитип, чалгъан аваларыны баш котермейип башкъасына айлан-дыргъан чингенелернинъ, Къарасувбазар сокъакъларында саргъуш юрген, оту энъ чокъ олгъан эски ат дегирмени ериндеки чукъур-нынъ сыртында эвлери тизильген къазакъларнынъ, «созып, чай-

нап, джырлагъандай» лаф эткен еудийлернинъ сымалары бир къач чизгинен берильселер де, окъуйыджыда шу аньде джанлы тасавурларны догъуралар.

Эдипнинъ буюк икяелеринде олюлернинъ джыйма сымасы айры ер тута. Шиирлеринде олюлер — эски, буюк тюрбелер астында яткъан эрен-эвлиялар ве батырлар олсалар, икяелеринде олар даа чокъ эски кельтлернинъ инанчларындаки олюлерни анъдыралар. Эсерлерде олюлер баба-деде юртунынъ янындаки мезарлыкъта ята, байрамда эвлернинъ оджакъларына джыйлышалар, оларнынъ къаргъышлары адамны тута биле. Олар икяелерде хусусий бир муитни яраталар. Окъуйыджы икяенинъ къыскъа заманындан кечип, несиллерни бир-бирине багъылагъан, башыны ве сонъуны тек Аллаh бильген вакъыт джерьянына къавуша. «Огъурлы джоллар»да Сейтнебининъ бабасы Менбори, баласынынъ яп-яш олип кеткенине: «Койде джуртларымызынъ диварлары устюмизге омрады... Олюлеримизнинъ къаргъышы тутты», — дей. «Нурай» икяесинде къорантанен берабер аталарынынъ юртуны ташлап кетмеге меджбур олгъан «чонгъарлы»нынъ анасынен джылашкъаны, сармашкъаны» ильк бакъышта мелодраматик бир левханы анъдыра, амма бундан сонъ анасынынъ о юртта сонъки кере олюлерге, эренлерге къадимни окъумасы адисеге бам-башкъа бир тюс бере: инсанлар ялынъыз эвлерини ташлап кетмейлер, бу ерде о анъде билинмеген ве икяеде ялынъыз базы тыш аляметлеринден дуюлгъан бир дюнья сонъуна ете, бите, оле ве о дюньянынъ менсюплери олгъан ана-баласынынъ агълашмакъ, сыйпашмакъ, къучакълашмакъ, сармашмакъ — бу вазиетте къолларындан кельген екяне иштир.

Бекир Чобан-заденинъ несир эсерлеринде бир къач текрарлангъан вакъианы, мотивни айырмакъ мумкюн: дернек (джыйын, койлюлернинъ отурышувлары), байрам, той, олюм. «Огъурлы джоллар» ве «Нурай» эсерлеринде икяе байрамда тююмлене ве олюмнен чезиле. «Нурай»да бунъа бир де икяенинъ юксек нокътасыны ичине алгъан той къошула. Эки икяе де, муэллиф адындан башланып, онынъ сёзлеринен бителер. «Нурай»да Б. Чобан-заде сюжетнинъ фабулалы черчивеленмесини къуллана: икяенинъ ичинде биринджи икяеджи олгъан муэллифтен гъайры даа бир икяеджи — къараманларнынъ бириси, «чонгъарлы» пейда ола. Онынъ икяеси эсернинъ эсас къысмыны тешкиль эте. Амма онда Къапуренинъ «Сидане козь»ни йырлагъанына къадар кельген ве бизни икяенинъ баш къараманы Нурайнен таныш эткен кириш (экспозиция), бир де Нурайнен Къапуренинъ олюмлеринден сонъки вакъиаларны анълаткъан сонъ къысмы (пролог) бар. Экспозициянен пролог ве олардан эвель ве сонъ кельген къошма къысымлар окъуйыджыда насылдыр битмегенлик, девам эткенлик теэссуратыны догъуралар. Муэллиф оларны эсерине кирсетип, Нурайнынъ олюми-

нен берабер онынъ акъсызлыкъкъа наразылыгъы, рухий азатлыгъы, сербестлиги гъайып олмагъаныны, адамларнынъ юреклеринде, акъылларында, анъларында яшап, оларны даима раатсызлагъаныны, тюшюндиргенини, эеджанландыргъаныны косьтере.

Чобан-заденинъ менсур эсерлеринде эсас проблематиканы севги («Нурай», «Огъурлы джоллар», «Он дёрт джашымда»), миллий характер, инсаннынъ ахлякъ догърулыгъы, дюрюстлиги, сагъламлыгъы тешкиль этелер. «Огъурлы джоллар»даки эсас чатышманы шу сатырларда тапмакъ мумкюн: «...Ойнамакъ, опьмек, сюймек, онъмакъ истеген татар «корьмийджексинъ, сюймийджексинъ, опьмийджексинъ» дегенмен, динмен джашав чарпышты; юзлердже джылларнынъ тартышмаларындан, тепишмелеринден джыйылгъан ачувман бир даа согъуштылар. Кене дженъишалмадылар, кене анълашалмадылар». Лякин баш къараман Сейтнеби, халкъынынъ манасыз, бошуна кечкен эски аятына къаршы баш котерип, не япаджагъыны бильмей, янъы, шеэр шартларында кимге уймакъ, кимни озюне рехбер, ёл косьтериджи къылавуз этмек бильмей. Анасынынъ: «Уйлен, балачыгъым», — деп ялвармасына о: «Кимни алайым?.. Магъа саба-акъшам къавгъа керек тюгюль, сонъ учь айда бир талакъ. Бизнинъ уйленмемизден бир имам, бир де чингене къазана, энъ зарарлы киев бала. Ичмек айыпмы?.. Бугунь мына сагъа деген, хатыры сайылыр мусульман джашларнынъ, зиялыларынынъ алайы иче. Багъчасарайлы Гаспринский мырза, къазанлы Токъаев деген муаррирлер, шаирлернинъ бары да иче. Токъаевни эр кунь сокъакътан джыйып, алып кетирелер. Сюеджек кишинъ, артындан джюреджек ишинъ болмагъан сонъ ичмий къальтеджексинъ?» — дей. Шеэрнинъ махсулы, янъы къырымтатар Сейтнеби койнен рухий багъыны узьмеген анасыны анъламай: «Анада эски татар кою козь джашларыман, бала сюйгисимен, чынълары, Къураныман джашай, балада ракъысы, марушкеси, къайгъысы, джан сыкъынтысыман янъы татар шеэри тува эди. Конъюллери, туйгъулары башкъалашкъан бир халкънынъ тиллери бир болса да анълашалмайлар». «Нурай»да ильк бакъышта бунынъ киби къувамына даа етмеген янъылыкънен эскилик арасында конфликт корюнмесе де, чарпышманынъ эсасында кене ашыкънынъ булунгъаныны коремиз. Осьмюрликте догъгъан ильк севги, къырымтатар «шовалье»лери — «рыцарь»лерининъ севгилисине, онынъ йырына садыкъ къалмакъ ве керек олса бир саниечик биле тюшюнмейип онынъ ичюн джан бермек адетлерине риает, баш къараманны олюмге кетире. Имамнынъ: «Сен бир джанийсинъ, сенинъ аванъ чалынмакъ шериат тюгюль, оздур мундан!» — демеси, Нурай ичюн онынъ севгисине, севгилисине атылгъан бир ифтира, бир леке ола. О, бунынъ ичюн бутюн джемааткъа къаршы чыкъып, пычакъланып ольдюриле. Амма, «Нурай»даки ильк икяеджининъ досту айткъан киби, къырымтатарлар ара-

сында чокъ корюнген шейнинъ эсасында эльбетте халкънынъ ичтимаий аятынынъ хусусиетлери булунмакъталар. Бабасы къызыны факъыр, оксюз чобангъа бермек истемей — бу ичтимаий аятнынъ аляметинден башкъа бир шей дегиль. Молланынъ тавлы халкъ огюнде Ислямда умумен шериат олгъанына буюк шубэ олгъан чалгъыны бир джанайгъа чалдырмакъ «шериат олмагъаныны» сёйлемеси, халкънынъ озь сырасындан чыкъаргъан, озю киби тонгъа бурюнип, тавлы олмагъан адамгъа къаршы алкъа ясагъаны, моллагъа къол тарткъаныны ольдюргени — эписи ичтимаий аляметлердир. Яни мында да эсас чатышма — эски аятнынъ къалыбындан чыкъкъан яшнынъ эски, патриархаль къырымтатар коюнинъ яры адет, яры къанунлары иле узлашмаювынен багълыдыр.

«Нурай»да анълатылгъан эсас вакъиа баш къараманынынъ олюминен бите. Б. Чобан-заденинъ шиирлерини теткъикъ эткен А. Баттал Таймас, оларда оптимизмге коре пессимизм руху даа устюн олгъаныны къайд этти.[19] Бунынъ киби, «Нурай»да да пессимизм исси укюм сюрмектедир. Энъ зияде о, прологда дуюла. Амма эсерни окъуп чыкъкъан окъуйыджы, юрегинде бир арынув, Аристотельнинъ ифадесинен «катарсис»ни де дуяр. Бу ал, Б. Чобан-заденинъ иджадындаки олюмнинъ фельсефий мундериджесинен багълы. Эдип олюмнинъ маиетини «Он дёрт джашымда» адлы икяесинде анълата. Онынъ кириш къысмында о: «Биз, татарлар, бек чалт тува, осе, ойнай, куле, сонъ тюшип олемиз. Ат устюнде, айгъырларнынъ аркъасында джувурып джюрген бир бахтымыз бар. Тоз чанъгъытып, козь къамаштырып чыгъамыз, сонъ бир айланмада, бир къыйыр, ыйыкъ джерде атымыздан тюшип, сессиз, ынъыртысыз, мугъаймай, окюнмей, джыламай оле, унтуламыз. Барсын эр халкъ тилегенидай омюр сюрсюн, биз джашавнынъ бу союны, олюмнинъ бу джолуны сюемиз», — дей.

Бекир Чобан-заде ичюн татарджылыкъ йигитликтен ве йигитлик ат миниджиликтен айырылмагъанлары киби, йигитчесине олюмден де айырылмаз. «Огъурлы джоллар»да о, олюмнинъ себебини севгинен багълап: «Вакътында сююльмеген джурт виран [болур], вакътында сююльмеген джигит олер», — деп яза. Языджынынъ фикрине коре, севги олмагъан ерде олюм укюм сюре. Иште меселе будыр! «Нурай»да севильмеген къараман йигитчесине оле. Муэллиф: «Халкъ тилеген, Танъры да буюргъан болса, о, эр кесни сюйип къувандыраджакъ, анълайджакъ, биледжек я бир къараман джигит, яки эрмиш кераметли бир азиз болур эди. Булай болмады», — дей. Эсерде къырымтатар джемиетиндеки умумий севгисизлик эм йигитлернинъ, эм де юртнынъ, Ватаннынъ олюмине кетиргенини коремиз. Йигитлер бирер-бирер ольгенлери киби, Ватан да

[19] Battal Taymas A., мезкюр эсер, с. 40.

оджакъ-оджакъ сёне, юрт-юрт харап ола. Бойле этип чонгъарлы ве онынъ къомшулары оджакъларыны, юртларыны гъайып эттилер. Бу гъайыпнынъ нетиджесинде севги ойле де аз олгъан ерде севгисизлик даа зияде къуветлеше. Эсернинъ нетиджеси иште бунынъ киби кедерлидир. Амма шенъ мизаджлы башы ве фаджиалы эсас къысмы олгъан эсер, ахыр-сонъу яхшылыкънынъ енъеджегине умютнен бите. Окъуйыджы бу умютнинъ къайдан догъгъаныны — чонгъарлыны динълегенлернинъ юреклери къара дуйгъулардан темизленгенинденми, ёкъса онъа айткъан сыджакъ сёзлериндени — башта бир анъламай. Бельки де бу умютни биринджи икяеджининъ сонъки сёзлери догъурадырлар: «Къайткъанда аркъадашым манъа: «Бу эр кунь корьген шийлеримиз, бола тургъан шийлер. Амма! Бу яш хаста, аджайып бир бала!» — дий эди. Бу яшмы хаста эди, ёкъса даа башкъаларымы, бу ишни сиз тюшюнип тапынъыз!» Яни юкъарыда къайд эткенимиз киби, Нурайнынъ олюминен берабер онынъ акъсызлыкъкъа наразылыгъынынъ, рухий азатлыгъынынъ гъайып олмагъаныны, адамларнынъ юреклеринде, акъылларында, шуурларында яшап, оларны эп раатсызлагъаныны, тюшюндиргенини, эеджанландыргъаныны биз биринджи икяеджининъ шахсиетинде даа бир «хаста»нынъ догъгъанындан анълаймыз. Бу такъдирде исе аятнынъ олюм устюнде илле гъалип чыкъаджагъына умют бар.

Языджынынъ гъаелери, къараманларына араретли, эеджанлы мунасебетинде, онынъ юкъарыда кетирильген сёзлеринде дуюла. Эдипнинъ Нураддини де, чонгъарлысы да, Сейтнебиси де, Индемез Джелили де «худжур, хасталар». «Индемез Джелиль» икяесинде о, баш къараманы акъкъында: «Джеллякъай не палитик, не де къарасевда эди. О, о бирлеринден даа зияде къырымлы, эски къырымлы эди. Къырымлынынъ къайгъысы, джаны сыкъылмаз. Куньлерининъ файдасыз корюнмеси оны зияде тута, даа зияде сыкъа эди. Меселя, огъа бундай худжур, хаста къарай эдилер. Бату, Дженгиз, Темур ят корюнген кишилерге, эльбет, Джеллякъай ят эди», — деп, икяенинъ сонъунда: «Меним Джелиль акъайнынъ сёзюне буюк ишанчым бар. Джелиль акъай сёз берген сонъ, Къырымны яланджы танъман керчекчи танъ арасында алырмыз», — деп яза. Муэллиф окъуйыджысына, санки: «Юртунъа саип олмакъ истесенъ, сен де бойле «худжур», «хаста» ол!» — дей. Эсерлерининъ гъаеси де, фикримизидже, будыр.

Макъалемизге екюн чекер экенимиз, Б. Чобан-заденинъ иджады буюк бир дюньядыр, деген фикирни бир даа текрарламакъ истеймиз. Бу дюнья о къадар кениш, онда яшагъан тимсаллер ве сымалар о къадар чокъ ве о къадар фаркълылар ки, оларны анъламакъ, идрак этмек ичюн эдебиятшынасларнен бир арада тильшынаслар, тарихчылар, фельсефеджилер теткъикъатлар ке-

чирмек кереклер. Эдибимизнинъ эсерлеринде ифаделенген фикирлерни анъламакъ ичюн, онынъ ильмий эсерлеринде ве ичтимаий мевзулардаки макъалелеринде бильдирильген фикирлерни, онынъ деврини ве умумен къырымтатар халкъынынъ тарихыны яхшы этип огренмек керек. Тек ондан сонъ биз Б. Чобан-заденинъ иджадий мирасына саип ола билирмиз.

Макъалемизнинъ энъ сонъунда, даа якъында арамыздан кеткен, 2001 сенесинде «Бильги чокърагъы» сериясында нешир этильген Б. Чобан-заденинъ «Бир сарай къураджакъман!...» шиирлер джыйынтыгъынынъ муаррири, аджайип шаиримиз Шакир Селимнинъ бу джыйынтыкъкъа кирген шиирлерни неширге азырлавгъа буюк иссе къошканыны къайд этип, китапкъа кирген метинлернинъ топланмасы ве китапнынъ нешир этильмесинде иштирак эткен И. Гаспринский адына Джумхуриет къырымтатар китапханесининъ хадимлери Медине Алимова, Гуляра Абдуразакъова ве Зарема Ягьяева, рессам Энвер Иззетов, «Янъы дюнья» газетасынынъ муаррир муавини Эрвин Бекиров, «Тарпан» нешриятынынъ мудири Нузет Музафаров ве Миллетлерара мунасебетлер ве сюргюн олунгъан гражданларнынъ ишлери боюнджа джумхуриет комитети янындаки Экспертлер кенъешининъ азаларына миннетдарлыгъымызны бильдирмек истеймиз.

Н. С. Сейит Яхья,
филология фенлери намзети,
Къырым муэндислик ве педагогика
университетининъ оджасы

ШИИРЛЕР

САБАНДЖЫНЫНЪ ТОПРАКЪКЪА МАКЪТАВЛАРЫ

Гузель топракъ, эй, къыйметли анамыз!
Сени бизлер къара юзьли санамыз.

Къаралыгъынъ нурлар сачар этрафкъа,
Бу нурлардан къысмет алыр айван, инсан, къымырскъа.

Топракъларда гизли ята тюрлю-тюрлю бахшышлар,
Табар аны сабанджылар, чалышыджы инсанлар.

Учь йыл эвель мен де, усть-баш там-такъыр,
Долашырдым нидже ёллар, нидже къыр.

Къалпакъ ярым, этик делик, тон тешик,
Корьмез эдим ич кимседен эйилик.

Меним ишим насыл олды, бакъынъыз,
Сёзлеримден аз-чокъ ибрет алынъыз!

Къарчыгъада бир гунь акъшам ялынъыз,
Дюшюнюрдим нидже олур алымыз.

Эр шей яптым, чапаландым, олмады,
Лякин кене умютлерим солмады...[1]

Бир теджрибе япсам, насыл олур!..
Аллаһымынъ урулары пек болдур.

Тюздюм тезден бир сабанджыкъ, эки огюз,
Эктим, бичтим ич демеден къар ве буз.

Бириндживде ерни пек серт, терс корьдим,
Огюзлерининъ джефасындан коп урьктим.

Умют эттим, ич дёнмеден, чалыштым...
Огюзлерининъ назларына алыштым.

Къара топракъ артыкъ олды бир достым,
Тюрлю къырны, тёпелерни мен оздым.

Эр къоркъуда бу достыма таяндым,
Берекетлер, бахшышларын къазандым...

[1912]

КЪОРКЪАКЪ

Эр кольгеге бинь джан берген, яшаткъан,
Дивардаки эр сызыкъны джин, шайтангъа ошаткъан...
Сандычыгъы чырт-чырт этсе, бошаса,[1]
Къапусыны чик-чик эткен сары къуртлар ашаса,
Бош тюфекке: «Шайтан иши, патлар!..» — деген эр заман,
«Пат! Пат!..» этсе, къоркъып олгъан тоз, думан.
Джаш агъачнынъ кольгесинде «ямандыр» деп ятмагъан,[2]
Морт агъачтан зикир, мевлюд тынънагъан.
Джин, шайтангъа ёл бастырып, къаныл юрген танъгъачек,[3]
Сонъ къоразда басыкъ уюн, реджа, нияз тапкъачек;[4]
Эси кеткен худжур бир халкъ бар экен,
Бу халкъ къайсы?.. Буны бармы бильмеген?..
Еди дювель танымагъан, бар дюньягъа бель бувгъан,[5]
Лафкъа къалса, эр йигитмен, айдамакъман дост болгъан,[6]
Йигитлиги къаралдысын таш диварын кечмеген,[7]
Саранлыкъта, мен-менликте сынъыр, ольчю бильмеген.
Озь-озине агъа болгъан, султан болгъан хаберсиз,[8]
Янъгъыз къалса, еди дерья кечкен атсыз, егерсиз.[9]
Уйде залым, тойда йигит, лафлары шай арсландай,[10]
Къачкъан, кочькен, джансыз бир халкъ бар экен,
Бу халкъ къайда? Буны бармы бильмеген?..
Мен баш болсам, бир гунь келип екильсем,
Оны душман ортасына сюрермен,
Топ ерине онынъ отюн патлатып,
Душманнынъ тап тахт уюне кирермен.

1914, Одеса.

КЪАВГЪАСЫЗ ТОЙ КОРЮЛЬМЕГЕН![1]

Ерлер къаткъакъ, ай бeяз, ой да аяз!..
Ель дувулдай, ель къува, айгиди яз!..
Уджсыз чёльде обалар, куль-тёбелер,
Харабе къалгъан кьарт юртлар, таш тюрбелер,
Нефес ала, солкъылдай, къарап тура,
Тиль чыкъара, козь къыма, боюн бура...
Джанлы болып джувура тегенек, къорай,
Эр бир кольге сейлене, бир ший сорай...
Иште бундай гeджеде ёл баса джинлер.
Бундай гeдже ёлджысы бек узакъ кетер...
Тюп Тарханда той ясай айтувлы бир бай,
Сызгъыра зурна, давуллар патлай да патлай!..
Чагьына кельген бийимнинъ тойы бола,
Эки баш уй халкъларман шыпма тола...
Той сесин ала, котюре ель бек узакъ:
— Ай, ким ай!.. Чалт бол, чалт! Шемма ойнайджакъ!
— Эй! Дарога давай, джынапет!..
— Джылама, балам, апет, апет!..

* * *

Чобан Къуртий, Къурт Сойын, Къасап Мамбет,
«Элял ички» купюнден ичелер мабет.
— Тек ичкимен кишиге къыяр да болмай![2]
Ракъы — отьмек, къыз, чалгъы — а́на бал, май!..
— Айса неге айланып турамыз мында?
Бизнинъ ичюн бай тойы бек уйгъын да...
Буз тозыны чанъгъытып кельдилер тойгъа,
Насыл тильки кумеске, къашкъыр къойгъа!..
— Бар, айт, кадем, мырзагъа мусафир бар, деп!
Киевни чагъыр, чалгъыны тез чыкъар, деп!
— Хызметке кельген болсалар, тез кирсинлер.
Ёкъсам мырза тоюндан узьдирсинлер![3]
Алайыны соравсыз шинди айдарман!
Ой да зор, ай, анълашмакъ бу татарман!
— Тартылынъыз, диймен, быракъ, быракъ!..
— Уммет Мамет, пычакъ тарта, пычакъ!..

Шу саатте балкъылдай пычакъ, пыштав,
Къар устюне йыкъыла бир къач сап-сав!..
Бир талай баллар савулмаз дертлер къапа,
Бир талай ана баласын джансыз тапа...
Бираздан сонъ етишкен къонъшу-къолум:
«Ой, татарин жалкы! — дий. — Напрасна олюм!..».
Татар сагъа анълармы жалкы-малкы?
О, мындан да йигитлик дерси алды;
Къавгъасыз той бурындан корюльмеген.
«Кьавгъа йигит осьтюрир!» — ногъай деген![4]

1921, Акъмесджит [5]
(17 декабрь, 1916, Будапешт)

ТЫНЧ ТАТАР ЧЁЛЮНДЕ!..

Тынч татар чёлюнде от битмеген,
не макъбул емиш!..
Коп вакъыт бу ёлдан йигит отьмеген,
ёллары къыйыш!..
Тынч татар чёлюнде койлер япылгъан,
инсанлар урькек,
Йигитлер сессиз мезаргъа джыйылгъан,
балалары зейрек!..
Тынч татар чёллери, сувлары ичильмий,
уджсуз, буджакъсыз!..
Тынч татар чёллери, къайгъыдан кечильмий,
отсыз, оджакъсыз!..
Тынч татар чёлюне бир боран керек,
бакъалар сусар!..
Байкъушлар, ансыздан тувса бир эркек,
отьлерин къусар!..
Тынч татар чёллерин къургъакълыкъ саргъан,
къан керек, къан!..
Бурада эр кес къой, сыгъыр, я тавшан,
айгиди бир арслан!..

1916, Будапешт.

ПЕЧЕЛЬ АЗИЗ[1]

«Печель» сёзю бизнинъ якъта пек авур,
Топал, сокъур къатында дженгиль къалыр.
Печельнинъ аякълары къыйыш бола,
Мундай киши не кунь коре, не онъа.

Лякин печель бизнинъ якъта пек мукъаддес.
Печеллерни сюе, сая бизде эр кес.
Яман сёзге яхшы мана къайдан кельди?
Буны айтмакъ — бу джаныкънынъ джюрек дерди.

Бизнинъ якънынъ татары эки болюк:
Къара татар — акъ татар, кучюк — буюк.
Татарнынъ бек бир къара хатынындан
Такъыр джерге секирди шу Печель Асан.

Аякълары шай къыйыш, бир къатдай,
Бир-бирине тагъыла, къавгъа ясай.
Бир адымны он джылда атып болды,
Он бешинде джылышты, чечек джолды.

Акъшам-саба къартанай джылай, джылай:
— Неден къыттынъ бол бахшышынъ бизден, Мевляй?
Къызлар корьсе: «Выкъ!», — дийлер, джийренелер.
— Байгъуш, онъмаз! — дий тойда чингенелер.

Базы тышта корюнсе, джыйлыша халкъ:
— Тюльбер! — дийлер. — Сельбидай боюна бакъ!..
Тойдан къува, джамиде итеклийлер,
Кенъ дюньяда факъыргъа джокъ бираз джер.

Бозып ташлай барлыгъын бу аякълар,
Мундай печель бетине — айт — ким къарай?
Узун къышта, тойларда сёз турагъы —
Тек печельнинъ къамбуры, эки аягъы.

Джамиде кобисининъ баш дуасы:
— Танъры сакълар печельнинъ юзь къарасы.
Факъыр бала, улып гедже, конълю таша,
Джылай-джылай, озюни джангъыз тапа.

Ат корюне бек юксек, къызлар мелек,
Бильмий озю, дюньягъа ничюн керек.
Яз-къыш оджакъ башында кульмен ойнай,
Бек аз коре печельни джылдыз, кунь, ай.

Бир кунь кульде бир арув комюр тапты,
Кести, джонды, учлады, къалем япты.
Сонъ, диваргъа бойнуздай «элиф» язып,
— Аллаh! — деди, къатына бир «лям» къазып.

Аз заманда Асанчыкъ нам къазанды.
Молла-къара язысына сукъланды.
Дува язды дертлиге, шифа сорап,
Китап ачты джолчыгъа, огъур къарап.

Нефесимен къанлы дерт джокълай болды,
Бир арифнен джин этнеси бозулды.
Коп байларнынъ гъайыплары табылды,
Коп джюрекнинъ яралары джабылды.

Язысына коп къарадым, окъуялмай,
Бир сатрында бир догъру ариф табалмай.
Лякин коре халкълар мунда бек коп мана,
Окъуп, бек коп джылагъан молла-къара.
Ялан тюгюль, Танъры бир, джигит акъам!
Бу языман коп хаста болды сагълам.

Тюрбеси бар мезарлыкънынъ къатында,
Акъшам болса, къабринде нурлар джана.
Чевресинден джаш келинлер эксик болмай,
Торунларын джетип келе коп къартанай.

Печель азиз турагъы дженнет болсун!
Язысына нур, шифа толсун, толсун!
Бу шийриме тилерим: Хакъ нуруман
Бир джаныкънынъ конълюне болсун дерман!

14 январь, 1917,
Будапешт.

ВЕССЕЛЯМ

«Шеэрлерден, койлерден, эр чешит
инсандан нефрет эдиёрум. Тю-ю-ю-ю!
Эй аят, шейтаний ве иляхий икмет!»
М. Горький.

Конълюм хаста, козюм тонукъ...
Яшав согъукъ, олюм согъукъ...
Язым, шиирим, фикрим бозукъ...
Ич бирининъ кереги ёкъ, весселям...

Баарь, дийлер, бизге келе...
Бульбуль джырлай, гуллер куле...
Айванлар къул кишилерге,
Инанмайман ич бирине, весселям...

«Фелян батыр, тювен къоркъакъ...»
«Амет хырсыз, Меметке бакъ!»
«Насыл хырсыз, насыл ап-акъ!»
Инанмайман, эпси алчакъ, весселям...

Бири сюйген, козьяш тёке...
Бири бильген, коп лаф эте...
Бири батыр, котек сюе...
Эпси эшек, эпси тюе, весселям...

Халкъкъа хызмет эткенлер бар...
Халкъны итдай еткенлер бар...
Дженнетлерге кеткенлер бар...
Бары хырсыз, бары тувар, весселям.

Керчек тюгюль не кок, не джер,
Не булардан тувгъан бизлер...
Танърым, яшав — буюк хорлукъ,
Бизге яхшы бир олюм бер, весселям...

7 март, 1917,
Будапешт.

ОЗЕН БОЛСАМ

Болсам, диймен мен, бир озен,
Де юкселип, тюркюленип,
Де сынджырап, копюкленип,
Акъсам къоркъунч къаялыкълар ичинден.

Кунь корьмесем, акъшам-саба бильмесем,
Тегенексиз, къызыл гуллер,
Келинчиклер, акъ сюнбюллер,
Сыйпап, опип етиштирсем, беслесем.

Кузьлер келип, аджджы еллер эскенде,
Эр бирини бешигинден чыкъарсам,
Обе-обе кенъ дерьягъа озгъарсам,
Ойнай, конълюм талгъан, безгенде.

Сыйырчыкълар джыллы узакъ диярдан
Тюрлю тюркю, тюс кетирсе,
Селям, савлыкъ етиштирсе
Гъарип юрттан, о сююкли Чонъгъардан...

Озен болсам, гъарип халкъны ойласам,
Озь юртумда агъар эдим.
Эм онъгъарыр огъа эдим,
Бир пунардай ич токътамай джыласам.

29 март, 1917,
Будапешт

АСРЕТ

«Ай орайман, орайман...
Джолда биткен къорайман;
Кельген, кечкен джолчыдан
Мен акъамны сорайман...».

Халкъ джыры

Къызгъын сыджакъ... Къан таша, тамыр шише...
Бир авурлыкъ, эр якъкъа тюше, тюше...

Къаршы къырда къойчыкълар топ-топ болып,
«Бир кольгеге бинъ алтын...», — дийлер солып...

Чобан акъай чепкенинъ къорайгъа ильген...
Кольгесине тёшельген, узанып кельген...

Тозлы джолда джолчылар туваргъанлар,
Энди коптен атларын суваргъанлар...

Сары чёльде тизильген богъдай черен,
Даяналмай джанаджакъ бу алевден...

Корюне бир койчикнинъ къавакълары...
Санки дерсинъ тютийлер япракълары...

Тек чегиртки, бакъалар къорантасы,
Бакъыршалар: «Мына, — деп, — той сырасы...».

Бизнинъ арба астында беш-он акъай,
Баш-баш берип узангъан, ой хурулдай...

Базы, баш котерип, дий къартбабам:
«Сандал булут корюнмийим даа, балам?».

Мен: «Ёкъ!», — диймен, кулемен къартбабайгъа...
Сандал булут къальтеджек мундай джайгъа?..

Юкъламайман, къарайман узакъларны...
Тавны, къырны, Салгъырны, машакъларны...

Чвредеки къырчыкълар, сувсыз дере
Козьлериме бир талай масал сере...

Яваш, яваш ярыла къаршыки къыр...
Ортасындан секире бир акъ айгъыр...

Джелькесине япыша, атланаман...
«Да!» дегенде джылгъаны айланаман...

Айгъыр пышнай, терлиймиз экимиз де...
Лякин бир ший бильмиймиз сюйгюмизде...

* * *

Тоз чанъгъыта, кетемен ят эллерге,
Намлар ташлап кечемен эр бир ерге.

Къандыхарда хан бола, тач киемен,
Халкъым сюе, мен де оны бек сюемен...

Къайда корьсем бир факъыр, бай этемен...
Джигитлерге тюрбелер тиктиремен...

Китапларда адларым бетлер тута...
Коп ёкъсулны онъарам, этем мырза...

Меним язгъан ферманым Индге кете...
Меним сюйген джырымны дюнья биле...

Арап, Аджем дестанын битиралмай...
Дестаныма ялан ший ич киралмай...

Искендерде союмны къыдыралар...
Делиллермен, мантыкъман коп оджалар...

* * *

Джолчылар тура юкъудан, коралмайлар...
Къач куньгечек къыдыра, табалмайлар...

Сыджакъ кете, къыш келе, мен къайтмайман...
Къаерлерде экеним ич айтмайман...

Анайчыгъым къафтанынъ къарадан тиге,
Козю джашлы эр акъшам, эр бир гедже...

Он яшында Эсмачыкъ гедже-гуньдюз...
Джылай, джылай, гъарипте къалмай ич козь...

Кунь баткъанда эр вакъыт куль-тёбеден,
Къарай-къарай: бир джолчы кельмезмекен?

Сокъакъларда балалар джол бермесе:
«Агъайым!» — дий, козьчиги тола келе...

Базы ёлджы къарылар фал къарайлар;
Бакълаларгъа, авучта из арайлар.[1]

Тойгъа барса анайым: «Ах балайым!» — дий...
«Мына юзьлер: ичинде ич ёкъ сендий...».

Коп вакъытлар авура, къараялмай:
«Къара, балам, Эсма, — дий, — келир бугъай...».

Къарылгъачлар кетелер, тез келелер...
Бир-бирлерини тарталар, серт челелер...

Къызлар осе, той, джыйын болгъан сайын...
Къартаялар, ал дувакъ солгъан сайын...

Койде енъи сарайлар салдыралар,
Коп сарайлар ахырны анъдыралар...

Джанъы джоллар ачыла орманларда,
Эскилери ёкъ бола бузда, къарда...

Эски йыкъыкъ джоллардан кене беклий,
Эсмачыгъым, къардашым: «Хакъ буюк!» — дий...

* * *

Бир кунь эр кес яткъанда шай хурулдап,
Айгъырымман келемен окъдай дувлап...

Анайчыгъым къучаман, котеремен...
Акъ сачыны тартмагъа еткеремен...[2]

Эсмачыкънынъ къайгъусы ёкъдай бола,
О сюзюле, о ойнай эп тойларда...

Ойнагъанда шабашлар агъызаман,
Чынълагъанда чалгъыны тургъызаман...

Кимсе сачын телине къол сюралмай...
«Агъам бар!» — дий, къурыла, бир султандай...

Тойы бола, белимде ал къушагъым,
Янъы уйине котюрем адым-адым...

Мен миндире файтонгъа, тюшюремен:
«Онъ, ось, яша, джылама, кадем!..» — диймен.

* * *

Сыджакъ бир кунь башымда къайнагъан тюш,
Йыллар кечти, озюме болды турмуш...

Бек тез тюштим гъурбетке, ят эллерге...
Юрегимни толтырдым тюрлю черге...

Эсмачыгъым, къардашым, коптен беклий...
Коптен сорай: «Агъайым къайда, нишлий?..».

Юречиги парлана, тюшим корьсе,
Меним сюйген еримде бираз джюрсе...

Анайчыгъым джылана саба-акъшам...
Бельки сен де джыларсынъ, кеджесин айтсам...

Ят эллерде бир гузель сес эшитсем...
Тувгъанларым ойлайман, болам серсем...

Танъ аткъанда тюш коре, уянаман...
Къайгъуларгъа, кедерге боянаман...

Эр кунь тюшкен, солгъанда бир чечегим,
Асретликке баш дуам, баш тилегим:

«Ич бир чечек чёптен айырылмасын...
Ич бир къушнынъ яврусы джойылмасын...».

4 июнь,1917,
Будапешт.

СТУДЕНТ[1]

Койде бир кунь джамиде намаздан сонъ[2]
Беш-он киши къоюлды кенъешмеге:[3]
— Бизнинъ халкъ да бираз, ай... тиль окъусын,[4]
Бильсин бираз къазакъман сёйлешмеге.
— Айса, мына, бир ясакъ ишинъ болса,
Къол къоймакъчюн джюресинъ афталарман,[5]
Де Ивангъа джалбарып, де Мошугъа,[6]
Сонъ судьянынъ чёртлары даа яман!..[7]
— Мына акъайлар, шай болса, бир чаре бар!
Акъсейитнинъ улчыгъы зийрек, атеш.
Валла, шу козюнъни илип алар!..[8]
Берийик оны, уйренсин газет, тебеш.
Мында оссе, туварджы боладжагъын,
Болур учитель, бельки де, анда кетсе.
Ненинъ ичюн ай... Айтчынъыз осал ягъын;
Къаргъы такъар, десенъиз, киер шапке.
«Дининъ ичюн тувул, кунинъ ичюн», — деген ногъай.
Пейгъамберимиз: «Тиль уйренсин», — деп зар къыла.
Моллаларгъа арабий фарыз болгъандай,
«Русча бильмек закон», — деп муфти айта.
— Моллакъам да шай десе, айса энди
Биз джаявгъа, уймакътан башкъа къалмай.
— Сен билирсинъ, къардашым, Абдыла эфенди!
— Сен не дийсинъ шу, озюнъ Акъсейит акъай?
— Мен не дийим!.. — дий гъарип, Акъсейит де. —
О да болса, оджагъа бармайман, дий,
Не дестанда ашкъы бар, не мевлютте,
Джюре тюн-кунь къырларда, тувар куте.
— Не де къопса конъюльден, эй, джемаат!..
Мына джавлукъ, ташланъыз, ич ойланмай,
Бунынъ эджри зекяттан артыкъ къат-къат,
Бундай савап къазангъан коп болмай.

* * *

Да дегенде имамнынь джавлыгъына
Сагъанакъдай шувулдап тюшти акъча.
Селимчикни къырлардан алкельдилер,[9]
Къашкъа атлар дерджангъа джегильдилер...[10]
Гъарип Селим джабышты анасына:[11]
«Бармайман, —деп, — мен, къазакъ оджасына...».

Анасы да: «Джат эллерге джибермиймен,[12]
Башчыгъына шапкелер кийдирмиймен,[13]
Мен кетермен, шай болса, ичинъизден!..» —
Деп джылады заваллы джаш келинчек,
Козьлеринден яш къурумай куньлергечек.[14]

* * *

Ики айгъыр тоз, думан учып кетти,
Да дегенде, шеэрге барып джетти.[15]
Учителлер бек яман къувандылар;
«Маладес!» — деп козьлери яшландылар.[16]
«Баламчыкътан балабан джигит болар! —
Деди учитель. — Корерсинъ, токъта, татар!».

* * *

Бир къач йыл сонъ гимназист шинелинде
Селим энди коюнде шай сёйлене:
— Вый, гъаспада, бильмийсиз, насыл ший задач,[17]
Наукадан анъламай имам биле.[18]
Глагольне имья не, передлок къач?[19]
Десенъ сизде бирине, шаша, куле.
Сейитбаталлар, масаллар башынъызда,
Пушкинлерден, Гогольден хаберинъиз ёкъ,
Эр заман бу перде бар къаршынъызда.
Чуто это за жизинь, ох не дай Бог![20]
Адеске де кетермен, Бог поможет,[21]
Къуртулырман эрте-кеч бу воздухтан.[22]
Бир студент болайым, сонъ кель, лаф эт!
Не поселян тынъларман, не дуварян!..[23]

* * *

Койнинъ халкъы джыйылып джами алдында,
Гимназистни тамуда доландыра.[24]
— Олян, бунынъ бабасы хырсыз тувул,
Ички ичмез, алдатмаз, яхшы киши.
— Анасы да пек шайлы, темиз конъюль,
Заваллынынъ джыламакъ осал иши...
— Ох, гумюшим кетти, ай, бинамазгъа,[25]
Ичкен болсам, барем, джанмаз эдим![26]
— Бизнинъ джыйгъан зекятман болгъан ёсма![27]
— Копек болса, бир кемик атмаз эдим!
— Мен сизлерге тап баштан айттым буны![28]
Бу паралар, умютлер нафиле деп.[29]

Къана оджа, не ачмай авузыны?[30]
Савапларын дагъытсын, юзлеп, бинълеп.
— Эй, джемаат, токътанъыз! Бильги учсыз!..
Даа джашлыкъ бар бираз къафасында,
Тек окъусын, джюрмесин ишсиз-гучьсиз,
О да болыр пек яхшы сырасында...

* * *

Йыллар кечти, Селимни бахт сакълады,
Халкъ аджыды, имамны эп якълады.
Бир кунь Адес шеэринде расткелиштик,
Таныш болдыкъ, сёйлештик, пек сююштик.
О вакъытта падвалда яшай эди.[31]
Тапса кие, ардж эте, ашай эди.
Тар пенджере алдында кокси ачыкъ,
Окъур эди, алдында бир лампачыкъ.
Тапмай коп гедже уйкъу тар къапысын,[32]
Бундай кучюк одада о не япсын?[33]
Сёйлеширдик серт къышнынъ танъынаджек,
Бизге не бар, кореджек, уйренеджек?
Козюн ачар, гурь сачын сыйпар, кулер,
Сонъ, козьяшдай джаныгъын тёкер, тёкер...
Къолун урып дер эди: «Татарнынъ да
Яшамагъа, джюрмеге, сюонмеге,
Башкъа халкъдай акъкъы бар эр заманда,
О да биле туймагъа, тюшюнмеге,
Пушкин, Гоголь... Русларнынъ башы, козю,
Лякин деме бунлардай бизде чыкъмаз,[34]
О джырчылар, чынъджылар айткъан сёзю[35]
Эп о маден джеринден чыкъкъан эльмас.[36]
Бизим койлю эр заман яхшы джырлай,[37]
Лякин огъа къайтаргъан джигит къайда?
Коп ший ойлай, унута... гене ойлай,
Муштерисиз бармы, айт, асыл файда?
Тилимизде тапылыр бар омрюмиз,
Кельген, кечкен джигитнинъ гузель ады.
Эски джуртлар, гонълюмиз, эр сырымыз,
Дин огюти, бабайнынъ насиаты.
Коп вакъытлар узаныр къум устюнде,
Къара денъиз четлерин къарар эдик,[38]
Джырлар, ойлар сюйгюли тилимизде,[39]
Хаяллардан сарайлар къурар эдик.[40]

«Эй! — дер эди. — Къардашым, Бавбек достум!
Шинди къумгъа, билесинъ, нелер яздым![41]
Дюнья бундай къач кере кельген, кечкен[42]
Азраильден къоркъмагъан бахытлы бек!
Яхшы олюм кишини киши эткен,
Ачлыкъ, олюм, сюйгюмен эр шийден бек.
Мына бизмиз, факъырны опькен, сюйген,[43]
«Аллаh!» деген, сюймеге ант эткенмиз,
Бизмиз, оксюз джырыман янгъан, куйген».

* * *

Тёшек, ястыкъ, ёргъанын халкъкъа берип,
Озю джерде яткъанын коп корьгемен.[44]
Гене одыр, аязда кокюс керип:
Ачлыкъта бар леззетни бильсек, деген...

* * *

Ят эллеринъ байрамы башлагъанда,
Ачлыкъ, асрет онынъ да бетин сыйпай.[45]
Ёргъун козю кульгенде, яшлангъанда,
Бираз даа оськенин озю анълай...
Онынъ ёргъун козюнде, акъ бетинде
Аткъан танънынъ тюсюн мен коремен,[46]
Шинди узакъ дюньянынъ бир четинде[47]
Оны ойлай, селямым джиберемен...

* * *

Коп вакъытлар тарихны акътараман,
Девирлернинъ чокърагъын къыдыраман...
Эр девирнинъ коремен, къарт анасы,[48]
Бундай ач бир джигитнинъ тар одасы.[49]
Ач достумдан коп девлет, нур беклиймен,
Онынъ туткъан oруджы макъбул, диймен.
Умют эте, якъында онынъ адын[50]
Уйренеджек джаш, бала, эркек, къадын.[51]
Эп факъирлер тырышсын, тез болсын бай,
Ач студент къалмасын тюрбесиз шай!...

23 июнь, 1917,
Будапешт.

ЯШ БАЛА, ТЮЛЬБЕР БАЛА

Севгили кучюк достум Ями Бекирзадее[1]

Акъ, ешиль, къызыл, эр тюс...
Гуль, сюнбюль, шеббой нергис...
Бабайынъ султан болса,
Гене къул сагъа, шексиз.
Гене къул сагъа, шексиз,
Тарихта Темир, Дженгиз...
Къарылгъач дуа этер,
Торгъайлар тюркюленер,
Эр бири пак юрекмен,
«Балабан джигит бол!» — дер...
«Балабан джигит бол!» — дер
Къартбабай, келинчиклер...
Яз болса, багъча толса...
Къолларынъ чечек джолса,
Джуртчыкъта къалмай къайгъы,
Къолунъда джаш гуль солса...
Къолунъда джаш гуль солса,
Кедеринъ тез джоюлса...
Зайыфсанъ, къуввет берген,
Факъирсенъ, къанат керген
Бизлермиз, эп сен кибик —
Бу юртта омюр сюрген...
Бу юртта омюр сюрген...
Омрюни сенде корьген...
Сакъавсанъ, тиль уйреткен...
Догъругъа джол корьсеткен
Бизлермиз, къолунъ тутып,
Сарп джерде сав джюрсеткен...
Сарп джерде сав джюрсеткен,
Яхшыгъа алып кеткен...
Бир къач гуль, беш-он сюмбюль.
Тиль, дин, юрт бек коп тюгюль
Онъгъанлыкъ керек сагъа...
Онъгъармакъ истий конъюль...

Онъгъармакъ истий конъюль,
Истемек не де енгиль!..
Конъшунъны биледжексинъ,
Сарайынъ кореджексинь,
Бизлерни хакъир булып
Коп къайгъы чекеджексинъ...
Коп къайгъы чекеджексинъ,
Кулялмай кетеджексинъ...
Къайгъылар мирас сагъа,
Бунлардан джырлар яса...
Джырларман конъюль джагъып,
Кулюнден сарай къала...
Кулюнден сарай къала,
Джаш бала, тюльбер бала...
Йигит бол, къушан, атлан!..
Къабримни докъуз айлан!...
Алгъышым алгъандан сонъ,
Кет къоркъмай джурткъа табан...
Кет къоркъмай джурткъа табан...
Бильгинъмен, иманынъман...
Барымыз оледжекмиз,
Узакъкъа кетеджекмиз,
Байрамда эп джыйылшып,
Барабар куледжекмиз...
Барабар куледжекмиз...
Къатынъда джюреджекмиз...
Ниетим эди япмакъ
Сёзлерден бир оюнджакъ,
Мен кульсем, масум достум,
Сени ким къайгъыраджакъ?
Сени ким къайгъыраджакъ?
Догъруны ким айтаджакъ?

21 январь— 31 майыс, 1917,
Будапешт.

ЯЗ АКЪШАМЫ, УЙ АЛДЫНДА

Яз акъшамы... Кок ачыкъ, йылдыз отькюр,[1]
Уй алдында сармашыкъ, акъшам сефа
Арасында тёшельген миндер, килим,
Отургъанмыз диз-дизге бар къоранта...[2]

Анам къашкъа сыйырнынъ хуйын айта:[3]
— Асыл тегин савдырмай, гъарып айван...
Кене тёкти бир къопкъа акъ сютюмни...
Янъы кельди, тилини анънамайман...[4]

— Асрамасын бильмели, — дий къартбабай, —
Айтмасын биль, о анълар эр тильден де,
Айван болгъач огъа да асрав керек,
Эпимиз шай хуйлы эдик яш экенде.[5]

Анай къартман сыйырчюн тартышкъанда,
Биз бу якъда бабайман ойнашамыз;
Де саатын чыгъара, де пычагъын...[6]
Де къолуна, мойнуна сарылшамыз...

— Къа Бекир! — дий. — Корейим, джигитлигинъ,
Тутушынъыз Нурайман бир бель-бельге,
Къайсынъыз бек къараман белли болсын;
Къайсынъыз бек чыдайджакъ боран, джельге...

Бизлер де бек бегенип тюшюнджесин,
Шу саатте килимден тышкъа чыкъа,
Нурайчыкъман бель-бельге тутушамыз,
Мен тилимни чыкъарам, о тиш сыкъа...

О бирлери сусалар, бизге къарап,
Къартбабайчыкъ къувана, къолын къакъа...
— Ай Бекир! — дий. — Сагъынъа мукъайт бол!..
Сакъ бол, берме аягъынъ ыргъачыкъкъа!..

— Оп, оп... Аайт!.. Сейд Бекир, ана шай!..
Янбашкъа ал!.. Ана! Ана! Ана!.. Тарт! Къалдыр! Ат!..[7]
Ана! Ана! Ана!.. Чорабатыр!... Оооп!.. Афферим балай!..[8]

Нурай гъарип мугъая, джылап башлай,
Бабам: «Ёкъ, — дий, — Сейд Бекир козь бояды,
Ыргъачыкъны къайтармай янбашкъа алды...
Янъы баштан болмаса, дызымлады!..».

— Куреширмен сагъа мен бинъ бир кере!..
Мен йыкъылсам бек арув сизлерге я?..
Сенинъ улунъ тюгюльмен айса энди,
Меним бабам, къартбабай, ана сагъа!..

Шакъылдайлар эр бири, Нурайчыкъ да...[9]
Анам: «Кель, — дий, — Сейд Бекир, опь Нурайны!
Ёкъсам сагъа къазантюп бермем саба,
Кель, мугъайтма шай этип мен анайны...».

Джувукълайман Нурайгъа яваш-яваш,
Къолчыгъындан тутаман, къалдыраман;
Башын сыйпап, къалпагъын кийдирген сонъ,
Къартбабайгъа джувура, сакъланаман...

Нурайчыкъны анайым къуча, сюе...[10]
— Емиш, акъча берирмен, саба сагъа...[11]
Бугунь акъшам осерсинъ Бекирден бек...
Ярын оны йыкъарсынъ бир туткъанда!..

— Тек курешмен, — дий бабам, — болмаз йигит,
Къа, къарайым, къайсынъыз яхшы ойнай;
Эсма, балам, бер мунда тильсизни сен,
Къарайыкъ, онынъ тилинден къайсы анълай.

Бираздан сонъ дувулдай тильсиз къавал,
Гонълюм тола, тамырым яна, къайнай...
Аякъларым озьлери юрип кете,
Козьлеримде эр бир ший йырлай, ойнай...

Секирип тура Нурайман, ойнап башлай,
Къара ерни тепемиз, секиремиз...
Къоллар бельде, башларда: «Оп, оп!» — дий де,
Дизимизни ерге шай тийдиремиз...

Йыр явашлай, бизлер де явашлаймыз,
Базы, бирден юкселе, ачувлана...

«Сен де! Сен де!» — дий бир ший къулакъларда,
Аякъларны урамыз, ер тозлана...
Йырлар бите, денъише, болдырамыз,
— Энди ава къалмады, — дий къартбабай, —
Экеви де бек чебер, акъкъын айтсакъ.
Келинъиз мунда!.. Сейд Бекир, сен де, Нурай...[12]

— Сен де, сен де, алтун сач, шайлы Эсмам, —[13]
Эсмачыкъ да сокъула арамызгъа.
— Муна сизге он капик, пайлашынъыз![14]
Той ясарсыз, аш алып, къокъланъызгъа!..

— Учер капик, — дий бабам, — экевине,
Дёрт капикни Нурайгъа ляйыкъ бермек;
Эсма ярын ойнаса, шабаш алыр,
Бекир енъген, огъа акъча не керек?..

— Иште сагъа янъы адет! — диймен джылап.
Бунынъчюн даа копгечек тартышамыз,
Эр биримиз энъ сонъы бир бавурда
Юкълап къала, унута, барышамыз.

Бираздан сонъ ай тува, кулюмсиреп,
Башымызгъа нурларын тёге, тёге...
— Ах, Танърым, багъышла!.. — дий серт бабам,
Къол котерип йылдызлы, айлы кокке...[15]

18 июль, 1917,
Будапешт.

АХ, ТАБЫЛСАМ!..

Оксюзде той болгъанда,
Къальби къуванч толгъанда,
Ах, табылсам, йырласам,[1]
Сонъ ойлансам, джыласам!..

Къальбим ташкъан, акъкъанда[2]
Гонълюм умют якъкъанда,[3]
Ах, табылсам, бакъырсам!..[4]
Йигитлерни чагъырсам!..[5]

Гонъюль аппакъ экенде,
Баллар «Амин!» дегенде,
Ах, табылсам тилекмен!
Къолумда акъ чичекмен!..[6]

Достлар мени анъгъанда,
Гонъюллери янгъанда,[7]
Ах, табылсам, сарылсам,
Козьден опьсем, айрылсам!..[8]

Къызлар къоран тепкенде,
Козьни козьлер опькенде,
Ах, табылсам сырада.
Яр беклесем къорада!..

Йигит олюм тапкъанда,[9]
Устюн чичек япкъанда,[10]
Ах, табылсам, чынъласам,
Сонъ сёзюни тынъласам!..[11]

Душманларым кульгенде,
Башташымны сильгенде,
Ах, табылсам атланып,
Къамчым дёртке къатланып!..

Баарь джетип кельгенде,
Тав ешерген, кульгенде,

Ах, табылсам джайлавда,
Фындыкъ, джевиз сайлавда!

Молла инкяр эткенде,
Бильгиге терс кеткенде.
Ах, табылсам, бир кульсем,
Зеэрдайын тёкюльсем![12]

Къонъшуларым кочькенде,
Сонъ къавесин ичкенде,
Ах, табылсам, «Отур!..» — деп,
«Озь юртунъдай ёкътыр», — деп!..[13]

Джигит азиз болгъанда,
Мезары нур толгъанда,
Ах, табылсам, ойлансам,
Къабрин докъуз айлансам!..[14]

Тавлар кольге кергенде,
Ай ышыгъын сергенде,
Ах, табылсам юртумда,[15]
Тагъарчыгъым сыртында!..

27 июль, 1917,[16]
Будапешт.

ТУВДЫМ БИР УЙДЕ!..

Тувдым бир уйде тёбеси чамур,
Ичинде куль болгъан нидже яш омюр.[1]

Тюшюнди, ойланды отсыз къоранда,
Ольсе де шай беля, ольмий къалса да...

— Тюкянджы Костагъа борджымыз пек коп,
Йиберген тюневин баласын, сёгюп!..[2]

Шорбаджы арттырмай бир капик биле,[3]
Тилесенъ — бакъыра, ялварсанъ — куле...[4]

Кельген де къыш энди, окюрип «Був!...» деп,
Бараджакъ бир ер ёкъ, «Бир ютум сув!..» деп!..

— Айтмачы болмайджакъ шийлерни, акъай![5]
Кимсенинъ къысметин къытмагъан Худай![6]

Азгъана эсимни джыйгъан сонъ турсам,
Азгъана йип тапып керьямны къурсам,[7]

Балагъа, озиме ашайджакъ чыкъар.
Тирешкен къаяны, тавларны йыкъар!..[8]

Къараса, сабийнинъ не гузель кози!..[9]
Бир авуч нур санки башчыгъы, ози!..

Токъта сен, бабасы, бир йигит болайым,[10]
Атланып бахытнынъ сачыны ёлайым...[11]

Козьчиги бар да, башчыгъы бар!..
Къалеммен сызгъандай къашчыгъы бар!..[12]

Айлансын анасы башындан, Аллаһым!
Козюнден, сачындан, къашындан, Аллаһым![13]

* * *

— Байрамда Бекирим галошсыз къалмасын!..
Бай халкънынъ баласы мыскъылгъа алмасын!..

Къонъшуда бир ёлджы кетен сорай, дий,[14]
Къарайым, бельки огъа сатарман бир ший!

Сен отур! Джылама, окъу, дува эт!
Эджеле «Амме»ни; окъу, уйрен «Теббет» —[15]

Белимде ал къушакъ, сачагъы ойнай,
Башымда чал къалпакъ, териси буздай!..[16]

Мыскъылджы, шакъаджы — бегене эр ким,[17]
Чобангъа бу къадар ярашсын кийим!..[18]

* * *

Бабайман кетемиз джамиге эр саба,
Махфильде къарт мазин къатына ала!

Окъуйман джюректен Танъры сёзлерин,
Устюмде коремен мелек козьлерин!

«Амин!» дегенде Танърым коре!..
Конълюмде не тилек, туйгъулар джюре!...[19]

Анайгъа келемен яшлы козьлермен,
Мойнуна сарыла, сарыла, сюемен...[20]

«Къа, энди абдес ал, окъу бир «Ясин»!
Олюлер сююнип, кулип уянсын!..».[21]

* * *

Тувдым бир уйде, оджагъы сёнюк,
Халкъынынъ юреги, бавыры куюк...[22]

Къомшумыз аджилер, мырзалар эди,[23]
Эр бири шишкен бай, эп мирас еди!..

Оларда той болса, ёкъ бизге юкъу,
Ольселер, бар огъа, такъмакълар окъу.

Унутмам ят эльде гъарып болсам да,
Бинъ тюрлю къайгъыман сарарып солсам да...

Пешиман тюгюльмен шай тувгъаныма,
Бахтымда, омримде сой къувгъаныма...

Анамдан уйрендим янмасын, куймесин,
Озь пусюр баламдай къайгъыны сюймесин!..

Ташланъыз мени сиз, байлар, дюльберлер!
Кетийим, чобанлар мени беклерлер!..

Олийим джуртымны сарай этем, деп,
Анамны, бабамны бар, бай этем, деп!

Къурайм медресе джаш сокъталаргъа!
Китаплар ачылсын эр баргъа, джокъкъа!

Тапсынлар Къуранда сюйгюге ает,
Сюймеген кяфир, деп, устюне лянет!

Не вакъыт бир факъыр къолун котерсе,
Сагъына, солуна селямлар берсе.

Бундан сонъ джамиде болмасын дува,
Факъирге боладжакъ дувадан башкъа!..[24]

9 сентябрь, 1917,
Будапешт.[25]

ТАКЪДИРГЕ

Джаш къызларны дёрт дуваргъа къапап къойгъан,
Тек факъырнынъ къысметини ашап тойгъан —
Сенсинъ, залым, козюнъ чыкъсын!..
Мезарынъны селлер джыкъсын!..

Тувар-тувмаз сабийлерни алып кеткен...
Коп анайнынъ джаш башына келип джеткен —
Сенсинъ, онъмаз; онъма, битме!
Оттан башкъа джерге кетме!

Гъарип халкънынъ бостанына джавдырмагъан,
Бизнинъ якъкъа булутларны авдырмагъан —
Сенсинъ саран, къурсын къолынъ!
Бильмий къал, эм, сагъынъ, солунъ...

Бирев, бираз къарувланып, котерильсе...
Бираз кунеш табып факъыр шай керильсе...
Сенсинъ, кунни къырслап къачкъан...
Тюрлю бурчакъ, джашын сачкъан!

«Такъдир булай!..» — деп анайлар куйген вакъыт...
Джылавындан ташнынъ конъли ийген вакъыт...
Сен, къурула, чубугъынъны ичесинъ,
Джырлай, джырлай, джас урбасын пичесинъ...

Къач керелер джолларыма чукъур къаздынъ!..
Къач керелер манънайыма яслар яздынъ!..
Кене узьдим тузагъынънынъ сынджырларын...
Тез атладым шайтанлыгъынъ чукъурларын...

Емин эттим, такъдир, сенмен чарпышмагъа...
Ольгенгечек къолларынъа япышмагъа...

Джолларынъда меним коксим сед къураджакъ...
Козим даим артынъдан шай джувураджакъ...

Ах, тёшесем чал сакъалынъ бир джолыма!..
Кечсе бир кунь къалын мойнынъ, ах, къолыма!...

16 сентябрь, 1917,
Будапешт.

ОЗЬ-ОЗИМЕ[1]

Геджелермен юкъу алмай,
Китабынъны джерге салмай,
Тюшюнмесенъ, къыдырмасанъ,
Юртнъ ичюн къайгъырмасанъ
Сенден яхшы сохта болмаз,[2]
Бахтынъ, конълюнъ асыл толмаз![3]

Басыкъ уйде омюр сюрген,
Тюрлю дертмен конъли чюрген[4]
Тувгъанларынъ сюялмасанъ,
Олар ичюн куялмасанъ,
Эмгенинъ джокъ анай сютин,
Эшиткенинъ чын огютин!..[5]

Ят эллерде той болгъанда,
Акъ чадырлар къурулгъанда,
Сен уджренъе къапанмасанъ,
Окюнмесенъ, джыламасанъ,
Ялан «Сюем!» деген тилинъ,
«Джандым, куйдим!» деген конълинъ.

Дерт, къайгъуда, ёкъсуллыкъта,
Даим куньсиз, шай къуллыкъта,
Озь файданъдан оталмасанъ,
Джурт савлыгъы куталмасанъ,
Джигитликте не ишинъ бар?[6]
Дертсиз болам, джигит татар?[7]

Энъ зарарлы бир заманда,
Баш омузда саллангъанда,
«Татарман!» деп ант ичмесенъ,
Бир къач куньден вазгечмесенъ,
Джамилерге аякъ атма!
Къурангъа ич эль узатма!..

Ярын бу халкъ къарув алмай,
Юджелерде сарай салмай,
Тюрлю яткъа ыргъат болса,[8]
Ады, саны шай джоюлса,
Къал шай Танъры лянетинде,[9]
Ят эллернинъ бир четинде...

23 канун-ы эввель (декабрь), 1917,
Будапешт.

БИР ЭСИРНИНЪ БАШ ТАШЫНА

Джукъла, достум, къатты демий, джат топракъта
Озь джуртунъ джокъ болса да — шай бек узакъта...

Джукъла, джатнынъ той сесине баш къалдырмай,
Баарине, бульбулине ич алдырмай...

Бир кунь келип, бу думанлар котерильсе...
Юджелерден барымызгъа сес берильсе...

Сен де уян, «Аллаh Аллаh!..» чынълагъанда,[1]
Фериштелер якъынлардан тынънагъанда...[2]

Силь козюнъни, джигитлердий, атлан, къушан!
Джылдызлардан анъна энди, бек якъын танъ...[3]

Тувушны тут, сонъ джуртунъа юзь чевирип,
Къыл намазынъ, топрагъына бетинъ сюрип...

Нафилени бек узатмай, джолунъа тюш,
Джуртта буюк ибадетинъ иджра тиюш...

Виран койлер, басыкъ уйлер темелинден,
Шифа алып «ольмез умют» сагъ элинден,[4]

Бизлер энди джурт севдасы башымызда,
Чевре къардаш, алчакъ душман къаршымызда...

Бахт янълышын тюзельтмеге тургъанмыздыр.
Чюрюк джерге «Хакъ!» деп аякъ ургъанмыздыр.

О вакъытта мезарынъны бегенмесенъ,
«Дегенимдай олялмадым, языкъ!», — десенъ,

Джюр согъушлар мейданыны джаяв, атлы,
Бир олюм сеч, оль бир даа татлы, татлы...

24 канун-ы эввель (декабрь), 1917,
Будапешт.

ХАБЕР АЛДЫМ...

Хабер алдым, олюлер тирильген, деп...
Борлы чалып Кефеге кирильген, деп.

Мезарлардан тургъанлар ешильбашлар,
Онъмай, осьмий сюрюнген гъарип джашлар...[1]

Къол баскъанлар Къурангъа «сыр»гъа джетип,
«Тильде, иште бирлик»ке емин этип...

Бираз эвель озь адын билялмагъан,
Хорлугъыны ойлап да, утанмагъан...[2]

Бир сюрю халкъ уянгъан сувукъ танъгъа,
Эзан сеси шай тийип гъафиль джангъа...[3]

Къавушыр тез умютим эренине,
Ялан, керчек дюньянынъ Аденине...

Туйгъанларым эп айтмакъ кучь боладжакъ...
Къувачларым шайтангъа туюладжакъ...

Эткеним бар, бугуньлер гъурбеттемен...
Уйде той бар, оксюздай бир четтемен...

Тек бир риджам бар джуртнынъ эр джелине...
Гъурбет эльнинъ шу сувукъ эджелине:

Борлы чалып конъюллер ташкъан вакъыт,
Чалгъы сеси Чатырны ашкъан вакъыт,

Мен де мындан азгъана эшитийим,
Азраильге «Ах!» демий, шай кетийим...

25 март, 1918, [4]
Будапешт.

ОЙ СУВУКЪ ШУ ГЪУРБЕТ!

Ой сувукъ шу гъурбет!.. Атешсиз, нурсыз,[1]
Турмушы бизлерге конъюльсиз, джырсыз...[2]

Бульбули джырласа, мунъларым арта,
Сесчиги азгъана «Борлы»гъа тарта...[3]

Тавларын къарайман, Чатыргъа ошай,
Козьлерим джашара, къальбим джумшай...

Булутлар къарара акъырын, акъырын,
Таптайман, ялынъыз, тозлы джолларын...

Тюшкенде джавуны шувулдап, къуйып,
Опькенде козюмни сыйпалап, сюйип.

Ойлайман анамнынъ о бол козьяшларын,[4]
Джуртумнынъ узакъта комюльген джашларын.[5]

Джолумда кулюмсий къарай къызлары...[6]
Козьлерде онъгъанлыкъ, сюйгю излери...

Ошатма оларны бахытсыз Эсмагъа,[7]
Къарамай кечемен къайгъыра, къайгъыра...

Мелевше, къаранфиль, сармашыкъ эр ер,
Гуллери ачылгъан, япрагъы къатмер...

Гуллери бек къызыл, ах насыл къызыл!..
Къызылны нечюн шай сюемен бу йыл?

Къызыл да джуртумнынъ яйласы, къыры,
Къызыл да бу йылнынъ ташкъан Салгъыры...[8]

Къызыл да «Джурт» деген юксек манълайлар!
О Ешиль аданы къызылгъа бояйлар...[9]

Сюемен бу ренкни эрен ренги деп,
Эренлер бетинде джурт орьнеги деп...[10]

Меним де къызылгъа боянсын манънайым,[11]
Гизлидже комсюнлер, корьмесин анайым...[12]

Байрамда, сейранда татар къызлары,
Кунь корип онъмагъан танъ джылдызлары.[13]

Къопарып такъсынлар кокреклерине,
Джурт ашкъы толар тез джюреклерине...[14]

Олемиз оларны онъгъармакъ ичюн...
Татарны тахтына чыгъармакъ ичюн...

Я джуртны къоруй да сюремиз омюр...
Я «Джурт!» деп джана да боламыз комюр...

13 нисан (апрель), 1918,
Будапешт.

ЭЗАН СЕСИ

Акъшам устю, эзан сеси джанъгъыра,
Дертлилерни Хакъ къатына чагъыра.
Эзан сеси минареден джайыла...
Кокке чыгъа, мунълы, ёргъун байыла...
Чай къатында акъ сакъаллы къартбабай
Титрек къолун салкъын сувда увалай...[1]
Деренлерден «Аллаh!» сеси хош келе,
Акъ манълайлар джерге тие, юкселе...

* * *

Мен гъарипмен, месджидим ёкъ киреджек...
Мирабына мунълы бетим сюреджек...
Эзан сеси биякъларгъа келялмай,[2]
Татлы, татлы къулагъыма тиялмай...

* * *

Акъ сакъаллы къонъшу мазин яшаймы?
Кене «Аллаh!» деп сёзюне башлаймы?
«Аллаh!» десе эшиткенлер боламы?..
«Танърым, къуртар!» деп джамиси толамы?..
Ёкъсам кене бир-бирини къаргъайлар?
Бир-бирини джакътырмакъчюн джылайлар?..
Озюн ташлап гъарип джурткъа сарылгъан,
Бармы «Джуртум!» деп сесчиги къарылгъан?..
«Хакъ!» дегенде не дуясыз джурт ичюн?
Джурт кемирген бир къач мельун къурт ичюн?

* * *

Эзан сеси биякъларгъа келялмай,
Татлы, татлы къулагъыма тиялмай...

* * *

Эп джамилер шай къапанмай бир гедже,
Къарт мазинлер ольмез бурун гизлидже...
Джыйлышынъыз, эзан сесин къачырмай,
Гунанъызны Салгъырдайын ташырмай...
Къол котерип акъ юрекмен коклерге,
Башынъызны ялмай къойып серт ерге,
Хакъ къатында юрт савлыгъын тиленъиз!
Озинъизге яхшы олюм истенъиз!

* * *

Эзан сеси бу якъларгъа келялмай,[3]
Татлы, татлы юрегиме тиялмай...

16 майыс, 1918,
Будапешт.

АНАМ

Акърын-акърын кунь бата, кок къарара,
Къызыл, къара булутлар отип бара.

Пенджеремден тавларны сейр этемен,
Тавлар аша юртыма етишемен.

Анда, энди билемен, коптен акъшам,
Ятсы къыла, зикр эте гъарип анам.

Седжде эте, окъуна, Къуран обе,[1]
Къол котере, ялвара, козьяш тёге:[2]

«Бекирим», дий, «Арсланым, гонълюм, козюм!
Къайдаларда джюресинъ, масум къозум?

Ёкъсам, къайсы бир къальпсиз ольтюрдими?
Яш омрюнъи аджы ель котюрдими?

Меним башым, къарувым, акълым, фикрим;
Эпси сенде, козьчигим, Сейд-Бекирим.[3]
Кунь корьмедим, онъмадым, Къадыр Мевлям!
Тек бир къазнам, инджим бар — гъарип балам.

Опип, сыйпап осьтюрдим айненимен,[4]
Эм йылдыздан сакъындым, эм козьлерден...

Ана гонълю недайын назик бина,
Бек билесинъ, озь баланъ болмаса да:

Гедже тюрлю тюш коре, урькюп тура,
Энъ сонъ азиз корюне, гонълюн ала.

Сабалары къонъшуны тез чакъыртып,[5]
Тюшюн айта, джората фал къаратып».

Акърын-акърын кунь бата, кок къарара,
Тюрлю ойлар гонълюмни сара, сара.

Къаранлыкъта къоркъмайман, юрткъа кете,
Анайчыгъым къучаман обе-обе.[6]

Аягъына тюшемен «Афф эт!» диймен;
Нечюн Танъры онъгъармай! Мен бильмиймен;

Коп вакъытлар тюшюме озю келе,
Башым сыйпай козюмни обе, обе.[7]

Сарылшамыз джылашып бахтны къаргъай,
Тюшлер, ойлар Танърысын макътай, макътай...[8]

1 хазиран (июнь), 1918,[9]
Будапешт.

ТУВГЪАН ТИЛЬ

Сени мен Къырымда, Къазанда таптым,[1]
Джюрегим къайнагъан, ташкъанда таптым...[2]

Джат эльде мугъайып, ачынып джюргенде,[3]
Умютим, хаялым шай тюшип джюргенде,[4]

Мойнунъа сарылдым, дертимни айтып,
Бир гузель сёзюнъмен озюме къайтып...[5]

Джырларынъ болмаса, маненъ болмаса,[6]
«Джурт» деген сёзюнъмен джюрек толмаса,[7]

Ах, насыл джюрермен гъурбет якъларда,[8]
Танышсыз, билишсиз ят сокъакъларда?..

Бильмиймен — тюрюкми, татармы адынъ,[9]
Бек яман татлысынъ, Танърыдан тадынъ.[10]

Тюрюк де, татар да сенинъ сёзлеринъ,[11]
Икиси ики чифт мунълу козьлеринъ...[12]

Вияна огюнде, Къазакъ ичинде
Барабар джырладыкъ Индлерде, Чинде...[13]

Анъласын бир сени, душман да сюер,
Бир джаныкъ сёзюнъмен джюреги иер...[14]

Истеймен озюнъни эр якъта корьмек,
Эр ерде инджинъден дестанлар орьмек...

Къушларгъа, къашкъыргъа уйретсем сени,
Сен болсанъ оксюзнинъ конъюльден сюйгени...[15]

Джамиге, мирапкъа, сарайгъа кирсенъ,
Денъизлер, чёллернинъ четине эрсенъ...[16]

Сенинъмен душмангъа ярлыкълар язсам,[17]
Къарувлы сёзюнъмен конълюни къазсам...[18]

Къабримде мелеклер соргъу сораса,
Азраиль тилимни бинъ кере тораса,[19]

«Озь тувгъан тилимде айт магъа!» дермен,[20]
Озь тувгъан тилимде джырлап олермен...[21]

Конълюмни къайгъылар кемирип тургъанда,[22]
Халкъымны тынышсыз йылдызы ургъанда,

Тувгъан тиль, башкъасы акълыма кельмий,[23]
Бир буюк сырымсынъ, душманлар бильмий...

1 хазиран (июнь), 1918,
Будапешт.

СЕН ДЕНЪИШМЕ!..

Сен денъишме, мурадынъ учун болса!
Омрюнъде эр шейинъ джуртчюн болса...

Барсын, йыллар айлансын бильгенидай,
Барсын, джолын шашырсын джылдыз, Кунь, Ай...

Сен айланма, достчыгъым, Хакъ джолынъдан!
Догъры къара, ич урькме сагъ-солунъдан!

Халкъкъа байрам, шенликлер болгъан экен,
Ят эллерге онъгъанлыкъ толгъан экен,

Сен унутма мукъаддес кедерлеринъ!
Джылап оськен о виран озь джерлеринъ...

Корьдинъ эр кес денъишкен хатыр ичюн,
Сынгъандай бир джыллы чадыр ичюн.

Сен унутма сюрюнмек ек болгъанын!
Хакъ джолунда джангъызнынъ бек болгъанын!..

21 теммуз (июль), 1918,
Будапешт.

ДУМАН

Юксек тавларнынъ тёбеси думан,
Буюк йигитлернинъ тюрбеси думан,
Бекленмез ишлернинъ нефеси думан,
Къанлы дженклернинъ арфеси думан...

Эгилип бакъар да, сюзюлип кирер,
Гулер де, опер де, къолларын керер.
Эм дёнмез ёлундан, эм де ёл берер,
Акъыллы, окъумуш джигиттир думан...

Буюк денъизлерден алыр чокърагъын,
Даим юксеклерде къурар къонагъын,
Ич кимсе билялмаз онунъ дурагъын,
Азаддыр, кейфлидир, къарувлы думан.

Тилесе — джавундыр, тилесе — бурчакъ,
Кя сувукъ, буз болур, кя атеш, сыджакъ,
Кя уфлер сёндюрюр, кя якъар оджакъ,
Билинмез, анъланмаз баладыр думан.

Айлана тав башын, чёллерге юрмий.
Къапаткъан козьлерин, ерлерни корьмий,
Бир рузгяр чыкъуп да, ашагъы сюрмий,
Тавларда илинюп къала дий думан.

Бети бар, козьлери корюнмий Шаркънынъ,
Дерди бар, яшлары тёкюльмий Шаркънынъ,
Тили бар, сёзлери эштильмий Шаркънынъ,
Чёллери, голлери, эллери думан.

Баты рузгяры, къыбла-сырт бораны,
Эсмий, тирильмез Къытайы, Ираны.
Ешермез къум чёли, юрмез керваны.
Эссин баты еллери, тез джавсын думан.

Думанлар ойнаса, яшынлар тувар,
Азгъана джыласа, тавларны ювар.
Ким бильсин, не гуни, къаерге явар,
Бир явса, дюньялар девирир думан...

1918, Будапешт.[1]

УЛУ ТАНЪРЫМ

Олюм оду джаш козьлерде джангъан вакъыт,
Гъарип джюрек озь джуртуны анъгъан вакъыт,
Улу Танърым, тек Сен барсынъ,
Етиширсинъ, къол тутарсынъ.

Кучюк койде буюк ишлер болгъан вакъыт,
Эр бир якъкъа онынъ ады толгъан вакъыт,
Эп тиллерде Сенинъ зикринъ,
Эп башларда Сенинъ фикринъ.

Къаранъгъыда ят эллерде адашкъанда,
Уджсуз чёльде джол тапалмай джылашкъанда,
Улу Танърым ышыкъ берир,
Джурткъа таба джол косьтерир.

Бир оксюзчик йыпрангъанда, хорлангъанда,
«Анайым», — деп къалипчиги мунълангъанда,
Улу Танърым гонълюн алыр,
Онынъ атын «эрен» салыр.

Факъыр киши къарлы тавда, бузлу сувда,
Бир кесечик къара отьмек къыдыргъанда,
Улу Танърым ярдым этер,
Къар устюнде отьмек битер.

Факъыр бала бильги истесе, акъ тилесе,
«Мен де буюк инсанлардай билем», — десе,
Улу Танърым тез эмр эте,
Огъа мелек дерс уйрете.

Къадыр куню кок къапысы ачылгъанда,
Гонъюллерге Сенинъ нурунъ сачылгъанда,
«Танъры бир!» — дей, барышалар,
Сюююшелер, сарышалар.

Джигит атлы анъсыз къалып урулгъанда,
Яшав ёлу серт мезаргъа бурулгъанда,
«Хакъкъын эмри», — дей, къувана,
Не джылана, не мунълана...

Мен эр заман къуллугъынъны эталмайман,
Эр заман шай узурынъа джеталмайман,
Бунда о бир къуллар сучлу,
Мен кучьсюзмен, яшав кучьлю.

Салгъыр таша, уджсуз тавлар от фышкъыра,
Четсиз чёллер далгъалана, джель сызгъыра,
Алайына тез етесинъ,
Гуналарыны афф этесинъ.

Тилим, гонълюм дуйгъан вакъыт, айткъан вакъыт,
Эпсинден бек узурынъа къайткъан вакъыт,
Сени айтсын, Сени дуйсын,
Сени тапсын, озюн джойсын.

18 октябрь, [1918].

БУГУНЬ

Ава — булут, кок мугъайыкъ, джер тап къара,
Япракълар, сюбюртилип, мезар излий.
Джель олю бир кобелекни алып бара,
Узакъ тавлар артларында нелер гизлий?

Акъбаш бир къарт къаршыдаки пенджереде
Тирсегине башын салып, ойгъа далгъан,
Эм куле, эм джыламсырай бир кереде,
Бельки иракъ баласыны эске алгъан.

Солдурмада чечеклернинъ эпси солгъан,
Саде титиз бир семичка инат эте.
Ал, ешиль, мор, эр тюс чечек сия болгъан,
Олюм сечмей, эп сиярта, алып кете.

Санки бугунь бай уюнде сый этиле
Эр кунь джолда къол узаткъан чыплакъларгъа,
Сокъакълар бош, тек бир топал сюйрелине.
Эм къыш келе, эм къарсанба ёкъкъа, баргъа.

Кунеш тува, булутларнен ойнашмакъчюн
Ай да чыкъа, йылдызларгъа джильвелене.
Гуллер ача, бульбуль джырлай озь кейфине,
Бизге эш джокъ — не яз, не къыш — джыламакъчюн.

28 октябрь, [1918]

УЗАКЪ ТАВЛАР

Сиз де мени ойлайсызмы?
Джаныкъ джырлар джырлайсызмы?
Гизли, гизли джылайсызмы?
　　Коклерге тап еткен тавлар.
　　Джылагъан, зикр эткен тавлар.

Кене сенден джаш атлылар кечеми?
Къана-къана чокърагъынъдан ичеми?
Кене сенде эр заман шай кечеми?
　　Периге дуракъ тавлар,
　　Эренге ятакъ тавлар.

Аталарым эп баврынъда комюльди,
Гузель козьлер эп кольгенъде джумулды,
Ор куньлерде сенден медет умулды,
　　Ал, ешиль къуббе тавлар,
　　Джигитке тюрбе тавлар.

Ят эльге тюштим, сенден айрылдым.
Не къарандым, не будандым, сарылдым,
Не севильдим, не сыйпандым, сайылдым.
　　Тувгъаным, козюм тавлар,
　　Топрагъым, озюм тавлар.

Кене сиз шай чын коклерге тиесизми?
Булутлардан чал къалпакълар киесизми?
Гене сизге тырмашкъангъа кулесизми?
　　Эр шейден буюк тавлар,
　　Джигери куюк тавлар...

Сен юксексинъ, Танъры бере башта сагъа,
Сен де акъыз, ич къызгъанмай, сабанджыгъа,
Корьмесинлер балаларынъ ят босагъа,
　　Акъ, ешиль, къара тавлар,
　　Акъ, къызыл пара тавлар.

Сени корьсем, къарт айдамакъ болур эдим,
Бир къаянъда тез саргъайып солур эдим;
Бир кошенъде эп дюньяны унутур эдим.
　　Онъгъаргъан, онъгъан тавлар,
　　Къайнагъан, тонъгъан тавлар.

БИНЪ ДОКЪУЗ ЮЗ ОН ДОКЪУЗ

Ава сувукъ, кок булут, джавун джава...[1]
Пенджеремни аджы джель къагъа, джува...

Джанъы джылны беклиймен джанъгъыз къалып,[2]
Отькен джылдан эр ишке эсап алып...[3]

Отькен джыл да джетмеди онъгъанлыкъкъа,
О да кетти батырып пешманлыкъкъа...

Мен бу джылнынъ ишлерин айталмайман,
Ойларыма ляйыкъ сёз табалмайман...[4]

Джанъы джылым джокъ меним, сёз къыскъасы,
Бизим дюнья мунъларнынъ къарт дюньясы...

Бизнинъ джашав къайгъусы, тасасыман,
Джун хыркъасы, къотурлы асасыман,[5]

Бир узун джыл, сонъ куню сувукъ мезар...
Джанъы джыл джокъ бизлерге, бизлер Татар...

1 январь,1919,
Будапешт.

КЪАРТ ДУНАЙ, КЪАРТ ДУНАЙ...

Кунь бата, къаранъгъы...
Къып-къызыл тав ягъы...
Билькильдий, джалтырай,
Къарт Дунай, къарт Дунай!..[1]

Кок — булут, джылдыз джокъ...[2]
Уй сыджакъ, къальп сувукъ...
Джокъ достлар, джокъ джанай...
Къарт Дунай, къарт Дунай!..

Сырымны бильдирме,
Джавларны кульдирме,
Татарман — Дженгиздай!
Къарт Дунай, къарт Дунай!..[4]

Ай келе узакътан,[5]
Къырымдан, Къыпчакътан,
Бугунь шай не джылай
Къарт Дунай, къарт Дунай?..

Ташы бол, ичи кенъ
Мезарым къайда экен,
Азгъана джатсам ай,
Къарт Дунай, къарт Дунай...

Гемилер къозгъала,
Бурула, джол ала,
Къырымгъа тек бармай,[6]
Къарт Дунай, къарт Дунай?..

Къырымгъа огърама,
Ал-хатыр сорама —
Къурурсынъ, чыдамай...
Къарт Дунай, къарт Дунай...
Сакъын сен джылама,
Бизлерни ойлама,
Умют — дерен, къайгъы — сай...
Къарт Дунай, къарт Дунай...

12 январь, 1919,
Будапешт.

АЛИМ АЙДАМАКЪ

Алимчик, чагъында бир татар джашы,
Джосмалар дегендай быйыгъы, къашы,
Анайнынъ кенджеси, джюрегин ашы...
Айгиди, Алим, козь тиер, Алим!..

Сараны таныды бир шабат куни,
Тюльбер бир шеббойдай чыфытлыкъ муны.
«Чыфытсынъ!» демеди, берди конълюни,
Айгиди, Алим, абайтсыз Алим!

— Козьчигим, Алимим, бир тюсюнъ берсенъ!
Сюйгенинъ, сайгъанынъ шулай да косьтерсенъ!
Бир кучюк чевренъни тюсюнъ деп джиберсенъ!..
Айгиди, Алим, бахытлы Алим!..

— Ал мынав чевремни чечегин къара,
Эр чечек астында конълюмни ара,
Япрагъы озюммен, гъонджеси Сара...
Айгиди, Алим, татлы сёз Алим!..

— Бабамны ольтирген Алимдир мутлакъ!
Онынъдыр бу чевре, онынъ бу пычакъ!..
Соранъыз шеэрнинъ барысы таныйджакъ!..
Айгиди, Алим, джылдызсыз Алим!..

— Эй, чыфыт къызлары, булаймы сюесиз?..
Келинлик дувагъын сюйгюсиз киесиз?..
Бир татар джашына ботенми тиесиз?..
Айгиди, Алим, ачувлы Алим!..

Джыйылгъын безиргян, сатыджы, кедай...
Саранынъ тойы бар, ойнай да ойнай...
Бакъыра, тюркюлий киеви Мордухай...
Айгиди, Алим, айдамакъ Алим!..

* * *

Айдамакъ атында, джигит чевреси,
Белинде пыштавы, эсинде «чевре»си...
Айгъырлар къыдыра той уйи нереси...
Айгиди, Алим, къанлы козь Алим!..

— Токътасын чалгъылар! Джас гуни бугунь!
Сизлерге джарашмай коп шенлик, дюгюн!
Айданъыз амансыз буюгин, кучюгин!..
Айгиди, Алим, сюютьмез Алим!..

— Ай, балам, айдамакъ, сучымыз не ки?..
«Шудыр!» — де, бильдир де, эт башым эки!..
Къардашым, айдамакъ, татарлар беги!..
Айгиди, Алим, ийильмез Алим!..

— Сучынъыз бир дане, бинъ джангъа джетер!
Бинъ джанны тамугъа тез алып кетер!..
Яланджы бир халкъсыз, шейтандан бетер!..
Айгиди, Алим, унутмаз Алим!..

— Беринъиз келинни, дувагъын сарып!..
Къоркъманъыз бек ашыкъ тюгюльдир гъарип...
Чалт диймен, сизлерге турмам джалбарып!..
Айгиди, Алим, къылынгъын Алим!..

— Сенсинъми, Сара, агъувлы сюнбюль!
Сандынъмы бизлермен ойнамакъ дженгиль?..
Мына шай гебер! Тамугъа чекиль!..
Айгиди, Алим, джан къыйгъан Алим!..

* * *

Айшенинъ, оксюзнинъ дюгюни бола,
Кельген джокъ; ашлары ашанмай къала...
Уйлери къайгъыман, мунъларман тола...
Айгиди, Алим, аджыгъан Алим!..

— Барайыкъ оксюзнинъ конълюн алмагъа,
Котерип келинни арбагъа салмагъа,
Сонъ къайтып бир раат юкъугъа далмагъа...
Айгиди, Алим, тувгъаным, Алим!..

— Къартанай, джылама! Ал шу бахшышны!
Бунынъман атларсыз бир къач юз къышны...
Байлар да беклерлер босагъанъ тышны...
Айгиди, Алим, бек джумерт Алим!..

— Балалар, къартайдым, коп джюралмайман,
Чатырдан Ор ягъын ич коралмайман...
Донске къазагъын бек къыралмайман...
Айгиди, Алим, джетмишлик Алим!..

— Оксюзни тойдырдыкъ, факъырны кульдирдик...
Айдамакъ ким экен, эр кимге бильдирдик...
Мелекке гунаны яздырдыкъ, сильдирдик...
Айгиди, Алим, къараман Алим!..

— Олемен, севабым афувгъа джетмий...
Саранынъ ал къаны къолымдан кетмий...
Конълюм бахтыма разылыкъ этмий...
Айгиди, Алим, онъмагъан Алим!..

25 январь, 1919,
Будапешт.

ЗАВАЛЛЫ ТЮРЮК

Заваллы тюрюк, бахытсыз тувгъан
Сени де джылдызынъ тын бермий ургъан...

Кечмишинъ айтмайым, козьлерим ийе,
Тарихынъ ачмайым, джюрегим кюе...

Джатларнынъ къолуна тюштими сарайынъ?
Къарарды, силиндим джылдызлы айынъ?..

Арабий, аджемий джаланджы достынъ.[1]
Нечюн сен оларны къошуда оздынъ?..

Бир сюрю душманынъ, учун душманынъ
Бира деп ичелер заваллы къанынъ.

Пашалар, агъалар, о ханым, бейлер,
Бир талай эсиринъ къолунда нейлер...

Джолунъдан иттилер, догъру джолунъдан...
Тилинъни алдылар о зайыф къолунъдан...[2]

Джаильсинъ, озюнъни анълаялмадынъ,
Озюнъни корип де джылаялмадынъ...

Барбарсынъ — эр ерде озюнъни ашадынъ,
Джатларгъа балларынъ ашатып джашадынъ...

Джатларнынъ къашына урулгъан эдинъ,
Джатларнынъ тахтына къурулгъан эдинъ...

Сенинъ де бар эди атадан къалгъан
Къарувлы бир тилинъ, атылмаз къалкъан.[3]

Алты юз джылда тек къышын корьдинъ,
Алты юз къышта къалтырап джюрдинъ.

«Османлы девлети» — не ялан бир сёз!
Не янълыш корекен къарувсыз бир козь...

Девлетинъ сенинъ, заваллы тюрюк,
Юзлердже йыллар аччы оксюрюк!..

Бир куньчик келир де уяныр мекенсинъ?
Озь тувгъан тилинъе даянырмекенсинъ?

Къараман чобаны, о адсыз юрюклер,
Онъмагъан кишилер, керчекчи тюрклер.

Турармы экенлер, къуртулыш корип,
Тюрюкче айтып, тюрюкче окюрип...

Бугунинъ къаранъгъы, менимки дайын,
Кунь бата, къар джава беклеген сайын...

Кябеде башкъасы Къуранны алгъан,
Пейгъамбер бир дерен юкъугъа далгъан...

Месджитлер тозлана, орюмчек оре...
Минберни корюльмез къуртчыкълар кемире...

Бир урум узакъта тарихынъ яза,
«Барбарлар тарихы» адыны къаза...

Бир осал сююнч бар, авджылар бетинде,
Тизильшип туралар кийикнинъ четинде...

Бир менмен узакъта дуванъны эткен,
Тувгъанынъ, сенинъмен олюмге кеткен...

Бир менмен къолумны кокке котерип,
«Умют»ке, ольмез деп умютлер берип,

Бир менмен, джылайджакъ, яз, къыш, баарь,
Бир менмен, къардашынъ, мен: «пис татар!»

30 январь, 1919,
Будапешт.

БИР ИЗИН БЕРИНЪИЗ!..

Бир изин беринъиз, джуртума къайтайым,
Джуртума къайтайым, дердимни айтайым!..

Батыдан келийим, къанатым ачып,
Сувугъан джюрекке атешлер сачып!..

Не мырза союмда, айтувлы бир бай,[1]
Бабайым бир чобан, анам Зайдабай!..[2]

Бир изин беринъиз, бакъырып кирийим,[3]
Къырымда, Кашгъарда окюрип джюрийим!..

Бир боран ясайым тынч Татар чёлюнде,
Молланынъ, къаранынъ къайгъысыз конълюнде...[4]

Бир изин истиймен туйдырмай барайым,[5]
Сарайлар ичинде азгъана къарайым...

Бетлери къырмызы, моюны къалын —
Байларгъа айтайым, не сакълай ярын.

Олюмнинъ тюсиндай болур тюслери...[6]
Бюрюшир, мугъайыр о майлы юзьлери...

Бир изин беринъиз, о кози джашлы,
Джюреги сувугъан, бичимсиз башлы —

Койлюге айтайым озюнинъ тилинден,
Къопарып берийим бильгининъ гулюнден!..

Нурланыр шиндиги къарувсыз кози,
Бир арслан кесилир, ярлыкътыр сёзи!..[7]

Бир изин тилиймен, бакъырып кирийим,
Къырымда, Кашгъарда «Джуртум!» деп джюрийим!..[8]

1 шубат (февраль), 1919,
Будапешт.

РАСТКЕЛЕ

Тувдым Къырымда, Къарасувбазарда,
Джыландай джешиль бир джаланджы баарьда...
Эр мичем текмиль, козьлерим ачыкъ,
Башымны сыкъмады эбанай къарычыкъ...
Тувалмай оле эди, балалар оле,
Мен къалдым бир четте, шулай расткеле...

Оджагъа бердилер «къуртулмакъ» ичюн,
«Ял бермий, акътара», деп «уйнинъ ичин».
«Кемиги — озюмнинъ, этчиги — сенинъ!» —
Пайлашты бабайым, оджам Къуртпедин...
Бугунь де сюегим, этим еринде,
Айрылмай корюнсе, инан, расткеле...[1]

Азгъана окъудым, джаным тарсыкъты,
«Амме»де оджа бир тилимни сыкъты...
Куньлердже джыладым, озюме къайталмай...
Шу куньдир, бу куньдир догъруны айталмай...
Десенъиз къолунъ язмагъа биле,
Къуран обийим, бу да расткеле...

Бир рузгяр эсти, джатларгъа тюштим,
Джатларнынъ майыман къаврулып пиштим,
Сёкмеге билемен Яврупа тилинде,
Яланлар айтмасын улема тилинде...
Кокрегим тюемен, халкълар эгиле...
Балабан кишимен, муна, расткеле...

Азгъана джюрийим умютим буюк,
Бу дюнья бек худжур, халкълары кийик...
Туттырыр бир кунь де къолумдан меним,
Соратмай, аратмай айткъан, этькеним...
Кездирип къолларда маалле, маалле...
Падиша ясатыр агъам «Расткеле»...

Чюрюк шу топракъ инанып болмай,
Чечек джокъ бу ерде туралгъан солмай.
Къоркъаман бир саба дюгюнге кеткенде,
Тойларда къурулып джигитлик эткенде,
Эндирир бир силле, сонъ куле-куле...
Аттырыр чукъургъа явур «Расткеле»...

8 шубат (февраль) 1919,
Будапешт.

КЪАЙТАРМА

Душманда джашав, коп джашав тилек,
Магъа бир яхшы, чалт олюм керек.
Дженъерми мени сонъ топ, пычакъ, къама...
Согъушлар магъа бир татлы къайтарма...

Бир нидже джыллардыр тозлы джолларда,
Айдайман олюмни къырларда, джарда.
Олюм озь къадем, эм ана, баба...
Бель-бельге куреше, ойнай къайтарма...

Конълюмни тюркюлер бек яхшы джандырмай,
Шу дюнья завкълары аслы да къандырмай,
Чал олюм, опь олюм, ойна, токътама...
Магъа сен керексинъ, бир де къайтарма...

Алтындай сачларынъ бетимни сыйпай,
Козьлеринъ козюмде боранлар ясай...
Сюемен сачларынъ, олюмге тарта,
Мезаргъа якъынмыз, чал бир къайтарма...

Джиберме къолумны, ич айрылмайыкъ,
Яшавнынъ мойнуна ич сарылмайыкъ...
Сарылшып тюшемиз муна мезаргъа,
Уйренсин шу джашлар яхшы къайтарма...[1]

Къолларда бир кесек сулупсыз давке,[2]
Къайтарма дийлер секирип джюрмеге,
Бир кирсем олюммен яланджы тойларгъа,
Косьтерсем татаргъа бир учун къайтарма...

Татарман, сап-сары халкъымнынъ бети,
Сув болгъан къаны, чюрюген эти...
Бир джюрек ольмийджек ич бир заманда,
Яшавы бугунь де бир гузель къайтарма...[3]

Сюемен пунарлы, хаста козьлерни,
Сюемен манасыз, керчек сёзлерни.
Олюмге ошай, олюмни анъдыра
Кичкене къалибни дагъыткъан къайтарма...

Махшерде сиз мени ич къалдырманъыз!
Къатымда «сур»ларны ич чалдырманъыз!
Олюмни табарман, азгъана турсам да,[4]
Магъа олюм керек, бир де къайтарма...

28 шубат (февраль), 1919.
Будапешт.

КЪОЛЛАР ДЕМИР, БАШ ЭМЕН...

Къоллар демир, баш эмен. Конълюм толу атешмен.
Бир джол тапсам, джюреджек. Бир къоранта киреджек,
Бир къоранта киреджек...

Узакъ джуртнынъ дертлери. Бар койлери, кентлери,
Джашай къальбим озюмде. Ондай эр бир сёзюмде,
Ондай эр бир сёзюмде...

Ай, къартанай джетишир. Муна дженнет, кель де кир.
Ташла, къызлар ойнасын. Асрет джашлар чынънасын,
Асрет джашлар чынънасын...

Рузгярнынъ да тили бар. О да джылай, конълю бар.
Рузгяр эсе, дувулдай. Отькен куньлер джувукълай.
Отькен куньлер джувукълай...

Зулюфлеринъ къыналы. Дудакъларынъ дуалы.
Бир опь мени, хастаман. Ал, мугъавчан дудакъман,
Ал, мугъавчан дудакъман...

Джигит тувмай, ана джокъ. Асравында файда чокъ.
Дёрт диваргъа къапайлар. Бизнинъ джигит акъайлар,
Бизнинъ джигит акъайлар...

Шу джукълагъан эрифлер. Сессиз Эсхаб-ы Кехфлер.
Мен Къытмырман, авлайман. Къалкъынъыз, деп джылайман,
Къалкъынъыз, деп джылайман...

Джурт къайгъысы къатымда. Сагъда, солда, артымда.
Къолу демир, къальби таш. Мен эслендим, о джап-джаш,
Мен эслендим, о джап-джаш...

Ай, къарылгъач, къарылгъач! Къанатынъны яхшы ач!
Джерде душман тутар, ай. Джуртсыз этер татардай,
Джуртсыз этер татардай...

Бу сёзлерим бек ачыкъ. Окъур, анънар балачыкъ...
Якъыныман эр кеснинъ. Тюрюк, татар, черкеснинъ,
Тюрюк, татар, черкеснинъ...

Къайгъылы халкъ, буюк халкъ! Джигерлери куюк халкъ!
Сизден тувдым, сизденмен. Багъчанъызда оленмен,
Багъчанъызда оленмен...

Къайгъы, къуванч, тоюмда. Джаланчы джокъ союмда,
Буюрсанъыз, олюрмен. Бир джигитче олюммен,
Бир джигитче олюммен...

7 март, 1919,
Будапешт.

БУДАПЕШТ АКЪШАМЫ

Будапешт акъшамы... Булутлы, куськюн...
Лампалар джымылдай, сёнейим эте....
Туйдурмай джылыша, булутлар кете...
Кене де асретте къарарды бу кунь...

Узакътан эштиле маджар джырлары,
Сеслери мугъайыкъ, конъюльден ие,
Къарт маджар сёзлери конълюме тие...
Бек таныш, бек сыджакъ шу Будин къырлары...

Чанъ чала акъырын, папаслар окъуй...
Бинълердже джылларнынъ мунъларын ачып...
Къартанай джалбара, дертлерин сачып...
Хыдырлез джувулдай, агъачлар къокъуй...

Акълыма бир эски къарт джыры тюше,
Созулгъан, сыйпагъан, джалбаргъан бир сес...
Къайгъылы джырларны сюялмай эр кес,
Джюрегим къайгъыман джашлана, пише...

Будапешт акъшамы... Учь джыллыкъ таныш,
Асретлик достумсынъ... Бугунь де сюемен...
Къаршынъда тюшюне, башымны иемен...
Будапешт акъшамы... Учь джыллыкъ таныш...

Конълюм умютмен, къайгъыман толы...
Ал, къызыл, къаралы акъшамгъа ошай...
Акъшамда уяна, акъшамда джашай...
Тек акъшам джетише джылдызгъа джолы...

15 март, 1919,
Будапешт

СОГЪУШКЪА, ДОСТЛАРЫМ, ХАКЪ ТАТАР ТИЛИЧЮН!

Батыда, тувушта унтулгъан коптен,
Кевдеси къалын бек, тамыры дерен...
Къарт татар тилининъ мен къоптым, ханы,
Мен тувгъан баласы, ольмеген джаны.

Мен онынъ сесинден уяндым энди,
Не беймен мен энди, не залым эфенди...
Мен татар кедайман, тилимнинъ къулы,
Тилимде джашагъан джигитлер улы...

Джигитлер, оларнынъ сёзлери ярлыкъ,
Адларын унутмай Тюрклюк, Татарлыкъ...
Бир гедже тюш корьдим бир татар уйинде,
Табирин таптым бир чын Къазан койинде...

Конълюмде къайнагъан, башымда тувгъан,
Башымны сыйпагъан, козимни джувгъан,
Дуйгъулар, ойларым арапкъа узакъ,
Аджемге гулюнч бек, оджагъа къазакъ...

Тек татар тилинде озюме къайттым,
Сырымны, конълюмни бу тильде айттым...[1]
Тёредий тюгюльмен, сой-сопым белли,
Бу джолда не къадар къарт кедай кельди..

Неваий пиримдир, кедайлар башы,
Татарджа джырлагъан бир татар джашы.
Токъайлар къардашым, бир багъча гули,
Менимки конъли, менимки тили...

Токъайгъа, къардашлар, Токъайгъа турмай.
Бизлерге джетишир Неваий, Токъай...
Истанбул, билемен: «Тефрикъа!» дийджек,
Арапнынъ, аджемнинъ устюне титрейджек...
Истанбул, тюрк тилин батырды, бувды...
Тюрклюкни унутты, тюрк джырын къувды...

Истанбул — себеби бу сакъавлыкънынъ,
Бизлерни чырмагъан бу анъкъавлыкънынъ...

Истанбул — бир леке акъ манълаймызда,
Истанбул — къаранлыкъ кунь, айымызгъа...

Керекмий бизлерге не меркез, орта,
Истанбул, менимче, эр татар «ёрта»...
Къаерде айтылса Неваий тили,
Къаерде дуюлса Токъайнынъ конъли,
Орасы бир изгю «акъ топракъ» бизге,
О ерде олейик тюркюли, куле...[2]

Топракъчюн, тахт ичюн согъуштыкъ, тюштик,
Къара козь, зульф ичюн нелерге кириштик...
Тувгъан тиль къалды тек давкесиз, оксюз,
Тувгъан тиль къартая, оледжек къарт къыз...

Анайы осьтире «Айнени» чалып,
Къарт, джаныкъ джырларман конълюни алып,
Оськен сонъ уйрене джат джырлар бала...
Анайнынъ джырлары бешикте къала...

Бу джырлар, тилегим, бешиктен турсын,
Мектепке, китапкъа, шеэрге кирсин...
Бешикте эштийик биринджи сесин,
Салагъач устюнде мезаргъа кельсин.

Тувгъанда баламан ойсыз, фикирсиз,
Ольгенде татарман, болалмам джырсыз...
Айтмадым бугуньгеч бир эрен беклеп,
Танърыдан Неваий, Дженгизлер тилеп...

Согъушлар сырасы кельди де, кече,
Тувмады бир менден яхшыракъ кендже,
Къошуным, достларым азгъана болса да,
Кунь-куньден элиме тюрлю джат толса да,

Батырлыкъ баш керек, башымны сильктим,
Тиль, конъюль джавына къылыджым чектим:
Согъушкъа, достларым, хакъ татар тиличюн!
Согъушкъа, тувгъанлар, керчекчи эличюн!

19 март, 1919,
Будапешт.

БИЛЬМИЙИМ

Баарь кельсин, чечек ачсын эр джерде...
Джавун джавсын, джашын сокъсын кимерде.[1]
Мен джукълайым, эшитмийим, бильмийим...

Ёсма къызлар сюзюльсинлер аякъта,[2]
Къартанайлар къулакълашсын дёрт якъта,[3]
Мен къарайым, корьгенимни бильмийим...

Къара козюнъ кузьгюм болсын, къарайым,
Сачларынъа мунълы башым сарайым,
Къучакълайым, тек сюйгеним бильмийим....[4]

Анъсын мени озь коюмнинъ тюльбери,[5]
Мени корьсин, къапалса да козьлери,
Сюйсин мени, тек мен оны бильмийим...

Олюм джакъкъан атешини козюмде,
Бир мана джокъ ынъыртысыз сёзюмде,[6]
Акърын-акърын олийим де, бильмийим...

Сентябрь, 1919,
Будапешт.

СУВ АНАСЫ

Бек коп татар баласы,
Бильмий, ким Сув анасы.
Токътанъыз, мен айтайым,
Конълюне нур къатайым...

* * *

Сув анасы бир койде,
Узакъ тюгюль, Бешюйде,
Тувгъан татар анадан,
Бир де косе молладан...

Къумрал сачлы, аппачыкъ,
Ады, десенъ, Эсмачыкъ...
Он джашынач хорлангъан,
Онда уйге къапангъан...
Ашыкъ болгъан бир джашкъа,
Бурма мыйыкъ, джай къашкъа...

* * *

Молла джашны къувдыргъан,
Къызгъа никя къыйдыргъан...
Бир къарт аджы достуна,
Джиберген шай босунгъа...
Къыз отургъан учь куньчик,
Болгъан шайлы келинчик...
Сонъ атылгъан Салгъыргъа,
Бахттан ачув алыргъа...

* * *

Шинди джюре башы бош,
Яз, къыш, баарь конъли хош...

Чатыргъа ай къонгъанда,
Сув тирменлер тынгъанда...

Сувдан чыгъар, сачын чезер, тюшюнюр...
Сёгютлерге сырын айтар, тёгюнюр...

Къара кози озьлюгинден иер, дий...
Бахт джылдызы кокте титрер, кюер, дий...

Джаныгъындан акъ булутлар къарарыр;
Кузь кельмеден джаш сёгютлер сарарыр...

Бундандыр, дий, Салгъырнынъ шай къурмасы...
Сонъ къудурып, джошып, ташып турмасы...

Бунынъ ичюн къатында кой барынмай...
Сувы ичинде джейиз, кетен арынмай...

Бутюн бунлар Эсмачыкънынъ ахтыдыр...
Ох болсын шай! Бизнинъ халкънынъ бахтыдыр...

8 октябрь, 1919, Будапешт.

СУВ АНАСЫ

(вариант)

Бек коп татар баласы
Бильмий, ким Сув анасы.
Токътанъыз, мен айтайым,
Гонълюне нур къатайым:

Сув анасы бир койде,
Узакъ тюгюль, Акъ уйде,
Тувгъан бир яш анадан[1]
Бир де косе молладан.

Айше болгъан бир къызчыкъ,
Кок юзюнде йылдызчыкъ.
Ашыкъ болгъан бир яшкъа,
Бурма мыйыкъ, яй къашкъа...

Молла яшны къувдыргъан,
Къызгъа никя къыйдыргъан,
Бир къарт аджы достына,
Йиберген шай босунгъа.

Айше тургъан учь куньчик,
Болгъан шайлы келинчик;
Сонъ атылгъан Салгъыргъа
Бахттен ачув алыргъа...

* * *

Ай Чатыргъа къонгъанда,
Сув тирменлер тынгъанда,
Сувдан чыкъар, сачын чезер, тюшюнир,
Сюгютлерге айтар, айтар тёкюнир...
Кокте булут къайгъысындан къарарыр,
Яш сюгютлер гузьден бурун сарарыр...
Бунынъчюндир Салгъырнынъ шай къурмасы,
Сонъ къудурып, джошып, ташып турмасы.
Сувында ич кетенимиз арынмай,
Кенарында татар койи барынмай,
Булар эпси Айшечикнинъ ахтыдыр,
Ох болсун шай бизнинъ халкънынъ бахтыдыр.

Будапеште

КУЗЬ

Кене корюне кузьнинъ солгъун бети...
Кене конълюмде асретнинъ къарт мунълары,
Кене къапалгъан думанлы тавларнынъ чети...
Кене дувулдай джельнинъ о чёллю чынлары...

Четинде Дунайнынъ, ярынны ойлай...
Ойнайман ойларны Дунайда чайкъай,[1]
Узакъта бир рузгяр, четсиз чёль джылай...
Акъырын къыш келе, сорайджакъ эсап...

Баарьни достларгъа беринъиз бахшыш,
Къызгъын джаз джашларгъа, сюйгюге кенъ джер,[2]
Душманлар беклесин, оларнынъ серт къыш...
Магъа тек кузьни бер, магъа кузь джетер...[3]

Къышта шай бузласам, баарьде акъсам,
Джай вакъты, булутдай, коклерден бакъсам;
Тек кузьде табылсам пенджерем къатында,
Тек кузьде ойлансам собамнынъ артында...

Шиирим баарьсиз, билемен, отьмий,
Билемен яз керек дели къаныма,
Согъушмакъ бильмиймен къара къыш кельмий...
Лякин кузь аш бере мунълы джаныма...[4]

Кузь хаста бир тюльбер, демиймен ошай...[5]
Козьлери думанлы, янагъы солгъун,
Конъюли къырыкъ бек, сюйгюси олгъун...
Тюшюне, ойлана, оксюре, джашай...[6]

Бильмиймен, кузьде мен бир ший беклиймен...
Бириси беклете мени шай мында,
Кузь магъа бек дерен бир шийлер айта,[7]
Кузьден мен бир шийлер, бир шийлер тилиймен...

Баарь тюгюль, джаз тюгюль, мейва тюгюль...
Не танъ, кунеш, толгъун ай, не джылдызлар...
Не акъ сюмбюль, аллы гуль, дели гонъюль,
Не джырларнынъ айткъаны ёсма къызлар...[8]

Магъа бир чифт козь керек, коп беклеген,
Устюнде шай мунълары унутулгъан,[9]
Магъа бир чифт дудакъ тап — опюльмеген...
Бир конъюль шай эр авгъа тутулмагъан...[10]

О вакъыткеч кузь, менден джокъ къуртулуш,
О вакъыткеч сени тынч ташламайман...
Дарылсын шай ананъ яз, нышанлынъ къыш...
Кузь болгъанда башкъа ашкъ башламайман!..[11]

Октябрь, 1919,
Будапешт.

МЕЗАД

Чыфыты, къазагъы, татары азыр,
Давулджы чингене, Туварчы Къадыр...

Кичкене чаршыда теллял бар бугунь,
Марама, шербенти, кийильген урба,

Косьтекли саатлар, къушакълар къолда,
Эр парча нам ала, анъдыра озюн...

Рафларда тозлангъан къалайлы къазанлар,
Бир отуз сенелик къулупсыз фильджанлар...

Сандыкъта къартайгъан къыскъалар, атласлар...
Дувакълар, таракълар, яланджы эльмаслар...

Ичлери сыр толу, иели сандыкълар...
Къуш тюкю, къурама, Чин атлас ястыкълар...

Эр бири «эски» деп джыйыла мында,
Сатыла, джанъыра, къуллана сонъда...

Бакъыра теллялчыкъ, сакъаллы бир къарт:
— Татаргъа тиджарет джарашыр, джемаат!

Алайыкъ, сатайыкъ, джылынсын базар,
Айт бир ший, Менабид, къа оксюр, Гъафар!..

Саталар, алалар бир-бирин эскисин,
Бир-бирин дуасын, бир-бирин тесписин...[1]

Къол-къолдан кече шай, эскире шийлер,
Бу эски шийлермен гомюле кишилер...

Тёшелип о эски килимге кече,
О эски фильджандан къавесин иче...

Сарына о атлас ёргъангъа яхшы,
Мезатлыкъ ястыкъкъа сарыгъа башы...

О кече кене шу тюшлерни корер...
Кене шу фалнаме, эски табирлер...

27 новембер, 1919,
Будапешт.

КЪАРАНГЪЫ, СУВУКЪ...

Къарангъы, сувукъ...
Атеш джокъ, нур джокъ...
Мезарлар джувукъ, мезарлар джувукъ...

Булутлар кете,
Тавларгъа джете,
Бир сессиз кече, бир сессиз кече...

Тыгъыра къорай,
Шувулдай, джырлай,
Хатырым сорай, хатырым сорай...

Къырчыкълар, тавлар,
Устюнде буз, къар,
Астында мезар, астында мезар...

Болса бир джылдыз,
Сюйгюли бир къыз,
Фатиме, Сюндюс; Фатиме, Сюндюс...

Боламан бала,
Къайгъулы ана
Тёшегим сала, тёшегим сала...

Ушиймен, анай
Устюмни джапмай,
Мен оксюз малай, мен оксюз малай...

25 канун-ы эввель (декабрь), 1919,
Будапешт.

«ТАТАР ТЮГЮЛЬМЕН!..» ДЕГЕНЛЕРГЕ

Сюнълюн джылынынъ дёрдюнджи айында,[1]
Маджарлар элининъ бир къызгъын джайында...

Джетишти Баты хан къарт Дунай боюна...
Хаберлер джиберди явурлар союна...

«Хаберсиз кельдилер, деме сонъ душман,
Атынъны эгерле, яйынъны къушан!..»

Явурлар, динлери татардан айры:
Фарангы, германы, о муртед маджары...

Беклетмий джетишти, кулюшип, ойнап,
Джолларда тоснакълар, ильчилер къайнап...

Хачларын такътылар опип моюнгъа,
Кёр, топал эренлер эп кельди джыйынгъа...

«Барбарлар, буларнынъ согъушы оюн...
Дин, бильги къолыман къырайыкъ союн...»

Дий эди Явропа, бу явур оппа...
Татардан корьмеген бир яхшы сопа...

Татарлар турдылар чынларын джырлап,
Яйларын, атларын алтунман сырлап...

Бир согъуш болды шай... Ах, Аджем корьсе!..
Фирдевсий булардан бир дестан орьсе!..

Он кере салдырды джавур шай гурьлеп,
Он кере къаныман джерлерни кирлеп...

Ой, татар баллары бар эди дженкте,
Буларнынъ торуны Дженгиз де, Ленг де...

Тютме-тют болды ай, байракълар къолда,
Къорайлар тоз болды, сель акъты джолда...

Ай, урды джигитлер нарасыз, сессиз...
Бир куньде джыгъылды Явропа эссиз...

Етмиш бир миллети бойнуны эгди...[2]
«Аменна!» дедилер, Баты хан дженъди...

Баты хан къолунда кемиги, эти...
Явропа о вакъыт «Татарман!» дий эди...

О акъшам бир дюгюн ясады татар,
О акъшам терекмий джылдызлар, айлар...

Чын татар булардыр, къайтарма бильген,
Татарджа джырлагъан, олюмге кульген...

Бар татар тек бу гунь джашагъан болса,
Бу гуньчюн тувгъан да ашагъан болса...

* * *

«Биз татар тюгюльмиз!», — дий бугунь дёнме,
Эльбетте, тюгюльсинъ, ай, байгъуш коле...

Сен бугунь ойталыкъ, ыргъатсынъ, чобан!
«Татарман!» — десенъ де, табылмаз инангъан...

Сенинъ бу инкярынъ къоркъудан келе...
«Мен татар тюгюльмен!» — Явропа куле...

Азгъана юрегинъ болса тек сенинъ,
Анълasанъ джигитлик не демек экенин...

Танысанъ Батыны, Дженгизни яхшы,
Акъар да козьлеринъ окюрли яшы.[3]

«Татарман!» — дер эдинъ, кокрегинъ тюйип,
«Татарман!» — дер эдинъ озь тилинъ сюйип...

Сен татар тюгюльсинъ, согъушта болмай,
Бир Баты чыгъып да, къамчысын алмай...

Татарсынъ той болса, тадж, тахт турса,
Бир Дженгиз къопып да, аягъын урса...

Согъуштан бурунда эр сёзю инкяр,
Согъушлар биткен сонъ алайы татар...

* * *

Къабышкъан бетинъде болмаса эски
Батырлар союнынъ ал къаны, сюеги...

Базы бир сёзюнъде болмаса изи,
Бурунгъы джигитлер дуйгъусы, сеси...

Ошасанъ бутюнлей душмангъа, джавгъа,
Ич тюшкюн корьмесем къылычкъа, аткъа...

Сенинъмен дер эдим мен де: «Джокъ татар!
Батыман, Дженгизмен комюльди барабар...»

31 канун-ы эввель (декабрь), 1919,
Будапешт.

ДУНАЙ ТАША

Дунай таша сарарып, агъувланып,
Чевресинде седлерге ачувланып...

Далгъалана, шувулдай, шай копюре!..
Копюрни итий, ташларны шай кемире...

Халкълар тура четинде, тюшюнелер:
«Бу Дунайгъа не болды?..» — окюнелер...[1]

Алтмыш йылдыр бундайын ташкъаны ёкъ,[2]
Бу седлерни шай тезден ашкъаны ёкъ...

Озь истегин эр шийден изги бильген,
Сенинъ парлакъ бетинъде озине кульген.

Шу менликчи инсанлар бильмий сени...
Дунайчыгъым о ташкъын, яш гонълинъни...

Сени корьдим бу гуньде шай копюрген,
Юдже седни копюгинъ ашып кирген...[3]

Ачыкъ диймен, гонъюлим ташмакъ тилий!..
Шу бинъ йыллыкъ седлерни ашмакъ тилий!..

Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!..
Инсанлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!

Чыкъарсам гъарип халкъымны тар кольчиктен,
Кенъ дерьягъа еткирсем, болсам озен!..[4]

Сонъ болдурсам, чекильсем озь башыма!..
«Шукюр ольди!..» — язсалар башташыма!..

Менден къалгъан топракъта бир джаш акъай,[5]
Сонъ бир янъы Аваман къурса сарай!..

Янъы отлар, чечеклер оссе ерден,
Бир янъы халкъ тёресе, айгиди, бирден!..

О вакъытта корерсинъ, эшитирсинъ,
Бир тынч гедже аслына етиширсинъ.

Тюз ялынъда, себепсиз юкъламадым!
Мунълы бетим сувынъда чайкъамадым!..

1919, Будапешт.[6]

КИЧКЕНЕ СЁЗЛЕР

Кичкене сёзлер, силяхым меним,
Кичкене сёзлер, джюрегим, теним...

Оларсыз пейгъамбер бир тильсиз дели,
Оларсыз джокъ неби, не эрен, вели...

Душманда акъча коп, мал, мулюк номай,
Кене де мининъдай сююнмий, онъмай...

Менимки акъ сёзлер, бинълердже джайлыкъ,
Конълюме булардан етише байлыкъ...

Сойларым, сопларым барысы атлы...
Мен Дженгиз болмагъа тувгъаман аслы...

Кичкене сёзлер къылычым, атым...
Кичкене сёзлерчюн тахтымны саттым...

Кичкене сёзлер, манасы буюк,
Козьлери джашлы бек, джигери куюк...

Къарт чобан сёзлери, атай сёзлери,
Джигитлик джырлары, акъай сёзлери...

Бу сёзмен, сонъ мени айландыр, алдат,
Бу тильде де магъа: «Донске! Солдат!»

Мойнунъа сарылыр, опермен козюнъ,
Сен магъа тувгъансынъ, косьтере сёзюнъ...

Оксюзлер, ёкъсуллар анънай да дуя,
Буюги, кучюги эмрине уя...

Къарт чобан сёзлери, атай сёзлери,
Джигитлик джырлары, акъай сёзлери...

Джашасам джюрегим буларман толсун,
Къабримде булардан бир сатыр болсун!..

8 канун-ы сани (январь), 1920,
Будапешт.

ДУНАЙ ТАША!

(вариант)

Дунай таша сарарып, агъувланып,
Чевресинде седлерге ачувланып...

Далгъалана, копюре, таш кемире...
Эр кунь, саат юкселе, ай семире...

Халкълар тура четинде тюшюнелер:
«Бу Дунайгъа не болды?..» — окюнелер...

«Бу седлерни къыркъ джылдыр ашкъаны джокъ,
Мундай этип, динсиздже ташкъаны джокъ...».

Инсанлыкъны эр шийден юксек корьген,
Инсанлыкъман эр бири седлер орьген,

Саба, акъшам озь ишин изгю билип,
Кузьгюлерде тек озин къарап, кулип,

Джюрген азгъын инсанлар бильмий сени,
Дунайчыгъым, ташкъынлы, къарт конълюнъни...

Билесинъ бек, эр джерде джигит хорлы,
Сырт, къыблада душманлар барлы, зорлы...

Таш седлер эп чевреси ташалмай да,
«Мен де бараман!» — деп бир кунь ашалмай да...

Сени корьдим бу гуньде шай копюрген,
Юдже седни копюгинъ ашып кирген.

Конълюм джошты, сендайын ташмакъ тилий,
Шу бинъ джыллыкъ седлерни ашмакъ тилий...

Чыкъсам сендий, заманнынъ таш тыйнагъын,
Четсиз, дерен денъизге этсем агъын...

Мен де сендай булансам, бир копюрсем,
Шу татарнынъ бар седин бир котюрсем...

Сонъ тартылсам, къурусам озь башыма,
«Шукюр ольди!» — язсалар башташыма.

Менден къалгъан къумлукъта сонъ бир акъай,
Бир Авваман джанъыдан къурса сарай...

Джанъы отлар, чечеклер чыкъса джерден,
Бир джанъы халкъ джетишсе бу джерлерден...

О вакъытта корерсинъ, эшитирсинъ,
Бир тынч кече акълынъа кетирирсинъ:

Тюз ялынъда себепсиз юкъламадым...
Мунълы бетим сувунъда чайкъамадым...

21 канун-ы сани (январь), 1920,
Будапешт.

БАБАМА

Аскер болдыкъ, урулдыкъ,
Джат эллерде къырылдыкъ,
Эсмачыкъны ташланъыз,
Окъутмагъа башланъыз,
Кельсин, хатыр сорасын!
Сорсун къолум джарасын, сорсун къолум джарасын...

Джат къызлары джырлайлар,
Джуртларыны сырлайлар,
Эсмачыкъны ташланъыз,
Окъутмагъа башланъыз,
Бир татарджа чынъласын,
Дост, душманлар тынъласын; дост, душманлар тынъласын...

Согъушамыз джавларман,
Курешемиз тавларман,
Эсмачыкъны ташланъыз,
Окъутмагъа башланъыз,
Имдат болып джетишсин,
Бахтман о да чекишсин, бахтман о да чекишсин...

Бахт бек къавий, дженъильмий,
Джалварамыз, эгильмий,
Эсмачыкъны ташланъыз,
Окъутмагъа башланъыз,
Джавур бахтны тутайыкъ,
Бир чукъургъа атайыкъ, бир чукъургъа атайыкъ...

Эбабиль къуш, тувгъан къуш!
Бизнинъ якъта дженгиль къуш...
Бабама бар, буны айт,
Къаршылыгъын алып къайт, къаршылыгъын алып къайт!..[1]

28 январь, 1920,
Будапешт.

КЕЛЕДЖЕК

Балалыкъта, келинчикли къырларда,
Джатар эдим, къолчыкъларым джаяр да,
Къулагъымны джерге салып тынънасам,
Анънар эдим: атлы джюре отарда...

Базы, темиз чокъракъларнынъ акъышын
Туяр эдим, базы чечек оськенин,
Ава дургъун болса, я ки, чёллерде
Джер алтында башкъа бир джель эскенин...

Культеленген юксек отлар ичинде,
Табар эдим башкъа дюнья, башкъа сес...
Магъа эрте келир эди гизлидже
Койге даим кечче джеткен Хыдырлез...

Бугунь узакъ о тувгъаным къырчыкълар,
Къач джыллардыр Будин къыры дурагъым...
Мен къырылгъан, бир соладжакъ чечекмен...
Къурумасын тек мен биткен будагъым.

Будин къырын тёбесине чыгъаман,
Озь коюмнинъ минареси сезильмий...
Джат эллернинъ топрагъыны тынълайман,
Тувгъанларнынъ аякъ сеси эштильмий...

Бир Дунай бар, таныш бираз козьлери:
«Бабайлардан бир къачыны корьдим», — дий...
Огъа барып бираз сувун къарасам,
Конълюм джува, бола къайгъум иргендий...

Асретлерим, къоркъуларым коммекчюн,
Къумлугъында тюрлю коллер къазаман;
Ялысында бир тёшелип отурсам,
Айта Дунай отькенлерден, язаман...

Эшитемен «Келеджек»нинъ сеслерин,
Къардашларым атлы бир халкъ джувукълай...
Айгъырлары «Келеджек»тен кишнийлер...
Джигитлери даа тувмай, уюкълай...

Эшитемен аян, беян джырларын,
Айталмайман адларыны сизлерге,
Саба, акъшам даа якъын келелер,
Бир кунь шексиз корюнирлер козьлерге...

Эшитемен «Келеджек»нинъ сеслерин,
Ёсма, назлы, беяз татар къызлары
Кулюшелер къалын дюльбент артындан,
Кулюшелер, тез джойтула ызлары...

Бу къызларны мен таныйман бек яхшы,
Кобисининъ къумрал сачын опькемен...
Кобисимен ашкъ дердине тутулып,
Индже белин сарып къоран тепкемен...

Бир кунь чыгъар бу джигитлер мейдангъа,
Бу къызларман къол къол тутып, эш болып,
Буны корьген къартчыкъларнынъ къалип кози,
Кирсиз, тузсыз бир чокъракътан джаш толып...

О вакъытта джигитлерге айтынъыз!
Мезарымны долансынлар атларман...
О къызларны мен бекледим, мен сюйдим.
Долансынлар, бельки бираз турарман...

7 февраль, 1920, Будапешт.

КЕЧМИШТЕКИ СУЧЛАРЫМЫЗ

Бири ачкъан китабыны «Лянет!» — дий...
Элягюге, Баты хангъа, Темирге,
Бири язгъан тарихыны «Барбар!» — дий...
Бир вакъытлар бойнун буккен эмирге...

«Татар халкъы, Татар ханы!» — фысылдай,
Кяфир, мумин бутюн дюнья тиллери,
«Татар ханы джуртумызны джакъты шай,[1]
Менгюликке атеш болсун эр джери!..»

Факъыр татар аттан тюшкен, шашыргъан,
Бетин орьте, сесин къыса, гизлене...
«Дженгиз, Темир, Батыны мен бильмиймен,[2]
Мен оларны ич корьмедим...» — сеслене...

Душманлары: «Сенсинъ!» — дийлер, къыйнайлар. —
«Муна ресминъ тарихлерде корюне.
Сенсинъ Дженгиз аркъасындан джувургъан,
Бетинъ сары, пантик мурнынъ кичкене!»

«Мен тюгюльмен!» — дий факъыр, ай зарлана. —
«Дженгиз, Баты джынсымда ич болмады!
Бабам, анам бир шерифе, бир сейид,
Якъынларым я бир молла, я къады...»

Ташланъыз о факъыр халкъны, сучу джокъ,
Сучу болса, джашавында одийджек,
Менмен Дженгиз, Темир ханнынъ торуны,
Менмен онынъ джолун даим кутийджек...

Юкленемен бар сучларын оларнынъ,
Бизлер джакътыкъ Багъдадынъны, Басранъны,[3]
Бизлер джыкътыкъ сарайларын Романынъ,
Бизлер сойдыкъ акъ сюегинъ, къаранъны!..[4]

Кель, бир сор! Берийим эп эсабын,
Далмачьянынъ, Маджарлыкънынъ, Къазакънынъ,
Индиянынъ, Акъ денъизнинъ, Азакънынъ,[5]
Кель, бир сор! Барбарлыкънынъ эсбабын!..

Къылычым джокъ, атларым джокъ, джаявман...
Джюрегимде джангъан атеш дурулды...
Мойнум бахтнынъ къолларында бурулды,
Бугунь олюм джолларында бир савман!..

Эй, Яврона, эй, улема, билинъиз! [6]
Китапларынъ ялан айтса даим шай,
Даим къурсанъ козьяшынъдан кок сарай...
Силькинирмен, болурман тез бир Дженгиз!..

Китапларынъ Диджлелерге атарман!
Сарайларынъ ермен ексан эткен сонъ,
Баланъ, чагъанъ откъа къурбан кеткен сонъ,
Кене кетер, мезарсыз шай джатарман!

Эзилийим, юкленийим сучларын!
Буюк ханнынъ, буюк халкънынъ мирасын,
Юкленийим бабаларым гунасын,[7]
Шай джюрийим шу дюньянынъ уджларын!..

13 шубат (февраль), 1920,
Будапешт.

ЧОЮН ДЖОЛ ИШЧИЛЕРИ

Саба эрте
«Данъ! Данъ!» эте...
Уянаман, къарайман,
Ишчилерден сорайман:

— Не тюесиз, аркъадашлар, бурада?..
Бу демирден не тилийсиз арада?
— Джол ясаймыз, бей-эфенди, демир джол,
Кечсин, диймиз, джолчы раат, конъли бол!..

* * *

Аякълары яры чыплакъ сувукъта,
Устьлеринде яры джыртыкъ бир урба...

Нефеслери тютюн бола чын кокте...
Чёкюч сесин эшитедир мелек де...

Ана-бала, ашыкъ-машукъ джолчы халкъ,
Кечип кете, къавушалар эр бир чакъ!..

Бу джолларгъа кунеш ура, парылдай,
Бу джоллардан бильги джюре, нур къатнай...

* * *

Тек мен къалдым джолсыз, асрет ичинде...
Мен Будинде, къардашларым Мачинде...

Дуйгъуларым оларгъаджек баралмай,
Ярем узакъ, мойынчыгъым саралмай...

* * *

Буюк ишчи къардашларым, аджынъыз!
Джуртума да мундай джоллар ачынъыз!

Мен де сиздай бир нерсесиз ишчимен...
«Келеджек»ке аман бир джол ишлиймен...

Сырларым бар, айтаджагъым яриме,
Ясанъыз джол меним тувгъан джериме!

Дуйгъуларым Кашгъарларгъа сачайым,
Дертлериме эр къалибни ачайым!

Тюй, къардашым, серт демирни, эклий бер!
Яса джолум! Мени джуртта беклийлер.

13 шубат (февраль), 1920,
Будапешт.

УМЮТ

Бузлагъан джерлер, агъачлар сия,
Бир сувукъ джель эсе, къарларны джыя...

Бошалгъан чёллер, тынышсыз, тюссиз,
Джолчылар беклий, джоллар эп ызсыз...

Козь коре буны, болмаз дий баарь,
Джешермез джерлер, иримез бу къар...

Билемен лякин, бир кунеш чыкъса,
Коклерде джашын, булутлар сокъса...

Тез ирир бузлар, джеширир отлар,
Джай келир эльге, бульбуллер къутлар...

Бир гедже джашырын коклерден тюшер,
Бир джешиль килим, чечекли тюльбер...

Бир кунеш чыкъса, кетер бу куньлер,
Бир баарь келир, башлар дюгюнлер...

* * *

Меним де къыш бар къальбимде бугунь...
Джюрегим бузлы, къайгъулы, куськюн...

Ярыным нурсыз, коклерим булут...
Эр кунни конълюм дий: «Унут! Унут!».

Билемен лякин, келир бир севги,
Шен болур омрюм, джылдызым дженъи...

Бу сюйгю къалипке ышыгъын салыр,
Дуйгъулар къайнар, къайгъум чогъалыр...

17 шубат (февраль), 1920,
Будапешт.

МУСЛЮМАН БАЛАСЫ, МУСЛЮМАН БАЛАСЫ...

Бутюн Шаркъ сархош, дернекте, тойда,
Чубугъын савура, афьёнын джута...
Кечелер сырлы, гуналы, эссиз,
Узакъта джылай бир бала эшсиз...
Муслюман баласы, муслюман баласы...

Кечмиши ялан, бугуни булут...
Келеджек — шансыз бир тахта табут...
Бутюн Шаркъ ките мезаргъа джанлы,
Бир бала тува, ачувы къанлы...
Муслюман баласы, муслюман баласы...

Бинъ уйнинъ эр кунь таваны чёке,
Эр кече олюм мезаргъа тёке,
Бинъ юкли хатун баласын бува,
Бир бала кене гизлидже тува...
Муслюман баласы, муслюман баласы...

Мевталар чюрий, къанлары къуруй,
Эреннинъ тюрбеси, башташы ирий.
Кене де биреви джетише шаркъдан...
Кене де биреви тюнъюльмий Хакътан...
Бир чобан баласы, муслюман баласы...

2 март, 1920, Будапешт.

АКЪЧАМ БОЛСА

Акъчам болса, коп шейден вазгечемен;
Джалвармакътан, дуадан, къол опьмеден.

Акъчам болса, язмайман узун мектюп,
Гузель къызнынъ джюрегин сыйпап, кутюп...

Акъчам болса, козьлерим мавы, сия,
Тюсюм дюльбер, сачларым джангъа къыя...

Догъру айтсам ич кимсе ачувланмай...
Ич догърумдан джюреклер аджыланмай.

Эр къусурым азырман одемеге...
Эр ялангъа къадирмен: «Акъ!» демеге...

Акъчам болса, достларым ольмез эди,
Унутмакъны ич бири бильмез эди...

Акъчам болса, Кябеге кетер эдим,
Эсирлерим тез азат этер эдим...

* * *

Бир нерсем джокъ, барымны сатмакъ керек...
Лампам джанмай, акъшамдан джатмакъ керек...

Достларым бар, сюелер бек деренден,
Мени устюн корелер бар эренден.

Якъынлашсам, отьлери патлап кете...
Корюнюшим эслерин алт-усть эте...

Къоркъутаман достумны, душманымны,
Къоркъмай айтам догъру мны, яланымны...

Гъайыбым джокъ, ольсем де бир гунь анъсыз,
Къара кечем болса да къызыл танъсыз...

Дар дюньяны джюремен ич токътамай,
Конъюлим хош, къайгъылар ич сыкътамай...

Къыбла-сырткъа джетише хаял атым...
Эр мезаргъа бараман адым-адым...

Ич бир джерде алтуным тюшюп къалмай...
Ич бир джерде хырсызлар акъчам алмай...

Мен бир азат дервишмен, джолум ачыкъ,
Сагъ къолумда кешкюлим, сырлы къашыкъ,

Тагъарчыгъым топ-толу тюрлю тылсым,
Улештирем халкъыма акълым, усым...

Балаларгъа татлы умют дагъытаман...
Айта дердим, козьяшын агъытаман...

* * *

Мен акъчасыз дервишмен, бильсин эр бай...
Башым — бир тахт, конъюлюм — кокче сарай...

4 март, 1920, Будапешт.

КЪЫЗЫЛ ШАРАП, ЭСКИ ШАРАП ИЧИЙИМ

Бир акъшам бер магъа, дегеним кибик,[1]
Къызыл шарап, эски шарап ичийим... [2]
Къызыл, хаста дудакъларны опийим...
Эсирийим, бар дюньядан кечийим...
Къызыл шарап, эски шарап ичийим...

Чалынсын джюрегимни джакъкъан джырлар,[3]
Индже белин сарып къоран тепийим...
Къызыл, хаста дудакъларын опийим...[4]
Джылтырагъан лампачыгъым бир джангъын болсын...
Къызыл шарап, эски шарап ичийим...

Кетир магъа къарт Темирнинъ къадесин,
Бир акъшамчюн дюнья джакъмакъ керекми?
Джылтырагъан лампачыгъым джыкъылсын,[5]
Атеш алсын джаш джюрегим чевресин,
Къызыл шарап, эски шарап ичийим...

Дженаземни саба болса джыйсынлар,
Кунеш тувсун, кене базар башласын,
Ич кельмесин пек дарылса къарт имам,
Сонъ джолымда мени джанъгъыз ташласын...
Къызыл шарап, эски шарап ичийим...

Яманларлар бир вакъыткеч достларым,[6]
Кечер заман, енъи олюмлер унуттырыр,[7]
Дженаземни, даим чёккен къабримни.
Бир гуль битер, кене башлар баарим...
Къызыл шарап, эски шарап ичийим...

7 март, 1920,
Будапешт.

ТОКЪАЙ ШАРАБЫ

Маджаристандаки къан, тиль ве
къафие къардашларыма

Кене де къайырдым талийнинъ къолын,
Кене де чевирдим куньлерим джолын...

Кене де шен чыгъа джырларым кокке,
Бир маджар гузели шарабым тёге...

Къарт Токъай шарабы, бир алтмыш джашында,
Копюре, шапыра, къайнай къаршымда...

Бир хусар салгъан купюме куптен,
Къайнаткъан яхшы, от берген тюптен...

Къарт хусар кеткен азатлыкъ дженгине,
Атылгъан душманнынъ энъ къавий бегине...

Къарт хусар тюшкен, болур деп ярын
Шарабым насиби бир джаныкъ татарнынъ...

* * *

Мен кельдим «къысмет»мен, елькеним ачып,
Эр маджар къальбине сюйгюмни сачып...

Шарабым тиледим, бердилер, муна,
Бир маджар ёсмасы толтыра, суна...

Амма мен хусаргъа борчлы къалмам,
Джигиттен бахшышны бедава алмам...

Чобан да шийрине къарт шарап сала,
Ичкенинъ тамрына джигитлик тола...

Къарт татар къайгъусы адджджы этсе бираз,
Коп татар умюти, копюртир, турмаз...

Юз сене ташланъыз, шиирим турсун,
Ташымда джаремнинъ козьяшы къурсун...

Сунылсын сонъ бир джаш несильге булар,
Ичильсин Дивинден Кашгъаргъа къадар.[1]

Бир къачын шараптан башы да айланса,
Хатырлар, къаделер къырса, хуйланса...

Бу гуна тюгюльдир эзельден берли,
Учунлар бабында шулай деп язылы:

«Коп корьген къарт шарап сайылмакъ керек,
Эмрине эр ерде уюлмакъ керек...».

Къарт Токъай шарабы, татарнынъ шиири,
Дивинден Кашгъаргъа джюрмели эмри...
Дивинден Кашгъаргъа джюрмели эмри...

31 март, 1920,
Инсбрук-Форальберг.

ЯХШЫ ОЛЮМ!

Айгиди, тавлар, чаларгъан тавлар!
Ешерген, сияргъан, сараргъан тавлар!

Бир ирмакъ болсам да, сынджырсам гольге,
Я бир голь болып да, серильсем чёльге...

Къарт бир чум болайым гирдаблар устюнде,
Чевирсин кевдемни къарувлы селлер;

Къопарсын тамырдан бир къоркъунч боран,
Далгъадан далгъагъа шыпырсын джеллер.

Я джашын сокъсун да, сияртсын конълюм,
Ай демий сёнийим, тутулсын тилим.

Мен бильмий тувдым, билип олемен,
Тувгъанда джыладым, ольгенде кулемен...

Эр акъшам, саба будур баш дуам:
«Танърым, бер магъа бир олюм яхшы!

Дженазем огюнде джыйылсын коюм,
Эгильсин душманнынъ эгильмез башы,
Эгильсин душманнынъ эгильмез башы!..».

5 нисан (апрель), 1920, Лозан.

БОШУНА

Даннунчиодан чевирме[1]

Эй, юдже санат! Корюльмий тёбенъ,
Эр джерде тек бар бир буюк тюрбенъ,
Тапындыкъ сагъа, тапындыкъ бошуна...

Шан! Сен де ятларгъа этесинъ алмаш,
Бизлерде табалмай къонаджакъ бир баш...
Джувурдыкъ артынъдан, джувурдыкъ бошуна...

Билинмез сююкли! Сююкли давке!..
Джаш чагъда ольдинъ, эй языкъ бизге!..
Сени коп гозьледик, козьледик бошуна...

Къа джанъы чечеклер, тиймеген ич къол?
Сизлерни излиймиз, корюнмий бир джол...
Къыдырдыкъ сизлерни, къыдырдыкъ бошуна...

Сыйлалмай кечемиз бир факъыр джашын,
Сыйпамай бир оксюз баланынъ башын...
Барабар джыладыкъ, джыладыкъ бошуна...

Мазлумнынъ очюни алалмай къалдыкъ,
Зулумны бизлер де моюнгъа алдыкъ...
Копюрдик, бакъырдыкъ, бакъырдыкъ бошуна...

Менгюлик къайгъымыз дженмеди сырны,
Къайгъу да кечалмай шу фаний сынырны...
Джыладыкъ, къайгъырдыкъ; къайгъырдыкъ бошуна...

Аркъагъа къарасакъ, ызымыз бек дар,
Бу ызгъа не учун, не сюйгю сыяр;
Джашадыкъ, гезиндик, гезиндик бошуна...

Алдымыз къаранъгъы, джылдызсыз акъшам,
Алевсиз, сюйгюсиз бир олюм — ах, шан!
Кечемиз, олемиз, олемиз бошуна...

Нисан (апрель), 1920, Лозан.

КЪАРТ ЧИНГЕНЕ

Къарт чингене, сакъалы акъ, татардай,
Къайгъусы коп, козюнде джаш мундырай...

Сойын-сопын бильмий о, саялмай да...
Тарихы джокъ, бахты джокъ, къышта, джайда...

Къайгъу эски, къайгъу джаш, къайгъу джашсыз...
Къайгъу осе, тёли ач; акъча, ашсыз.

Джары кече ламбалар коптен сёнген,
Тек шырылдай якъында джолчы озен.

Акъча тапкъан бир къач татар джигиди,
Акълын джойткъан шу арада, айгиди...[1]

* * *

Кече вакъты бир къач джаш баса уйин,
Уяндыра факъырны, сёге сойын...

— Чалса, диймен, эй копек, муна пара,
Даа «чыкъ, чыкъ...» эттире, юзю къара...

— Къардашларым, аджынъыз, бикем хаста,
Балам ольди, джюрегим къатты джаста...

— «Чал!» — дегенде джигитлер, чал! Эй копек,
Сендий джарынъ болгъан сонъ, мал не керек?..

* * *

Къолундан тутып тарталар уй алдына,
Къарысы джылай, къызчыгъы ай зарлана...

Эр тюркюге бир минлик таба булар,
Эр мин ичюн гъарипчик ашай шамар...[2]

Энъ сонъунда котеклеп ичирелер...
Давулына къош пычакъ кечирелер...

Факъыр келе уюне, джылай, джылай...
Ахы тута татарны копке озмай...

* * *

Орус келе татаргъа нагайкаман:
«Давай налог, бер салдат, татар айван!».[3]

Татар бола мышыкъдай: «Гаспадин!» — дий,
Аякъ обе, орустан афу тилий...

Чингене чала о вакъыт озь башына,
«Залымнынъ залым джетер, — деп, — тик башына!».

Нисан (апрель), 1920, Лозан.

КЪУРТНЕБИ ЧОБАН

Ыргъагъына таянгъан, къоюн джайгъан,
Къавалына джан берген Къуртнеби Чобан...

Коселеси къап-къара, чылгъавы акъ...
Сары джезден балкъылдай джюздан, пычакъ!..

Къуртнеби Чобан къойларын джапкъа джая...
Эчки, къоюн, къозысын арув сая...

Сонъ бир уфьлий джюректен къавалына,
Капик бермий бу дюнья ахвалына...

Ай, дюрюльдий шу тильсиз, айта учун!..
Бильдире бу дюньянынъ ичин, тышын...

«Айлан, айлан джельтермен!» Айлана да,
Къайгъы, таса джокъ бола, байлана да...

Къозычыкълар сычрайлар, таштан, къырдан,
Баракълар да джумшайлар татлы джырдан...

Тильсиз къавал дюрюльдий, ятлар тынънай,
Коп вакъыткеч конълюнде сеси чынълай...

Акъшам бола, серен джель акърын эсе,
Бакъа, тынънай, чегиртке сесин кесе...

Къавал сеси семирте къойны яхшы,
«Ма! Ма!» деген конъюльнинъ бола ашы...

Къавал сеси атлана, койге кете...
Койден чыгъа, тавларгъа, кокке джете...

Акъшам не айтса чобаннынъ гурь къавалы,
Саба биле Тюб Чонгъар, Мавкозь Ялы...

Бунынъчюн эп Къырымнынъ бирдир джыры,
Бу джырларда кизленген улу сыры...

Нисан (апрель), 1920, Лозан.

КЪАРТ ЧЕРКЕС

Бир уджуз джашав дердинде эр кес,
Уджуз бир джашав дердинде эр ким,
Тюрбелер чёке, мезарлар омрай...
Не топракъ астында бир эр кевдеси...
Не топракъ устюнде бир джигит сеси...

Ингилиз чубугъын савура кокке,
Ингилиз байрагъы саллана юксек,[1]
Медресе, джамининъ къапусы къырыкъ...
Тюрбелер таш болгъан, эвлия — сюек,
Тюрбелер таш болгъан, эвлия — сюек...

«Манънайгъа язылгъан башкъа да келир», —
Эсирлер тюркюси мырылдай эр кес,
Тек бир къарт къолунда бар эски къувет,
Джетмишлик, Шамильдий къараман Черкес.
Джетмишлик, Шамильдий къараман Черкес...

Бир кяфир баласы, къоркъута эпсин,
Черкесте лякин бар эски бир иман,
Джетмишлик ихтияр акъ сёзни кутий:
Он кяфир дженъер бир джигит муслюман,
Он кяфир дженъер бир джигит муслюман...

Къарт Черкес ольди. Шамильдже олюм...
Мевтасы толтырыр эренлер мезарын.
Акъ сачын устюне тамлагъан къанлар
Ислямгъа чыза бир умютли ярын,
Ислямгъа чыза бир умютли ярын...

Бекир, сен Черкесни анълагъан болсанъ,
Хатунлар ишидир — такъмакъны ташла;
Сен Гирай къулысынъ, башынъны ал да,
Шамильдже бир олюм излерге башла...
Сен де шай бир олюм излерге башла...

КЪАЛКЪ, ЭСМА, КЪАРДАШЫМ!

Къалкъ, Эсма, къардашым, кий сырма фесинъ,
Топузлы шалынъны сал ёсма омзынъа;
Саватлы къушагъынъ джалтырат яхшы,
Шу къыбла рузгяры къоюлсын ызынъа!..

Миллетлер къошусы башланды коптен,
Эр халкънынъ бар онда айгъыры, аты,
Тек факъыр татарнынъ эшитильмий сеси
Тек байгъуш татарнынъ джокъ тюльбер ады...[1]

Анайдай козьлеринъ турмасын джашлы,
Силь козинъ, керьянънынъ къурылмакъ заманы...
Бабайда букюльген башымны сильктим,
Конълюмде тирильди джаш татар къаны...

Барайыкъ къол-къолгъа шу къоркъунч тойгъа,
Мырзалар чюрюген, Гирайлар олю...
Косьтерсин татарны энди джаш чобанлар,
Кедайлар, батырлар унтулгъан тёлю...[2]

Джюрийик кой-койден тильсизни чалып,
Джанъгъырсын дёрт якъта джаш татар сеси...
Кенъ къошу джеринде къалмайым джанъгъыз,
Корюнсин Эсманынъ сырмалы феси...[3]

13 майыс, 1920, Лозан.

КИМСЕ БИЛЬМИЙ

Бала окъуй, «Амин!» — дий джурт бахтына,
Бек къатмагъан мийчиги джав ахтына...
Кимсе бильмий Токъаймы, Дженгизмекен...

«Хакъ!» — дий татар баллары кокке къарап,
«Джурт!» — дий дуа татар гъурбетте, джолын сорап,
Кимсе бильмий, джурт къайда, Хакъ не экен.

Кече-куньдюз ялвара дервиш, факъыр,
Корюнсин деп азгъана джумерт Хыдыр...
Кимсе бильмий, ким экен, къайда экен...

Эр кес ашай, завкъ эте джашаймыз деп,
Эпси бильмий макътана, шулаймыз деп,
Джашавы бир тюшмекен, бир ишмекен...

Татарлыкъчюн олемиз мойын букюп,
Кимсе сормай азгъана козьджаш тёкюп,
Бу джашчыкълар джигитми, къойчыкъмы экен...

17 майыс, 1920, Лозан.

БИР САРАЙ КЪУРАДЖАКЪМАН!..

Бир сарай къураджакъман!.. Хан болмасын ичинде,
Къул, ыргъат, ачлыкъ, хорлукъ, къан болмасын ичинде...

Ташыны ят эллерден кетиртмем ич,[1]
Джетишир озь джуртумда чыкъкъан керпич...[2]

Бек юксек болмаса да кок тёбеси,3
Темелли болсун, айдынлыкъ эр кошеси...

Пенджереси кениш болсун, кирсин ышыкъ,[4]
Джарлыгъа эр къапусы болсун ачыкъ...

Кесмесин къыбла джелин ич бир уйнинъ,[5]
Болмасын къаралтысы фелян бийнинъ...

Бир сарай къураджакъман, хан болмасын ичинде,
Къул, ыргъат, ачлыкъ, хорлукъ, къан болмасын ичинде...

Джыяйым алт-усть этип джаткъан джерин,
О эски зор джигитлер кемиклерин...

Буларман балчыкъны ёгъурайым,
Эр къабирге: «Кемик!» — деп багъырайым...

Шай этип изгюлешсин дёрт дивары,
Чешмеси, чечеклери, кенъ азбары...

Таптама изгю джерни энди ишсиз,
Сал сарай, къур девлетинъ — болсун эшсиз...[6]

Бир сарай къураджакъман, таш болмасын ичинде,[7]
Эп кемик, эп джан болсун, джаш солмасын ичинде,
Ач болмасын ичинде...[8]

22 майыс, 1920, Лозан.

БОЛАЙЫМ КЪАВЕДЖИ, ТЕК ШЕЭР ДЖАШЫ!..

Бабамнынъ сабаны бек антал магъа,
Бабамнынъ чубугъы авзумны джагъа...

Чарыгъы кен бола, аягъым кетик,[1]
Борбайым сюялмай не чылгъав, этик...

Не къакъач бар уйде, не сарыкъ бурма...
Мулькюнми буларсыз ойнамакъ къайтарма?

Минийим десем де, айгъырлар хуйлана,
Къара джер, чын коклер, башчыгъым айлана...

Койлернинъ итлери, барагъы яман,
Онынъчюн койлерге аслы да бармайман...

Менинъчюн энъ яхшы къалдырым ташы,
Болайым къаведжи, тек шеэр джашы!..

Майыс, 1920, Лозан.

ЧУБАР БАРАКЪ

Чубар баракъ уй алдында отурыр,
Яхшылыкъкъа къуйрукъ саллар, яманлыкъдан къутурыр.
Козьчиклери пыр-пыр этер, таныш корьсе, дост корьсе.
Мышыкъ, шарик софу болур ачувланса, бир урьсе...

Ошамай о шеэрлернинъ шаригине, итине,
Озь отьмегин ози таба, озь ишимен кечине...
Чубар баракъ башын эгер, долашыр,[1]
Озь эшини ози табар, ози суер, анълашыр.

Заман болур бир авласа, бутюн койни къутарыр,
Богъулгъанны сувдан тутар, чименликке чыкъарыр...
Коп вакъытлар кене факъыр, онъмазларгъа хорланыр,
«Арам копек» деген ады эр къавгъада къулланыр.

Чубар баракъ ич макътанмай, ич джыланмай къартая,
Кози джашлы, тиши къалмай, аякълары майшая,
Энъ сонъунда «Геберди!» дий, бир чукъургъа аталар,
Бир къач йыл сонъ чингенелер кемиклерин саталар...

ТАНЪГЪА ДОГЪРЫ!..

Къарангъы гедже... Йылдыз ёкъ, ер корюнмий,
Байкъуш йырлай дамларда, сельбилерде...
Гедже къушы фырылдай шай кимерде,
Кене сюрем атымны ич сюрюнмий...

Ич де йигит ляитлерин таптамаз атым,
Оджагъына мешчаннынъ кишнеп кече.[1]
Мешчанны тап узакътан козюм сече,[2]
Танъгъа сюрем атымны адым-адым.

Бельки шинди олюмде, сарпта юрем,
Мешчанларнынъ устюнден окълап кече...[3]
Танъгъа кетер къыскъа, узун — эр бир гедже —
Мен атымны тек танъгъа, танъгъа сюрем...
Эсир халкънынъ оссин бир ал гуллери!..
Шиндигеджек тавшанлар юрген тавда,
Арсланларнынъ къокъусун дуюп танъда,[4]
Ачылсын тили, сёйленсин бульбуллери!..

Андым меним атымны танъгъа сюрмек!..
Бунынъ ичюн къавгъада, къарсанбада,
Мешчанларман ич битмез къан дава да...[5]
Бойнумнынъ борджы меним тирмек билек!

Танъгъа етюп, Чолпангъа чапчылайым!
Къамашсун козюм, кёр болсын Хакъ нурындан!
Бир мезарлыкъ ер алгъачек сынъырындан,[6]
Танъгъа таба атымны къамчылайым!..

1921, Акъмесджит.

МЕЗАД

(вариант)

Алчакъ уйден энкийип,
Йипек йыбыршым кийип.
Къолунда леген, къуманлар,
Омзында шаллар, ёргъанлар,
Чыкъа теллял тюшюнджемен, къайгъыман,
Селям бере эр отькенге сайгъыман!..
— Огъур ола, Къуртали акъам! — бакъыра,
Эр кес бираз сораштыра, чакъыра...
— Алынъыз эй! Уммет-Мамет алынъыз!..
Тазе маллар алып, топлап къалынъыз!..

Парыл-парыл парылдагъан фарфур, чини фильджанлар!..
Йипек гольмек, эсап юзьбез, атлас, шалий къафтанлар!
Къалайлы къазан, саватлы сини, садефли курси, алтун фес,
Аз къуллангъан, енъи маллар, тюшюнмесин, алсын эр кес!..
Мунав теспи, сизге омюр, етмишлик бир имамнынъ!
Мунав къазан, халерден кеткен къудамнынъ!..
Шалий къафтан, атлас ёргъан «индже»ден ольген Гульсюмнинъ!
Тоюндан бурун озюм саттым, киевлигим, озюмнинъ!..
Муна къашыкъ, бир софралыкъ!..
Муна саан, бир сыралыкъ!..
Муна пошу, муна эльбез,
Муна юзьбез, муна фес!
Муна «Мевлюд», «Табирнаме», «Маммедие», мусфиянчюн ырымлар,
Къарынджа дува, «Къулунч сохта», айле, этне тылсымлар!..

* * *

Къолдан къолгъа кече шийлер, уйдекисин чакъыра.
Эски келе Къурталиге, ала Къуртий джанъыра..
Эски теспи къолунда,
Намаз къыла Хакъ ёлунда,
Эски къазан шакъырдай, пише кене шу боткъа;
Кене шу эски джезбесин сюре откъа!..
Кене шу къарт теллялдан,
Мейит малдан
Алгъан шийимен той эте, ишин коре,
Къапана эски ёргъанны, эски тюш коре...
Кене шу табирнамемен табирлей тюшюн,
Хайыргъа ёрай геледжегин, бугунин ве гечмишин...

22 сентябрь, 1922, Акъмесджит.[1]

БИЗ ЯШ ЭКЕНДЕ...

Биз яш экенде,
Тик баш экенде,
Бакъырсакъ, ойнашсакъ,
Тартышсакъ, къыйнашсакъ,
Сaанден дюмбелек, къашыкътан чокъмар,
Къумандан кларнет, таракътан гитар,
Тесирли бир консерт уйдурып тургъанда,
Бар юрек тавыман борлыны ургъанда...
Акъыртын ачылыр тасма шырт къапы,
Корюнюр машанынъ алкъалы сапы:
— Сусынъыз балалар!.. — дер эди бизге —
Сусынъыз, диймен шинди мен сизге!..
Бабанъыз яйладан болдырып кельген.
Тез кетир эльбез, тез!.. Къуман, леген!..

* * *

Бу куньде уйде балалар шартмек,
Кимиси саз чала, кимиси дюмбелек...
        Бабалар болдургъан, аналар куськюн,
        Багъчалар бузлагъан, сувукълар кескин...
Бир къапым отьмекчюн чекише баарь, къыш,
Коп вакъыт ач къала, табалмай бир иш...
        Джумле алем файтонда мамур ве саруш,
        Тек баба огъраша... Уджрети арыш...
Балалар бу заман бир-бирин къува,
Бир ярты къокълагъа ур-тут къавгъа...
        Кимиси сыпыра чёплюкни уйге,
        Кимиси кольгесин ильмекте чюйге...
Кимиси оджадан къачкъан, кошеде,
Топлагъан балларны сабакъ уйрете...
        Алгъанлар авузгъа гъайыпны, азырны,
        Этелер тютме-тют эски къасырны...
— Я сусунъ, бабанъыз тынчланмакъ керек!..
Я алкъалы машаман ашарсыз котек!».

8 декабрь, 1922,
Акъмесджит.

КЕЛЕЛЕР!..

Он яшымда кичкене чобан эдим.
Яйла астында чалашым къургъан эдим...

Ава ачыкъ, кок юксек, рузгяр тая...
Айдын, айры корюне тавлар, къая...

Узакъ ёлдан отькен атнынъ аякъ сесин,
Яш озеннинъ къыр астындан шай отьмесин,

Мен бир къыргъа узаныр, тынълар эдим,
Баракъларман, къушларман чынълар эдим...

* * *

Бугунь энди кок булут, рузгяр къатты,
Рузгяр мени яйладан шеэрге атты...

Озенчикнинъ сувындан ичалмайман,
Атлыларны узакътан сечалмайман...

Лякин чыкъсам янъгъызлыкъ Чатырына,
Кирсем йигит яшларнынъ сырларына,

Дуяман мен, билемен, атлылар ёлда...
Къыр ашарлар келеджек Къаплан йылда...

Атларында егер ёкъ, атлар ойнакъ!..
Сачлары гурь, туралмай ич бир къалпакъ!..

Сарышын, эсмер къызларман саф къургъанлар,
Ичлеринде ёкъ талгъан, болдыргъанлар...

Тюльбендсиз къызлар, орьтеджек айыбы ёкъ,
Къайгъысыз къызлар, джейизден гъайыбы ёкъ...

Келелер ёлда тоз-думан ат патлатуп,
Мешчанларнынъ къорасын тез атлатуп...

Козьлери от, юреклер сагълам, темиз,
Эпси къардаш, эр бири ой да эгиз...

Атлары кишний тарихке, кольгелерге,
Нал ярыгъы шавкъ бере улькелерге...

Бу гунь келир дий гонъюль, ярын бельки?
Халкъта, фенде коп суаль оларны беклий.

Кельгенджек олармен дердден тозаджакъман,
«Тавшан йыл»да эль устюнден озаджакъман...

Оларны мен коп куттим кунь баткъанда,
Къонъшуларгъа ал-къызыл танъ аткъанда...

О къызларны мен корьдим, коралмай сюйдим,
Оларны беклеп гизлиден джандым да куйдим.

Достлар мени комюнъиз ёл къатына!..
Къаерде йигит сув бере кер атына...

Айтынъыз, яшлар етишсе, токътасын теран,
Мезарымда саф байлап, тепсинлер къоран!..

Келелер ёлда... Йырлары юрекке тие,
Къалемимден бу йырлар кягъыткъа ие..

22 декабрь, 1922, Акъмесджит.

ЯНЫКЪ КЪАВАЛ

Бир ирмакъ болуп да, сынджырсам кольге,
Я бир коль болсам да, серильсем чёльге!..
        Бир джюке болайым къаялар ичинде,
        Чевирсин кевдемни къарувлы селлер,
        Къаядан къаягъа шыпырсын еллер,
        Йылдырым ишлесин яш фидан экенде...
Кичкене саваплар, кичкене эмгеклер,
Кичкене гунахлар язмасын мелеклер!..

Ольмектен къоркъаман гъафиллер кибик,
Олийим тавларда аслымда кийик!..
Бир олю болайым мезарсыз, ташсыз,
Къадимсиз, зикирсиз, яланджы козьяшсыз!..
Тиймесин тениме титреген эллер!..
«Ольди!» демесин тувмай ольгенлер!..
«Кирли!» деп ювманъыз, ольгенлер темиздир,
Ольгенлер къайгъысыз, къоркъусыз, тегиздир.
Ешиллик ерлерде, сельбилер тюбюнде,
Комюльсин бир даа яшамакъ тилеген!
Дженнетке кирмекчюн саваб ишлеген,
Кимнинъ ки китабы, анахтар джебинде!..
Яшавдан къоркъмагъан, олюмден урькмеген,
Яшавчюн тиленип тюз ёлда юрмеген,
Эр вакъыт тырмашкъан, терлеген эрлер,
Дженнетке кирселер, дестурсыз кирерлер!..

* * *

Бекир, сен зайыфсынъ, къарувынъ къайткъан,
Ананъ бешигинъде тылсымлар айткъан;
Сен бир тар кольдесинъ, бакъалар достынъ,
Энъ чапкъан вакътынъда шоларны оздынъ!..
Юксельдинъ коклерге, къамыштан юксек!..
Далгъанынъ сазлыкъ, сазлыкъ тюбюнеджек!..
Бильмиймен, баш дуванъ макъбул болурмы?..
Такъдирмен ольмектен башынъ къутулурмы?..
Йигитлик тилегинъ, ачувынъ уфакъ...
Юртунъда къая ёкъ, сувлары къургъакъ...
Кичкене тавлардан вулканлар чыкъмаз,
Алчачыкъ агъачны йылдырым якъмаз...
Ялынъыз бир шейинъ — йигитлик малынъ:
Къутарса къутарыр янықъ къавалынъ!..

Апрель, 1922, Акъмесджит.

БОРАН

Къоюргъан денъиз, сим-сия, ачув джыя...[1]
Шаркътан эскен рузгярны, эндиден туя...

Чевирильген къара думанман чевре-чети,[2]
Горюне джумле ёлджыгъа олюм бети...[3]

Къутургъан денъиз къутура, тим-тик тура;
Инсан, айван, къаяны окюрип ура...

Дув!.. Дув!.. эте ялынынъ къаялары,[4]
Сызгъыра джам, янъгъыра Айа Петри.[5]

Деренге къачкъан балыкълар, къоркъакъ халкълар,[6]
Кимсесиз къалгъан ялылар, мейданлыкълар...[7]

Багъчадан, багъдан чапаман, сёз, шакъаман...
Къайталар уйге Сейдали, Айше апаман...

Йыкъыла денъиз, янтая эсрикдайын,[8]
Гизлиден чатлай къаялар ургъан сайын...

Айа Петри къалтырай, чёкермен деп...[9]
Ялыгъа тюшер, далгъадан чекермен деп.[10]

Къаялар истий: Эр далгъа серильсин къумгъа,[11]
Далгъалар дий: Эр къая чеврильсин къумгъа...

Сейдали ура чапасын серт къаягъа,
Отурта терек, тырмаша эр «Айа»гъа...[12]

Токъуй эльбез, ачаджакъ елькен энди...[13]
«Денъизмен къая, чекиль!..» — деп тюшеджек кенди...[14]

Шаркътан эскен рузгярдан къутургъан денъиз,
Эр къаянынъ устюне ташлайджакъ из...

Сейдали! Сапла чапанъы, къаз янъы багъ![15]
Къаялар къум олгъанджек отурсын сагъ![16]

Сентябрь, 1923, геми.

КЪАЙТАРМА

(вариант)

Олюмни суемен эр кестен устюн,
Къанлы олюм буюк керчекчи, куськюн.
Олюм озь тувгьаным, эм ана-баба,
Олюмнен ойнаймыз, чал бир «Къайтарма»!

Мешчанлар ойнайлар, ашымыз синъсин деп,
Аякълар джазылсын, тамырлар тынсын деп.
Мен кирсем тутушып олюмнен къол-къолгъа,
Уйретсем джашларгъа керчектен «Къайтарма»!

Олюмни мен корьдим, эр кестен дюльбер,
Эр кестен къарувлы, эр кестен чебер.
Ал къанлы джаш олюм мерамым меним,
Олюм атешинен джапсыз тазе беденим.

Йыкъылгъан юртларнынъ астында тувдым,
Бетимни, козь яшымны Салгъырда джувдым.
Ольгенни сюемен, яшагъан хордыр,
Мешчангъа ольмек, ольдирмек зордыр.

Олюмге айтынъыз, коп эгленмесин,
Джигитнинъ эмри бир, коп эглетмесин.
Чалгъыман дос-догьру кельсин къатыма,
Сарылсын белиме, минсин атыма.

1923.

ЧОРА БАТЫРГЪА

Ана, мына келеятыр, Чора батыр келеятыр,
Аягъында къызыл къатыр, тюй шорбанъа отьмек батыр.

Халкъ джыры.

Балалыгъым кечти шай макътавынъман.
«Чора батыр дев ургъан, джав къайтаргъан,
Гурзи тавдай, къылыджы ики якълы;
Айгъыры бар къанатлы, джез тырнакълы.
Къарагъанда батырлар титреп башлай,
Бир урушта не айван-инсан ташлай.
Джоллары къан; турагъы — юксек Чатыр;
Аягъында бунынъчюн къызыл къатыр.
Хырсызлардан къопара, халкъкъа бере,
Озюн ашы тюй шорба, умач, курьпе.[1]
Яхшыларгъа джюрек, дост; ямангъа джав,
Ярамаз ич къуртулмай къолундан сав.
Чын татарнынъ тарсыкъса эгер башы,
Чора батыр эр ерде баш джолдашы».

* * *

— Яман болсанъ, къулагъынъ кесермен! — деп
Даим анай огютин джурь шай кунеп! —[2]
Кече кельген юкъума, пармакъ саллап;[3]
Эр кольгеде сен эдинъ алап-джулап.
Капиклерим тилесем, я джыласам,
Бираз анай къафтанын тарткъычласам
Сен эдинъ тезден арагъа келип кирген,
Сонъ бутюн кунь ырджайып уйде джюрген.
Коп вакъытлар гизлидже тюшюнгенмен:
Танъры урып тюшюнъни джоймазмекен?
Базы кере анайым конълюм алыр:
— Энди магъа дарылмай Чора батыр.
Энди шайлы джигитсинъ! — деген эди. —
Чора батыр Бекирге акъча берди.
Мына сагъа учь капик, бар, дарылма!
Келип, келип бабайгъа шай сарылма!
— Не къарыша о меним капигиме?
Санки магъа акъчаны «о»мы бере?

Токътанъыз сиз, мен акъча топлайым да,
Сонъ озюме бир тайчыкъ алайым да,
Чора батыр тынъларым мен бек сагъа,
Оны тутуп асайым къарт къавакъкъа!..

* * *

Балалыкъта, билесинъ, душман эдик,
Йылларгъачек тартышып тургъан эдик.
Лякин неден, бильмеймен, атлангъан сонъ,
Къыбла, сыртны токътамай айлангъан сонъ,
Сени къальбим сагъынып, сюоп башлай,
— Афу эт! — диймен, терслигим болды джашлай,[4]
Сен керексинъ джолларны къарамагъа,[5]
Койде, кентте балалар асрамагъа.
Сен болмасанъ коп шей де эксик къалыр.
Коп керелер бек осал хуйлар алыр,
Окъумагъа шай къолай кетмез эдим,
Бу сёзлерни язмагъа джетмез эдим.[6]
Сав бол, батыр, сюр сефа Чатыр тавда,
Ярамазнынъ къулагъын тарта-тарта.[7]

[1923]

АМЕТ УСТА

Амет уста бизнинъ якънынъ энъ айтувлы,
Пек сайгъылы, пек унерли тонгъуч огълы...

Бир къач къылдан сакъалы бар, сайылгъандай,
Башы беяз, мермер киби, ой парылдай!

Бети, бойну тюрлю къатмер сызыкъ толу,
Чалышкъанда бу сызыкълар — тернинъ джолу.

Устю-башы зейтюн, джевиз, кирпи, огюз
Майларыман джувунгъан сонъ болгъан бир тюс.

Достларына къол узатса: «Оздур!..» — дийлер,
Корип къалса, урьке, джылай яш сабийлер.

Ич бир вакъыт меджюсдайын оту сёнмий,
Чёкючлери чюйлеринде ич корюнмий.

Наллар кесе, къыршав пиче, пычакъ къайрай,
Автомобиль ачувланса, конълин ясай.

Орьнек сыза къарт къызлардан даа арув,
Сават ишлий, козьлеринде бар коп къарув.

Илядж тапа тиш, козь, къулакъ аврусына,
Ашыкъ, асрет дертлерине дуа яза.

Газет окъуй, онъа келе тебеш, хабер,
Къайда насай, къайда неден сёйлешелер.

Коп вакъытлар моллаларман къавгъалаша,
Мектеплерден сёз ачылса, джоша, таша.

Нагъышы бар, демири бар, ери, малы,
Лякин, гъарип, кене факъыр, онъмас аллы.

Куньлер кече, тамарындан къарув къайта,
Къулагъына олюм тюрлю джырлар айта.

Коп чалышты, коп огърашты, лякин кене
Бутюн бахты къарап тура чёкючине.

«Муштери ёкъ, — дий коп кере, кокрек тюе, —
Ёкъсам бундай къалырмы адам сенелердже?..»

«Муштери ёкъ!..» — тек бу, уста бойнын ургъан,
Токъайларнынъ къалемлерин шай сындыргъан!..

[1923]

ТУМАН

Къаядан, тавдан зынджыра денъизге табан,
Памукътан йымшакъ, сюттен акъ индемез туман.

Яваштан сыйпай чёллерни сызгъырмасын,
Эгилип опе денъизни, айгъырмасын.

Ёкъ бола къая, ёкъ бола койлер, дере,
Керчек ялы, кок денъиз тумангъа синъе.

Джигерге кире, къабара яваштан кокрек,
Яваштан сыйпай, тынчлана талпынгъан джюрек.

[1924]

УЗАКЪ ТАВЛАР

(вариант)

Узакъ тавлар, уджсыз тавлар,
Сиз де мени ойлайсызмы?
Гизли-гизли джылайсызмы?
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Сизлер кене чын коклерге тиесизми?
Булутлардан чал къалпакълар киесизми?
Кене сизге тырмашкъангъа кулесизми?
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Кене тюштинъ ят иллерге,
Гъарип къалдынъ сендеги о
Шенъ кобюкли бол селлерге,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Ирмакълар сенден ташар,
Джигитлер сенде яшар,
Намынъ сенинъ дюнья ашар,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Кене сенден яш атлылар кечеми?
Къана-къана чокърагъынъдан ичеми?
Кене сенде эр заман шай геджеми?
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Аналарым эп багърынъда комюльди,
Назлы козьлер эп корьгенде джумулды,
Хор куньлерде сенден медет умулды,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Бавурынъдан къаранлыкъта айрылдым,
Не кунь корьдим, не сююльдим, савулдым,
Не къаралдым, не пыталдым, сарылдым,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Сени корьсем, къарт айдамакъ болыр эдим,
Бу къаяда тез сарарып-солыр эдим,
Бир кошеде эп дюньяны унтыр эдим,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Сен юксексинъ, Танъры бере башта сагъа,
Ич къызгъанмай, сен де акъыт сабанджыгъа,
Корьмесин ич балаларынъ ят босагъа,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Гонъюльчигим, тамырларым болдыргъанда,
Азраиллер мени сыкътап къыдыргъанда,
Джан бермийип сени анъып отыргъанда,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

[1924]

БАЛТЫКЪ ЯЛЫСЫНДА

Балтыкъ ялысында далдым хаялгъа,
Дертлештик: мен, Нева, бир эки далгъа...

Невагъа сукъландым, гемилер юрсете,
Мильёнман инсангъа ёллар корьсете...

Баты рузгярлары сыйпады юзюмни,
Фабрик думанлары опьти козимни...

Невагъа ялвардым Кърымгъа акъмагъа,
Сырт беттен тутып да, къыблагъа саркъмагъа...

— Салгъыргъа селям эт! — шай деди Нева. —
Нафиле янмасын, къурумасын бедава!..

Бинъ йыллар мен де акътым, чёплерни ташып,
Къурудан-къуругъа обалар ашып.

Балтыкъман экимиз бек коп эглештик,
Беяз геджелерде азмы дертлештик...

Кельди къавий къоллар, салдылар ишке:
— Я бизге хызмет эт, я чекиль энишке!

Шай алып тербие, этемен файда,
Болдым бир гемилер юрсеткен Нева!

Чевремде фабриклер, тезьялар толды,
Сувымдан ичкенлер мильёнлар болды.

Геминъиз болсын тек, Салгъыр да юрсетир,
Денъизден денъизге ёллар да корьсетир.

Булуттан отькен машина уятты мени,
Копюрип кельди къаршыдан беяз геми.

Узакътан корьдим Къырымлы бир устудент,
Гулер юзьмен эте эди гемиде субет.

Къарадым огъа, умютмен яшланды козюм,
«Мераба!» — дедим, богъазда тутулды сёзюм...

29 агъустос, 1926, Ленинград.

КЪАЛПАКЪ МАХРАДЖЫ

Аэроплан айлана тынч аведе,[1]
Отыра эдик джыйылшып биз къаведе.

— Къуртасан акъам багъчаны бинъге саткъан...
— Менбориев богъаздан борчкъа баткъан.
— Бу къаршыда къурулгъан эриф ким я?
— Абкъадирнинъ ортагъы, Мордухай Илья.

— Къылчора Азиз кене де къум сача, дий...
— Айса ичип юрсюнми сендий, мендий?..[2]
О девлетли озь ишин ози биле,
Къа, бакъайым, не дийджек бизинъкилер?..[3]

Олян, бир къач «чёрт!» биле, бир къач «шайтан»,[4]
Сонъ эр шейге кулелер! — Эписине аркъан.[5]

— Къараса анав кечкенге «Маруся» деген.[6]
Айгиди, акъчанъ олса да, бир кейф этсенъ!..

— Кеченде бир тавландыкъ, я Сейдамет!..
— Олян, вазкеч, эр лафны еринде эт!..

Биздий даа коп эди дертлешкенлер,[7]
Кирип кельди, ички-якъ Сары Сервер.

Тужурка кийген устюне, арты йыртмач!..[8]
Ыштаны, десенъ, галифе — къадифе къумач!..[9]

Чызмалары парылдай, къатмерли къонуч.
— Селям!
— Алейкум селям, хош кельдинъ, гаспадин панич!

— Я къалпагъын бакъсанъыз, ялама-филиз!..
— Бизнинъ къалпакъ он йыллыкъ, санки кийиз!..

— Къачкъа алдынъ, къаерден, не истеди?..
— Мошудан алдым, фияты йигирми еди...

— Тыпкъы озиндей чал къалпакъ мен ясаттым,[10]
Къыркъкъа алдым, сыкъыштым, онгъа саттым.

— Айды, Сервер, башынъда парлансун, къардаш!
— Къа энди не истийсиз?.. Алайым махрач!..

— Аладжакъ олсанъ, махрач ал, къалпакъкъа уйсун,
Дост-душманнынъ бареме къулагъы дуйсын!

Азирликни къокълагъан хазяин етип:
— Буюр, — дий — арткъа, отурынъ арув этип!

Бугунь кебап, сармам вар, къатыкълы куфьте...[11]
— Бираз да салат япарсынъ, тёкип сирке.

Анав сувдан бер, къана, бир-эки шише!
Озюнъ чекиль, Дашаны къой бу ишке!..[12]

— Баш устюне! — дий Ашчы Союн агъа,
Къалгъанын озюм билермен... Къа софрагъа!..

— Даша! Ты Сервер знай?... Незнай?.. Яхшы,[13]
Мабетликке, къа Сервер! Къана бир чакъчы!

— Анав тюрклер, эшиттинъми, шапке кийген!..
Тургъан ерде оларгъа не олет тийген?..

— Ялварса, бермем къалпакъны бинъ шапкеге,
Къана ичийик! Къаделер этмесин опьке!

Хазяин кене айлана, окътала ичке:
— «Эйиликнен кий Сервер!» О да иче...

Кирип келе биреви акъыртындан,
Ички ичмез, сув кечмез сохта Сульман...

— Хайырлы олсун билядер, Сервер эфенди,
Сизи къутлай татарнынъ медениети!

Инсан озин менлигин сакъламалы,
Культурасын эр заман якъламалы.

Намаздан турдым азгъана чыкъайым, дедим,
Сизлерни корьдим, ёкъ болды ичимде дердим.[14]

— Буюрынъ, Сульман эфенди, буюр, аша!
— Не дегенин анъладынъмы?... Сульман яша!

— Мен ичмем, тек ашарман: сарма, кебап...
Ичсенъ, ашкъа ер къалмай... Не индже эсап!..[15]

«С калпаком!» — дей ашчы къарт Иван да,
Бошата стакан ракъыны бир туткъанда.

Кеткен сайын, джыйыла, кобие халкъ,
Эй, мубарек чал тери!.. Эте балкъ-балкъ!..

Чалгъылар келе, уралар, уфюрелер,
«Хайырлы, бабам!..» — ичелер, тюкюрелер...

— Къа Борамет, бир ава багъышлачы!..
Къана, Сервер, къадени нагъышлачы!..

«Айды, баллар, алынъыз!» — дий Борамет,
Сызгъырып, вызлап башлана бир къыямет:

«Котер къалпакъ, перчеминъ культеленсин!
Янсын душман юреги мельтеленсин!»[16]

20 ноябрь 1926,
Баку.

БУЛУТЛАР, БУЛУТЛАР!

Булутлар, булутлар!..
Кетиджи булутлар,[1]
Чонгъаргъа, Къытайгъа[2]
Етиджи булутлар!..[3]

Алынъыз мени де, гонъюлюм ачылсын,
Козюмден яшларым юртыма сачылсын!..[4]

Булутлар, булутлар!
Бурчакълы булутлар!..
Ал, ешиль, сарылы,
Къушакълы булутлар![5]

Алынъыз, кетийик бек узакъ ерлерге,
Салгъырда кетенин агъарткъан дюльберге!..

Булутлар, булутлар!..
Ольмек истиймен,
Ольген сонъ коклерде
Кульмек истиймен!..

Алынъыз, кетийик дерьялар четине,
Къарайыкъ якъындан Чолпаннынъ бетине!

Булутлар, булутлар!..
Къамышлыкъ голлерде,[6]
Йылдызлар титреген
О уджсуз чёллерде.

Мени де алынъыз, гурюльдеп явгъанда,[7]
Тавларгъа сыйпанып дерьягъа авгъанда!..[8]

Булутлар, булутлар!
Къаерден келесиз?..
Коюмден, анамдан
Не хабер билесиз?..

Айтынъыз, барабар, туйдурмай, джылайыкъ!..[9]
Ёлларгъа тюшийик, сарарып солайыкъ!..[10]

Булутлар, булутлар!
Яйлагъа кетинъиз!..
Эсмамны корьсенъиз,
Селямлар этинъиз!..

Йыйкъанъыз анамнынъ яшлы козьлерин![11]
Къолларын опинъиз, унутсун кедерин!..

[1928]

ИЧКЕН!..

Къуюла джавун, акъа сель чёплюкмен чамур,
Уйурюлип сессиз, сынджыра эски омюр.

Бир къарувле парчасы, сырлы къашыкъ,
Пештымал бавы, моюнджакъ, кок назарлыкъ...

Бекленген кягъыт, ким билир, куньлермен, афта,
Окъулгъан энди... Канвертсиз кетип бара.

Ким бильсин, къайсы тойларда этлери пишкен,
Суеклер де коньделей агъымгъа тюшкен...

Бутюн татар маллеси серильген сувгъа,
Бахшышын ёллай Сивашкъа, къарт Азавгъа...

Ашадан келе биреви агъымгъа къаршы...
«Ах, демесем, къальтийим?...» — татар яшы.

Къолын даяй фенерге, окюре, къуса,
Бир къолуна кене де шишесин къыса.

Адымлай сельге, джыгъыла, айланып тура,
Ачувлана, сёгюнип ташларны ура...

Джыгъыла, тура, янаша тар къапугъа,
Тюрлю сёгюш джавдыра уй сабыгъа.

Тарихчидей ахтарып сильсилесин,
Шорбаджы бере, бельсенип, тербиесин.

Милислер келе, алалар, падвалда къона,
Икинджи куни тазирлий чот-сакъал молла...[1]

Хаберджи яза газетке балландырып,
«Ички — зарар»... Дерс бере докътур гъарип.

Джыйылып баллар къарайлар йыкъылгъан ерин,
Бирер-бирер табирлеп сёгюшлерин...

Окъумышлар китаптан фельсефе тизе,
Сонъ буларны юкленип сатып гезе...

Гене акъа зеки омюр, сельдай ёлдан,
«Ах, демесем, къальтийим?..» суалиман.

Бу суальны кеч вакъыт гонъли дуя,
Бир къач шише ракъыны тизип къоя.

Басып иче яныкътан: йыкъылсын джиан,
Хаберджи, докътур, фейлесоф, сохта Сульман...

Шарылдап акъкъан сель-омюр, хаберинъ бармы?
Башкъа омюр башлайджакъ, унеринъ бармы?..

[1928]

КЪАРАНЪГЪЫ ГЕДЖЕ

Кунеш кете батыгъа, ай — тувушкъа,
Ёл коринмей, ышыкъ ёкъ мен байгъушкъа.

Кунешке, айгъа ялварам, кетсе эгер,[1]
Ёл косьтерир озиме тувгъаным Улькер...

Боран кече, ель къатты, сюрюне къорай,[2]
Адашкъан ёлджы айлана, тюз ёл къарай...[3]

Ярыкъ гедже таптав ёл, фенерли терек,[4]
Далгъасыз денъиз, уйгъун ель ёлсызгъа керек.

Куньдюз онынъ, танъ сенинъ, гедже меним!..
Къызыл Улькер сырдашым, сёйлешкеним!..[5]

Булутлы гедже, бу гедже кель къатыма!..
«Був!..» дегенде, егерни сал атыма!..[6]

Къаранъгъы гедже... Тут къолум, ёлдашымсынъ,
Къаранъгъы гедже, биль сырым, сырдашымсынъ!..[7]

Къаранъгъы гедже — деренлик манасы меним,
Къаранъгъы гедже — догъурур баласы меним!..

Къаранъгъы гедже — кишнеген айгъыр меним,
Къаранъгъы гедже — джылагъан Салгъыр меним!..[8]

Къаранъгъы гедже — къурулгъан пылан меним,[9]
Къаранъгъы гедже — сызгъыргъан йылан меним!..

Къаранъгъы гедже борангъа къарышсын теним!..
«Турынъыз!..» — деп джатларны къакъкъан меним!..

Къаранъгъы гедже етеджек озь танъына,
Къызыл Улькер къавушыр Чолпанына.

Къаранъгъы гедже баллары тувды энди,[10]
Танъ бу сефер батыдан бельги берди.

Бириндджи кере топракъны корьди козюм,
Къара ерни къучакълап, сагъынып опьтюм.

/1928/

ОНЫ ДА КОРЬГЕН БУ КЕДАЙ!..

Чёллерде юрген чал къорай,
Къорайгъа кульген кок сарай,
Кок сарайда къонъур бай,
Оны да корьген бу кедай.

Къырымда болгъан къыркъ йигит,
Багъдатта болгъан беш йигит,
Къазанда болгъан къач йигит,[1]
Джумлесин корьген бу кедай!..

Азавгъа акъкъан сай Салгъыр,
Салгъырны тапкъан къарт Чатыр,
Чатырда адашкъан коп факъыр,
Оны да корьген бу кедай!..

Меккеден эскен къыбла ель,[2]
Къыблагъа кеткен коп печель,
Эпсине еткен бир эджель,[3]
Оны да корьген бу кедай!..

Дюньяны туткъан серт демир,
Демирни ваткъан тоз комюр,
Эпсинден къавий шу омюр,
Оны да корьген бу кедай!..

Ускютте бильги сачкъан яш,
Темирчиден учкъан яш,
Керичтен елькен ачкъан яш,
Оны да коре бу кедай!..

[1928]

ТАЛДАДА ЯТКЪАНГЪА!

Тёпеге къарадым, фабрик думаны!..
Ашада — машина къыямет-бораны!..
Сагъымда — демир ёл, аягъым чыплакъ...
Солумда — бир денъиз, ялысы иракъ...
Не елькен токъыйджакъ бир аршун иплик!..
Не рельске къояджакъ бир парча челик!..
Эр авто отькенде юзюм къызара,
Электрик лампасы эте масхара...
Паравоз окюре, мыскъыллай, хорлай,
Трамвай ёл бермий, ёл бер, деп зорлай...
Телефон, телеграф, радьё сёйлене,
Эп мени тазирлий, менмен эглене...
Къаранъгъы геджелер... поезд сызгъыра,
Сюйреклеп биревни ёлдан чыкъара:
— Эй! Кимсинъ рельслернинъ устюнде яткъан!
Ашыкъкъан поездни шайтип токътаткъан?..
Тез чекиль ёлумдан рельслерден эрек!
Магъа тез макъсаткъа етишмек керек!
Параход кочькенде маяктан яламан,
Бетиме тюкюрген копюкли далгъадан.

* * *

Къарадым достума: чекильген талдагъа,
Джапкъан чекменчигин, яткъан чалкъагъа...
Алаша ёргъанынъ тюркюсин йырлай,
Дюньяны айлана, еринден турмай...
Корьгеним айткъанда къолуны сильтеди,
Кульди де, магъа: «Сен хастасынъ!» — деди. —
Алаша ёргъаны болурмы озгъан?
Денъизлер кечермен «Локъман рухы»ман![1]
«Сен, — дедим, — денъизни корьмединъ, ошай».[2]
«Сус! — деди. — Будала, тобанбаш, къопай!»
«Авузым копюги — денъиздир меним,
О денъизлерни мен озюм тёккеним!
Корьгенинъ — бир руя, айткъанынъ — масал,
Макъсадынъ къопаймакъ, ниетинъ — осал!..»
«Вуртулдакъ» авто не, гевезе «телефон»?
Джумлесин бастырыр фысылды «фельетон».

* * *

Азгъана кунь чыгъып талдагъа тюшсе,
Достумнынъ башы да бир парча пишсе,
Огъачек трамвай басып кечмесе,
Я «Локъман руху»ман дюньядан кочьмесе,
Умютим бек къавий, о да фаркъ этеджек,
Рельслернинъ устюнден турып кетеджек...
Айтынъыз: бу шейлер уйдурма, руямы?..
Буларны Ускюттен эшиткен боламы?..
Судакълы о акъай керчектен учтымы?
Поездни токътаткъан ким экен? ... Сечтими?..
Рельслернинъ устюнден энди тураджакъмы?
Достумны талдадан тез чыкъараджакъмы?

/1928/

ТОЙ

Ойнадылар чынъларман, отькенлердай,
бегендилер...
Айландылар дженк, акъын эткенлердай,
эглендилер...
Азбар бияз, ай ярыкъ, корьмий козьлер,
этнели той...[1]
Шар-гурь, сефа, сес-седа, эштильмий сёзлер,
йыкъыла кой!..
Ольген Асан еринде, олю Сойын
ойнай бугунь...
Дюмпюлдий давул, шакъырдай бакъыр, чоюн,[2]
ясай дюгюн,
эте сыйын,
йыкъа уюн!..

* * *

Айт!.. Ойт!.. Ананъы, бабанъы!.. Мен арслан, къаплан!.. — [3]
Фит!.. Чыкъа бирден, якъын бир ерден шу белли тавшан,
алайы сускъан,[4]
этлерин къускъан,
кошеге пыскъан!..

* * *

Ай, мен бильмедим, ай, мен корьмедим...
анамда къусур!..
Эфенди, мазин, шаат мен эдим!..
Акъайда узюр,
апакъай пусюр;
шериат билир!..[5]

* * *

Девриле къазан, сёне оджакъ, туташа баджа,
от бола комюр.
Икинджи никя, учюнджи къоджа, кене къарт оджа
уйрете омюр,
азирлий тенешир,[6]
къаздыра къабир!..[7]

[1928]

ЮЗ АЛТМЫШ ЙЫЛ!..

Юз алтмыш йыл!... Чатырдан койлерге чёке,
Яшнынъ, къартнынъ, сельбининъ бойнун буке...

Юз алтмыш йыл, гезине яйлаларда,
Кемшийип джылай сары бет балалар да...

Юз алтмыш йыл, къарышып тойларда юре,
Баракъ болуп геджелер чёллерде уре...

Ич бир келин дувагъын эскирталмай,
Ич бир йигит айгъырын секирталмай...

Авзы кульсе, козьлери окюрюп джылай,
Къызыл болса юреклер, сары чырай...

Юз алтмыш йыл, бир озен Салгъырман акъа...
Кунесувдай расткельген ерни якъа...

Юз алтмыш йыл, окътала джангъа, малгъа,
Койлючикнинъ сыртында чувалына.

Дюнья дёне, чатырдап, сес, седаман,
Къонъшуда той, чалгъыман, чагъанаман...

Юз алтмыш йыл, дувулдай къулакъларда,
Эшитильмий ич бир сес, ич бир седа...

Нечюн татар койлери къарангъы, басыкъ?...
Шеэрлерде маллелер чюрюк, сасыкъ?...

Юз алтмыш йыл юкленген сачагъына,
Джамына пунар, къалдырым сокъагъына...

* * *

Юз алтмыш йыл керильген яш сазыма,
Япышкъан дертлер тюн ве кюн богъазыма...

Юз алтмыш йыл тютюльген тельдже-тельдже...
Джин, перилер, тылсымлар, айле, этне...

Къара севда, хаял ёкъ къалемимде,
Дженнет, дженнем къайгъысы алемимде...

Темирнинъ окъы, Алимнинъ къош-пычагъы,
Сынгъан эди Джингизнинъ джез тырнагъы...

Такъдирни уруп бирев де тешалмады,
Такъдирнинъ уйген чёплюгин эшалмады...

Мен батырдым къалемим тап козине,
Яздырдым азат ферманын кене озине...

Шиирлерим джумлеси такъдирге мыскъыл!..
Такъдирге исьян, такъдирмен куреш текмиль!..

Такъдир ольди, басыкъ уйлер юкселир,
Джин, перилер, джавлар, тавлар эксилир...

Юз алтмыш йыл эждерхасын ольдюрдим...
«Мадай тиль»мен буны язып бильдирдим...

/1928/

ДЕСТАНЛАР

АНАНЪ КЪАЙДА

Оксюз татар балаларына

Къаранлыкъты эр тарафым... Кедер берген бир геджем....
Ич бир ерде ёкътыр эди не бир таныш, не бир сес,
Далгъан эди чокъ дерен бир дюшюнджее эр мучем.

Пенджеремде чокъ муляйым бир давушкъа ялынъыз
Юрегимнинъ анълашымаз бираз сертче джевабы
Яваш-яваш санки дерди: «Айды, бираз къалкъынъыз..»

Къалкътым тезден, ёкълукъ киби, къаранлыкълы одамынъ
Ичинде бир озь-озюме долаштым ве дюшюндим...
Чокъ зиярет эттим нурлы хаялыны анамынъ.

Пенджеремде бир гурюльти, кучюк, къоркъакъ бир давуш,
Ич дурмадан, эр джамларны такъырдатып бакъыра,
Озь тилиндже бир шей сорай, лякин ёкътыр анълатыш.

Бир заманлар, фуртуналы геджелерде ойладым...
Бу саданынъ къулагъыма пек хош кельген манасын,
Пек чокъ сонъра «Ананъ къайда?..» суретинде анъладым.

«Ананъ къайда?...» — бойле дерди, даим тышарыда ель,
Анамынъ эп къабрин ойлар, агълар эдим, менимчюн —
Мезарлыкълар олгъан эди, чокъ танышыкъ бирер эль.

Чокъ къабирнинъ чевресинде тёктим темиз козьяшлар.
Чокъ ташларнынъ алтын сувлы, йылтырагъан юзюнде
Окъуп дуа этер эдим... дердлер долу дестанлар.

Бенъзер эди къымылданмаз бир бешикке мезарлар,
Базысында ешиль отлар, базысында саде таш,
Зийнет ерин тутып, тазе мевталарны къутларлар.[1]

Анамынъ да къабрин устю толгъан эди ешиль от,
Бир талайы юзерликлер, бир талайы солгъун гуль...
Бунлар иле анамыз бир, юртумыз бир, джанлар дост.

Бу гуллернинъ базылары кельген эди одамдан,
Базылары барабарджа агъламакъчюн, кульмекчюн,
Бирер шайлы мусафирдай, бир селямды анамдан.

Куньлеримнинъ пек чокъ пайын отькерсем де анамда,
Ене битмез чокъ геджелер багъырырды, чынларды
«Ананъ къайда?...» соравлары пенджеремде, баджамда.

Мен анамны шу топракътан къабарыкънынъ астында,
Дерен, раат, сандыракъсыз бир юкъуда санырдым.
Бу умютлер гъайып олды бир дерьянынъ башында.

Бу денъизнинъ уджун тапмакъ инсан ичюн чокъ кучьтир,
Чюнки будыр — инсанлыкънынъ, яшамакънынъ темели.
Шубэ деген «Ана денъиз» аяттан да тонгъучтыр.

Шубэлернинъ арасында, языкълар ки умютли
Алданмакънынъ къуванч берип, янар къальпке сув серпкен
Хаялларын бутюн джойдым, шинди эр ер булутлы...

Саба эди... Кене бир кунь, эр ягъында джылгъанынъ
Чыкълар устюн къаплагъанды, чегеркелер, бульбуллер,
Эр шей куле... джырлай эди тюркюсини сабанынъ.

Эр шей куле... Лякин меним тильсиз къальбим ич бильмей
Бу джырларгъа къошулмакъны, сююнмекни, кульмекни.
Бильмем ничюн?.. Шу къара къол дертлеримни ич сильмей.

Яваш-яваш кете эдим ене зияретине
Чокътан берли корьмедигим о севгили мезарынъ,
Иринлерим дёкеджектим о дюньянынъ четине.

О вакъытке етиштим о сессиз, солукъсыз акъкъан
Бир сель киби, эр дакъикъа даим денъишкен юрткъа,
Шашып корьдим о ерлерде бир олен де къалмагъан.

Не мезар вар, не о солгъун, сары гулли чичеклер,
Бутюн бу ерлерде шинди джан сыкъыджы бир ёкълукъ...
Алдатмакъчюн, мугъайтмакъчюн зияретчини беклер.

Эр орынны араштырдым, азгъана да бекледим...
Инсанлыкъ бу... бельки козьлерим корьмез деп, къолларым
Бир хаста гуль тапмакъ ичюн эр ягъыма сильтедим.

Языкълар ки, козьлерим де, къолларым да барабар
Бир-бирини къорудылар, дюшюнджеме кульдилер.
Шимди ичимден юксельди, алгъы дерин соравлар.

Къайтышымда, бу къабирнинъ ермен барабар олгъан
Башташынынъ чевресинде корьдим бир къач сары от...
Аджеп..., — дедим, — бир къораймы, эр яшавдан сонъ къалгъан?

Энди башлады олюмден чокъ агъыр бир яшавнынъ
Бинъ джефасы арасында куль олмагъа куньлерим...
Лякин кене чынлар сеси о сыкъыджы соравнынъ.

Бир къаранлыкъ гедже эди, чокъ усаныл о ельден,
Дедим: «Артыкъ етишеджек бу иринли яралар,
Бу дертлери этрафыма танышайым шимди мен.

Кеч... Къаранълыкъ... Тюшкен ерге къоркъу сачкъан бир ёкълукъ,
Кок ердеми, ер коктеми ич бир тюрлю билинмез.
Не бир йылдыз, не бир чит бар... корюнген эп бир бошлукъ.

Къаранълыкънынъ бааврын ярып, эсе эди бир рузгяр,
Къалпагъымда джельпиреген къара тюклер астындан
Санки джойткъан бир шейини къыдырыджы бир къол бар.

«Ананъ къайда?.. Ананъ къайда?..» — деп къулагъымда чынлай [2]
Ич дурмадан, о дост ельнинъ джылавукъ ве гурь сеси.
Лякин гедже чокъ юкъулы..., бу давушлар дуюлмай.

О тылсымлы рузгярларнынъ кельген ягъын ойладым.
Япракъларман, къорайларман яваш-яваш кенъешювин[3]
Къулакъ салып пек коп заман, озь-озюме дынъладым.

Куньтувушды бу рузгярнынъ асыл семти, негизи,
Бу якъларда санки кунеш геджелермен богъулгъан.
Бу ель эди яшавнынъ сонъ нефеси, сонъ изи...

Эй, меним яш башымдан джойтулгъан джевэрлерин
Къыдырып да ич бирини табалмагъан олю нефес!
Кет, араштыр... Татарлыкънынъ о юкъулы эллерин.

Эр кесинъ де бардыр, эльбет, бир анасы, бир юрты.
Лякин иште менден башкъа бу соравны эшиткен
Ич кимсе ёкъ, санки онлар къара таштан тёреди.

Дедим: «Аджеп, унтулдымы бутюнимен аналыкъ,
Долашайым якъын, узакъ бир эллерни, не олды?..
Ёкъса эрлик, мердлик учып, къалмады татарлыкъ?..

Бу рузгярнынъ о ерлерде, аджеп, недай соравы бар?..
Къалдым экен раат-раат къорасынынъ ичинде[4]
Тюркюленип ат асрагъан, бол яшагъан бир татар?..

Чокъ зевкълы бир заманында корьдим бир къарт татарны,
Куньтувгъуштан кельген ельге акъ сакъалын чевирип
Айта эди: «Унутмам мен о якътаки анамны».

Унутмадым, юкленсем де, чокъ заманнынъ ызларын
Олюминде къартбабамнынъ сонъ нефесте чыкъаргъан:
«Татаристан!.. Татаристан!.. Татаристан!.. Анам онда» — ахларын.[5]

Эльбет, меним де къартанам татарлыкъта комюльи,
Бельки меним де шу улькюн вуджудымнынъ тозындан,
О виране татарлыкънынъ осер бирер сюмбюли.

Улу Танърым къысмет итерсе бир даа долашырым
О учмакълы Татаристан топрагъына къабримден.
Эскен татлы рузгярларман аталаргъа улашырым...

Бир улусны даа ашып, бир чобанны дынъладым,
Къавалыман танъ еринде корюнген ярыкъларгъа
Коньдердиги селямларда бир чокъ шейлер къокъладым:

«Бельки язар шу кимсесиз отип киткен омрюмнинъ
Сонъ кунюне: «Татарлыкъта яшайджакъ...» — деп Ярадан,
Юртунъ озьли топрагъындан болсун негзи къабримнинъ.

Шу къуланлыкъ чёль устюнден акъып киткен нидже ель,
Котюрди эльбет къальбимизден чюрюк, сасыкъ нефеслер,
Къустыгъымыз къара къанларны акъытты нидже сель.

Озюм даим къойылсам да улашмагъа олюммен,
Истерим ки, шу айван да кене къатымда болсун,
Чюнки юрттан къувулгъандан берли яшай достлугъымен.[6]

Тору атым, джирен джылкъым джоюлса да чокъ шукюр,
Къойларымны сакълап болдым, бу да буюк бир нимет.
Чюнки шинди олюм бек коп, зынджыр тамгъасы отькюр...»

Чокъ дуйгъулар корьдим, пек яш болып да,
Умютюнинъ гъонджелерин гуль эталмай ириген
Фиданичюн яшлар тёккен бир къартынъ такъмагъында!..

«Сен кет, къызым, сен кет, къызым, чичек берме бу эльге,
Бу батакълыкъ, сарплыкъ ёлда джевэрлеринъ джоярдынъ.[7]
Сюрюнмекни денъишкейдинъ сабийликте ольмеге...

Мезарчыгъынъ чевресинде ешиль сюгют битеджек.
Бу сюгютнинъ япракълары, къабринъде титреерек,
Аталарнынъ нефесинден чокъ хаберлер виреджек.

Куньтувуштан саарь вакъты алтын кунеш сыйпаджакъ
Къабримнинъ назик ташын, сюгюдинънинъ япрагъын.
Буны корьген гъарип ананъ козь яшыман айтаджакъ:

«Танърым, эгер дюньядаки ич бир шейинъ эксильмей,
Къыяметке къадар тураджагъын мурад эттийсе,
Юртумыздан эскен рузгяр эски тильмен эп сёйлей:

«Къарт, джылама, къызынъ ольмез, анджакъ ердже денъишир,
Батакълыкъта ольдигинде мен оны алыр котюрирмен[8]
Омузымда юртунъ солгъун гуллерине етишир...»

Ёлларымдан бирисинде корьдим бир бай кишини.
Хасталаныл, керванындан артта къалгъан, кеталмай,
Джан къыйметин къолгъа алып, унуткъан эп ишини.

Чокъ кечикмей керванындан, ёлдашындан, малындан
Ич опькесиз боюн эгди о зеэрли олюмге.
Сонъ нефесте лякин къыдырды анасын эр яндан.

Эп омрюнде анасын да, бабасын да мал сангъан —
Бу кишининъ олды узун истегининъ сонъ изи:
«Аркъадашлар! Язынъ чабукъ... селям кельсин... анамдан».

Чокъ аджайып шей тюгюльми, баш учунда табылгъан —
Баласы да озь-озюне тасарлана, джылана.
«Анам, анам!..» — чакъыра эп къоркъусындан, дурмадан...

Къайткъанымда корьдим бир ёл чагъасында тикильген —
Тазе бир таш, белли мында абайтсыз бир заманда
Эджель окъу тийген улу-улу бир зат комюльген.

Дедим: «Языкъ тюгюльми эди?.. Бу адамгъа раат керек
Шинди ёлунъ гурюльтиси, джанлыларнынъ кавгъасы
Бешигини даим силькип юкъусыны кеседжек.

Лякин ачып къарагъанда янларыма козьлерим,
Бу къабирнинъ чевресинде бир къушакъдай айланып
Оба-оба киткен бир бой гуллер, чичеклер корьдим.

Бу топ гуллер, сан олюмден алгъан эди ренкини.[9]
Башы бурукъ... варды учукъ бенъзинде бир тазелик,
Сыра-сыра бойлай эди гизли ве тар бир ёлны.

О бир уджун корьмек истеп бираз джюрдим бу ёлда,
Лякин узун, таралыкълы дёнюшлермен сакълангъан[10]
Къаранълыкъ ве пек дерин бир сырман долу орманда.

Бир багъджыны корип сордым, бу ёлчыкънынъ семитин.
Дедим: «Къардаш, бу кимсесиз, ыссыз орман ичинден
Корьдинъми ич бир ёлджынынъ, бир атлынынъ кечкенин.

Эгер эсенлик бир ер исе, мен де китмек истерим,
Чюнким мында меракъ верген бир чокъ ызлар коремен.
Бу ормандан кечип болсам, бу сырларны сезерим».

«Чокъ бакъырып айтма!.. — деди. — Арамызда къалсын ене,
Буралардан бир вакъытлар Алтын Орду кечип кеткен.
Бу ёлчыкътан Татаристан деген ерге кетиле.

Къанбур-къамбур чалыларман, къара тюслю чумлардан
Орьтюнип де унутылмакъ истенильген бу ёлчыкъ.
Демек, таныш атларман, эски буюк татарлыкъман.

Шинди, демек, киткен пек аз, татарлыкъта комюльген
Эренлернинъ, аталарнынъ къабирлерин зияртке,
Демек, бутюн юреклерден юрт дуйгъусы сёкюльген.

Языкъ... языкъ... демек, шимди татарлар ве татарлыкъ
Эп унтулгъан, ич бир татар юрегинде къалмагъан
Эски юртта кучюк бир шемъа якъаджакъ сыджакълыкъ.

Шу джианда бутюнимен унтулмакътыр, асыл ольмек.
Татарлыкъ да хатырлардан чыкъып, эгер ольдийсе,
Бизим ичюн бордж болмазмы, ич олмазса къабрин бильмек?

Унутманъыз, унутманъыз... унутсанъыз унтулыр
Сизинъ де бир заман келип яшавынъыз, ызларынъыз,
Мезарынъыз, башташынъыз энъ ниает джойтылыр.

Келинъиз де хатырлайыкъ, юреклерни ёкълайыкъ.
Кечкен къара куньлеримизнинъ ардындаки бол кунешли
Куньлеримизге окюнейик, алымызны ойлайыкъ...

Эп оксюзлер топланайыкъ шу яш мезар башында.
Чиркеф суйы киби акъкъан шу аваре яшавны
Бир денейик косьтеришсиз, ялансыз козьяшында.

Даим талаш, даим къавгъа, ич дурмадан къара къан
Къокъусынынъ ерине бир шу чичекли ёлларнынъ
Беяз, къансыз япракъларын къокълайыкъ аз бир заман.

Къыдырайыкъ, джувурайыкъ, къошушайыкъ, агълайыкъ,
Лякин эр бир ишимизде, ич хатырдан чыкъармай,
Къальбимизни, башымызны бир умютке багълайыкъ.

Иште сизни кетирдим шу ыссыз ёлнынъ башына.
Артыкъ сиз де ойланынъыз, бизнинъ алгъа соравны
Хаялдаки о мезарнынъ козь кездиринъиз ташына!..

Бу ташларнынъ тили эгер сизнинъ ичюн сакъавса,
Бир тамлачыкъ козьяшыман дертлешип кенешсенъиз,
Къальбинъизде азачыкъ бир ойнав олур ич олмаса.

Ананъ къайда?.. — деп чакъырса дост елимиз шимди да,
Байымызнынъ, чобанымызнынъ сонъ истегин хатырлап,
Дюшюнджеге къатарсынъыз, эльбет, виран юртны да.

Татар юрту татарларчюн асла ольмез бир анадыр.
Билирсинъиз, чюнки сиз де, бизим мелек аналар да,
Бу мубарек юртта догъгъан бирер буюк баладыр.

Татар юрты анамызса, эп татарлар къардашымыз.
Къардашларны ойламакъ, анамызны беллемек,
Ачыкъ манънай яшамакъчюн энъ буюк бир борджумыз.

Варса сенинъ мерамынъда ачыкъ манънай яшамакъ...
Яшавынъда энъ мукъаддес бир борджунъдыр, юртунънынъ
Мезарларын яраштырмакъ, олюлерин яшатмакъ.

[1912]

ТАНДУ

Къара къышнынъ бек къаранъгъы,
Бек узун бир геджесинде
Тюп Чонгъарнынъ байсыз, бийсиз
Бир коюнде джыйылдыкъ,
Акъ сакъаллы, нур чырайлы
Бир къартчыкънынъ чевресинде
Кечмишлерни анъып, макътап
Окюнмеге къоюлдыкъ.

Ыссы соба, сютли къаве,
Тюрлю джемиш, майлы эт
Тышардаки къатты къышны,
Алаймызгъа унуттырды;
Эсли, бала чывылдаша,
Бакъырша эдик бек мабет
Къарт бабайчыкъ бир къаравда
Алаймызны сустырды:

«Сусынъыз, ай... Сизге мен бир
Тызман масал айтайым,
Козьлернъизни бираз къапап,
Сизни джинге, эренге
Алып кетип, таныш этип,
Кене алып къайтайым.
Файда бек коп, сёзлериме
Къулагъыны бергенге.

* * *

Эрте, эрте заманларда
Бек батыр бир джаш бар эди.
Кучи учсыз, сёзи отькюр
Бек бильгили, бек шайлы.
Учкъан къушлар, акъкъан сувлар,
Къартлар оны макътар эди.
Аты торы, озю сары,
Къалпагъы чал, тоны майлы...

«Аты болгъан джигитлерге
Ад не керек?» — дий тургъанлар,
Шай болса да анасындан
Ады бунынъ Танду эди.
Бабалары сагъыр тавда,
Арслан авлап, барс ургъанлар.
Бу джигитлер мезарсыз шай,
Къарталлардай къонды, кетти.

Танду тувды, такъыр джерге
Аякъ басып, баш салып
Джылагъанда сеси тюзден
Серт къаягъа урулды
Коп хорланды, орьселенди
Джаш экенде тек къалып,
Эйгиди, эй, къач керелер,
Моюнчыгъы бурулды.

А, балалар, унутмайыкъ,
Амет деген, Мемет деген
Эки тувгъан, эки батыр
Къардашы да болгъан эди.
Къардашлыкъта булар кибик
Татлы, мабет ич кельмеген
Эр учьсининъ конъюллери,
Чын сюйгюмен толгъан эди.

* * *

Бир кунь Танду окъын, джайын
Тагъып аткъа атланды;
Кокче Тавгъа барып бираз
Авланмакъны ойланды.
«Мемет, — деди, — сизлер къалып
Уйнинъ ишин къаранъыз,
Джолчыларнынъ, къонакъларнынъ
Керегине яранъыз».

«Биз бу халкънынъ, Таньры эмри,
Батырлары боламыз;
Демек, онынъ керегине
Эр дакъкъада федамыз.

Мен тавларнынъ аманлыгъын
Къарап, къоруп джюремен,
Сизге джолны, джолчыларны
Къарав тийиш коремен».

Къардашлары бу сёзлерден
Бек мугъайып, копюрдилер;
Тек хатунгъа: «Сен къал, джолны,
Уйни къара, сюпюр», — дедилер. —
Джанъгъызлыкъта батырлыкъ бар,
Эп бирликте сюйгю, сайгъы;
Биз бир ана балларымыз,
Бирде олюм, бирде къайгъы».

Булай деди Танду бийнинъ,
Джигит, батыр къардашлары.
Танду бу сёз къаршысында
Куйди, акъты козьяшлары...
Деди Танду: «Атланынъыз,
Бизге бир джол къысмет экен,
Азраильни къыдырайыкъ,
Къайда олюм азырлеген».

Джигитлерни бир тутмакъчюн,
Бек коп сюйгю керектир.
Батырларнынъ достлукълары,
Бирликлери сийректир.
Къыскъасы, сонъ бу учь къардаш,
Атландылар, къушандылар;
Да дегенде узакъларда
Джокъ болдылар, сакъландылар.

Бара кетип о гедже бир
Тавгъа къонакъ салдылар,
Бир джангъындай атеш джагъып,
Чевресинде юкъы алдылар.
Кече вакъты, ич омрюнде,
От корьмеген тюрлю кийик
Сызгъырштылар, джырлаштылар,
Батырларгъа этип шенлик.

Танду, бир окъ: «Хош булдыкъ!» — деп,
Кийиклерге багъышлады,
Коп тюльбер де къурбан болды,
Тав периси алгъышлады.
Танъ аткъанда тавдан чыгъып,
Бир тогъайгъа тепрендилер,
Бу тогъайда кишнеп тургъан
Бир ат корип сескендилер.

Ат къатында къангъа пишкен
Бир джаш джата серилип,
Къылыч къындан ярым чыкъкъан,
Яйы къалгъан керилип...
Джаш буларгъа, джан бергенде,
Кульди, хатыр сорады;
Танду башта, буны джашнынъ,
Мердлигине джорады.

Да дегенде джашнынъ бетин
Ал джавлукъман сильдилер,
Бу джаш джигит тувгъанлары
Алъюкъ экен, бильдилер.
Копке озмай Алъюкъ эджель
Мелегимен узлашты;
Тек къолундан бир кягъытчик
Тюшти, къангъа булашты.

Кягъытчикке язгъан бир къач
Сёзин биз де къарайыкъ,
Бу олюмнинъ, къарсанбанынъ
Негизине барайыкъ:
«Меним ана къарындашым,
Тувгъанчыгъым, батыр Танду...
Меним джап-джаш джылдызчыгъым
Биерчикте тюшти, джанды.

Эгер меним къанымны сен
Къанлар тёгип алмасанъ,
Джер юзине джав къанындан
Къара тавлар салмасанъ,

Он пармагъым он джаш болып,
Сенден акъкъын тилейджек,
Намуссызлыкъ, мезаргъачек
Джюрегинъни тишлейджек».

Танду джашнынъ бу сёзлерин
Окъумады, анънады...
Кокке къарап: «Эй, я Раббим!» —
Деди, коклер чынълады.
Батыр Танду окъувда да
Яман залым, отькюр эди
Хакъ китабын, авуздан шай
Сувдай агъып окъур эди.

Амет, Мемет Алъюкъ ичюн
Кенъ бир мезар къаздылар,
Къатындаки серт къаягъа
Ким экенин яздылар...
Танду имам болды, мевта
Намазыны къылдырды,
«Ясин» чыкъты, телькъин берди,
Дженнет ёлын бильдирди.

Дувадан сонъ джавны излеп,
Къушдай учып кеттилер...
Бир заман сонъ тав ичинде
Бир къалеге джеттилер.
Къале ичинде эки эмеген
Къарылары нагъыш ишлий.
Экевининъ козьлери де
Бир джолчыны къарай, излий...

— Сизге ашайджакъ киши керек!? —
Деди Танду, буларнынъ
Башларына ташын уйды,
Юз аршынлакъ диварынынъ...
Бир гемидай бешигинде
Балалары юкълай эди.
Танду: «Буны асрап, къарап,
Киши этермиз джашлай», — деди.

Мегер биер Къаф тавынынъ,
Джин элининъ кенары экен...
Джавун, джылдыз, джель, сазагъан,
Джашын, боран пунары экен.
Акъшам джетти, кунь къавушты,
Акъ къанадлы джаш къызлар,
Къале ичинде ойнаштылар,
Феслеринде джылдызлар...

Къара атлас кийимлери,
Белинде ал къушагъы,
Тувалмагъан курьпе къозы
Терисинден къалпагъы —
Джаш дюльбернинъ дегенидай,
Бойы, посы, кози, къашы
Бурма мыйыкъ, бурма кекель
Арсландайын Чонгъар джашы...

Урийлерни, перилерни,
Къызыштырды, куйдирди...
Джеди атасын алгъышлатты...
Тилин, джуртын сюйдирди...
Перилернинъ къанатлангъан
Сойларына кем аттылар;
Къоран тебип, чынлар айтып,
Къаф тавыны чынлаттылар.

Танду батыр бек тюшюрип,
Чынлады бу перилерге...
Джинлер де озь тиллеримен
Джильвеленди черилерге...
Бу батырлар перилермен
Бал, май болып отургъанда
Бирев кельди омузында
Докъсан сельби, докъуз манда.

Мандаларны буклеп атты,
Тюпсиз къуюю бир къазангъа
Сельбилерни ёнгъа этип,
Атеш берди бир ормангъа.

Къале ичинде джаш эмеген
Буны туйды, шай бакъырды:
«Ай къарт обур, бу ягъмаджы
Татарларны ким чакъырды?..

Булар мунда эмегеннинъ
Аслы тюсин къоймадылар,
Тек озюмен перилерни,
Таптамады, соймадылар...»
Бу вакъытте джаш батырлар,
Бирер пери тизинде,
Эсиргенлер, не ахырет,
Не дюнья бар козюнде.

Сезгек Танду бу сёзлерден,
Башын силькти, уянды...
Къылычыны бир сильтеди,
Эр ер къангъа боянды...
Перилер эп отюн къусты,
Ай джолундан адашты.
Мезардаки къарт батырлар,
Бир-бирине къарашты...

Таш къаленинъ къара тунчтан
Къапуларын уфатты,
Тавдай болып тургъан учь кёр
Эмегенни учратты:
«Атыш, тутуш, согъуш, куреш —
Не тилесенъ азырман,
Джин, периден, джавдан, тавдан
Тартынмагъан батырман...»

Деди Танду тишлерини
Къайрап тургъан эмегенге,
Къол котерип дуа этти
Къыркъ азизге, еди эренге.
Атыштылар, согъуштылар...
Курешмеге къалды сонъ иш...
Вай башына, эмегеннинъ,
Аягъыны басса къыйыш...

Тюп Чонгъарнынъ курешмеде
Бар усулын бильген батыр,
Ыргъачыкъман белин къырды
Эмегеннинъ чатыр, чатыр...
Джанбашкъа алды «ай!» дедиртмий
Такъыр джерге саплады...
Минди устюне, джав козюни
Олюм тюси къаплады...

«Шинди, — деди, — айт, къарайым,
Тувгъанымны ольтирген
Сенми болдынъ, ёкъсам сагъа
Таныш башкъа эмеген?..»
Козьяшларын тёкип айтты,
Олюм татын туйгъан факъыр:
«Хош кельдинъиз, сучум буюк,
Соралмадым ал ве хатыр...

Алъюкъ деген тувгъанынъны
Мен урмадым, ич корьмедим
Сизнинь халкътан ич бирине
Уйт этмедим, къол сюрмедим.
Тек бир кере бизнинъ якънынъ
Бек айтувлы перисинден
Эшиттим ки, джин ханынынъ
Джаш къызына конъюль берген.

Бу къыз ичюн алаймыздан
Батыр, зенгин, тюльки, тюльбер
Бир эмеген мырзасыман
Тартышкъанлар, куннешкенлер.
Болса-болса о, чарпкъандыр
Тувгъанынъны мырзайым;
Муна шинди онынъ тургъан
Джерин сизге айтайым...

Бу эмеген къар джавдыргъан
Булутларгъа тийип тургъан
Сафий тунчтан бир къаледе
Акъ мермерден сарай къургъан,
Сайысы джокъ малдан башкъа
Учь баш къашкъа аты да бар:

Бирινджи ат бир учь куньде
Бутюн дюньяны айланар.
Экинджиси бу джолны бир
Бутюн куньде долана,
Учюнджиси бир куньде учь
Айлангъан сонъ хуйлана...

Ят бир киши якъынлашса
Бу учь аты кишнеп башлай:
Ат иеси буны туйса
Тез къалеге чыкъып къарай.
Эмегеннинъ озю де бек
Окъ атмакъта кямиль киши,
Онынъ иле бой ольчюшмек,
Тюгюль ич бир адам иши».

— Бу къалеге насыл этип
Джанашмалы? — деди Амет.
— Буны айтмакъ эм мырзама,
Эм юртума бир хиянет.
— Айса, — деди Танду батыр, —
Сени бизлер сав ташласакъ,
Бельки бизден биревине
Бир зарарынъ токъунаджакъ.
Сенинъ бу сонъ айткъан сёзюнъ
Мен бек догъры, акъ коремен,
Бунынъ ичюн сени шинди
Къартбабанъа джиберемен».

Эмегеннинъ джеседине
Чавкелерни бекчи ташлап,
Тепрендилер узакъларгъа
Тоз чанъгъытып, тавлар таптап...
Танъ аткъанда джетиштилер,
Къылычларын къайрай, къайрай...
Кьалай этип, къайсы джолдан,
Джигит сырын айтмакъ болмай...

Бек балабан, бек де корюк,
Алгъы эмеген мырзасыны
Ич къыйнамай ольтирдилер
Афф эттилер гунасыны...

Малын, мулькюн чыплакъларгъа
Улештирип битирген сонъ
Къашкъа торы айгъырларман
Тепрендилер узакъларгъа...

Батырнынъ коп малы болса
Къоркъакълыкъкъа тюшип башлар;
Батыр киши аттан башкъа,
Не мал алыр, не мал ташлар...
Буларнынъ мен къалай батыр
Болгъаныны айталмайман,
Батырлыкъ — бир Хакъ бергиси,
Мен тюбюне джеталмайман...

«Шинди сыра джин ханынынъ, —
Деди Танду, атын сыйпап. —
Джин ханындан къыз аламан,
Къылычымны къуда ясап».
Копке озмай Улу Танърым
Бу тилегин къабул этти,
Джин ханынынъ сарайына
Бир къач куньде кельди, джетти...

Аттан тюшип чепкенине
Арув этип бурюнди,
Бек балабан бир пенджере
Тюбюнеджек сюрюнди.
Уй ичинде алтын, инджи
Туякълардан тахт къурулгъан
Къады, имам, улу байлар,
Яш перилер эп джыйылгъан.

Булар бизнинъ кишилерге
Бек якъындан ошап кете
Бизнинъ халкътан тек къуйругъы
Мойнузлары айырд эте.
Кимисининъ сачлары бар,
Ер сюпюре, тоз котере,
Кимисинде бир сакъал бар
— Хакъ! — дегенде, кокке тие.

Къуйрукълылар къурулгъанлар,
Бойнузлынынъ бойны букюк.
Буларда да айры тувгъан
Мырза-къара, буюк-кучюк...
Эксик тюгюль ичлеринде акъыллы да —
Фал къарагъан, китап ачкъан,
Авузындан отлар сачкъан
Нидже алим, нидже сохта.

Кимиси бир къылдан аркъан,
Я ки чёптен копюр ясай,
Кимисининъ бир сёзюнде,
Нидже къашкъыр, копек джашай.
Эр кес бир иш табып хангъа
Озь башыны сыйпатмакъта,
Бу бир якъта Танду батыр,
Хан къызыны алдатмакъта...

«Кок тобели сарай салып,
Ал дувакълар кийдирирмен,
Къыркъ куньгечек тойлар ясап,
Тюп Чонгъаргъа нам берирмен», —
Деди Танду джин къанийге,
Къаний богъа разы болып
Аткъа минди батырларман
Базы джылап, базы кулип.

Бир къач кунь сонъ сав, селямет
Тюп Чонгъаргъа джетиштилер,
Давул, зурна, ал дувакъман,
Танъры эмри, бирлештилер.
Биз де тойда сагъдыч болып,
Коп ярарлыкъ косьтергемиз,
Нидже пери сюзюльдирип,
Ал келинни котергемиз».

3 канун-ы эввель (декабрь), 1916, Будапешт.

ИКЯЕЛЕР

НУРАЙ

Узун ве сувукъ къыш гечелери бир уйде топланып, дертлешир, ойнашыр, чынълашыр эдик. Ичимизде Къырымнынъ о бир кошесинден, Чонгьардан, Тархандан кельген бир яшчыкъ бар эди, оны бизнинъ якъкъа кельгенден берли ич кимсе кульдюрип, чынълатып боламагьан эди. Козьлеринде парылдагъан атеш онынъ корьмемиш, матюв, бош бир киши болмагьанын айта эди. Эр кес чынълап, сыра огьа кельгенде, о бизнинъ бутюн устевлеримизни, сыкъарламаларымызны даим къайт этер, чынъламаз эди. Бу гедже эр кес озь башындан отькен гузель, эгленджели заманларыны анълатып, джыйынны кульдюреджек, эглендиреджек эди... Бу сефер онынъ къайтараджагьыны бильсек де, кене сыкъарладыкъ, бизге къошулмагъа чакъырдыкъ, къызыштырдыкъ. Ичимизден базы сюрюсюеклер огьа такъылмай да къалмадылар...

О, бу сефер бираз тюшюнди: «Сиз башыньыздан отькен гузель, эгленджели шийлерни анънатаджакъ болдынъыз, — деди. — Меним башымдан тынъланмасы, анънатмасы о къадар татлы, эгленджели шийлер кечмеди ки!...». Биз: «Не болса босун, анънат, бизим ниетимиз — достлыкъ, сырдашлыкъ. Керек болса, джылашыр, дертдаш болурмыз», — дедик.

О, бирден кулюмсиреди, сюинди, къашларын котерип, козьлерин ачып, бираз сускъан, тюшюнген сонъ татлы, джымакъ айткъандай бир давушман шу ашадаки сёзлерни, кя чалт, кя дане-дане тёгип, кя агъыр чынълар кибик созып, айтмагъа, анънатмагъа башлады:

Тек къаршыки тавларда къыш даа этекний, сюйрий эди...

Акърын, акърын къыбла джели бизге къадар кельмеге башлады, булутларнынъ тюсю даа зияде къоюрлашты, ава муляйымлашты...

Койден бирлий, мугъайгъан кибик тав башында отургъан булутлар, туманлар бирден силькинди, джанланды, джашынларыман, селлермен къарларны, бузларны, къышны къувмагъа, къамчаламагьа башлады... Биз, энди Нурайман барабар бунынъ не болгъанын биле эдик, «бу баарь демек эди!»

О вакъытлер уюмиз шеэрнинъ тыш ягъында эди... Баарьнынъ тёшеген чечекли, орьнекли, тюрлю къокъуларман анъкъыйгьан ешиль килими босагъамызгъа къадар келип даяна, бу куньлер бир той

кунюне ошай эди... Лякин бир къач согъум сойдырып, бир къач къазан къайнатып, сонъ байдан, къарадан бахшыш козьлеп тургъан байларнынъ тойларына тюгюль.

Энъ къоюю чамурларнынъ, энъ дерен, сасыкъ сазлыкъларнынъ бавурында тюльбер, къокъулы, озьлю отлар, къыртышлар осип чыкъкъан эди.

Онлар дамларнынъ тёпесине чыкъа, минарелер боюнджа тырмаша, мердивен басамакъларынынъ арасына сокъула, отькен баарьда бийсинмей атылгъан кичкене бир чегит япракълы, даллы, пытакълы, къокъулы бир ший болып, кулюмсиреп котериле, юкселе эди... Тек отлар тюгюль, буларнынъ астында, устюнде чыбынлар, бакъалар, кесерткилер, боджеклер, къуртлар, бийлер, эр якъта бир оба джанлы — джанашкъа джыйылгъан халкъдай — къайнаша, выгъырдаша, тартыша эдилер. Мезарлыкъларда энъ тазе мевталарнынъ къабирлери биле тюрлю когетлернен, айванчыкъларман толгъан эди. Биринджи кере дюньягъа кельген киши дюньяны шинди-шинди яратылаятыр сана эди... Къыскъасы, бу баарь, отькенинден даа зияде тырышкъан, даа эриш корюне эди... Нурайман экимиз бу ерлернинъ, бу айванчыкъларнынъ сабысы[1] эдик. Бир-биримизнинъ сынъырындан изинсиз кечмек, бир-биримизнинъ пайындаки чечеклерни юлмакъ, ипопюшиклерни, торгъайларны урькютмек аслан да ясакъ эди.

Нурайнынъ бир къонъшу дженкинде улу бабасынынъ къайсы болмайджакъ ший ичюн тартышкъанда пычакълагъанынъ, анам айтар эди... Яш анасы, бир де огий бабасы бар эди... Бир кичкене къардашы да бар эди.

Якъынлар да, ким билир, къайсы болмайджакъ шейден кечинип кетти...

Иште Нурай бабасынынъ адыны ябанджылардан уйренген, къардашынынъ энди коптен унуткъан бир оксюз эди. Онынъ къоюн козьдай козьлери, культе-культе къумрал сачлары, ярыкъча сакъачыгъы, пантик бурну, бетинде де от пишиги тенеке джырыгъындан бир къач орьнек бар эди. Бу тамгъаларман оны ахыретте биле табып чыгъарыр эдим. Анам оны корьсе, башын сыйпап: «Мына, тюзюв тюльбер бизде булай болур», — дер эди, манъа пек ошай эди, амма айтсам, макътана дерсиз.

Бабасын къонъшу апакъайлар «джуваш», «эвджимен» деп макътаса да, мен бу кишини бизнинъ къаталакъ байталгъа ошатыр, асыл сюялмаз эдим. Нурай оны корьсе, къоркъа, сарара, шашыра, базыда къачып, джашырына эди.

Нурайнынъ бу къаталакънынъ къолунда эр кунь, эр даим къулакълары бурулып, бети шамарланып, сачы тартылыр, аркъасы чубукъланыр эди. Нурай буларнынъ алайына алышкъан эди. Бу хорлукъларны чекмеге о, «кийинмек» дий эди. «Бугунь, шукюр, кийинмедим», «яхшы кийиндим», «эр достчыгъым, баштан кийиндим, къа-

ралар кийиндим»... киби саде сёзлер бизнинъ арамызда я пек adджджы, я пек татлы ойлар, тюшюнджелер тувдырыр эди. Бунынъ ичюн мен эр заман онынъ кийинмий кельмесине дуваджы эдим. Онынъман биз базы кийинген куньлеринде «Анадан оксюз къалгъан» джырлар эдик. О, буны джырлагъанда, учундан да онынъ анадан оксюз къалгъанын, оксюзликнинъ недай адджджы, джаныкъ бир ший болгъанын анънамамакъ мулькюн тюгюль эди. Базыда саруш къазакъларгъа, ёлджуларгъа, дувар джагъалап кеткен къоркъакъ, утанчакъ къызларгъа къашаныр, саташыр эдик.

О, чынънамасын да башарыр эди. Сёз келим, бир кунь молла акъайнынъ къызына:

Ракъибе-Мелек, кийгени къызыл къаптан, ах, ах,
Анасына сёзюм джокъ, озю шайтан, ах, ах, —

дегени ичюн, оны тек асмадылар. Къыскъасы, о, бир къуджур эди. Онынъ балалыгъынынъ, бутюн омрюнинъ тюртюлип, чокъулып, хорланып осьмесине бу худжурлыгъы эр заман ярдым этти.

* * *

Ярын бизде наврез. Анам, бир къач къонъшу апакъайлар, къызлар джыйлышып янымыздаки Джашын Тёпеге чыкъаджакъ эдик.

Акъшам Нурай да бизде къалды. Биринджи хоразгъа къадар ойнашмай, индешмей отурдыкъ, къызларгъа агъач ташыдыкъ, сув кетирдик, оджакъ уфьледик, сигараларыны тютетип бердик. Сач дуваларын, юзюклерин, панларын, билезликлерин сильдик, ышгъыладыкъ, балкъылдаттыкъ. Олар къувангъан сайын, къызлар эртегечек фысырдашып, сырдашып чыкътылар. Къушлукъта алайымыз азыр эдик, бизнинъ Аламан кучелечик биле.

Джашын Тёбеге шу саат етиштик, шеэрнинъ халкъы башкъа якъларгъа агъышкъанларычюн, биз бу ерлерни тынч, къулан таптыкъ.

Апакъайлар, къызлар кокюслерине, биз де юреклеримизге къыджыткъанлар, фесильгенлер джыйып такътыкъ. Эр кес къутлашты, бизлер де апакъайларнынъ къолун опьтик, къызларнынъкини де опермиз деп, алдаттыкъ, бир къач къарт къыздан башкъаларын кульдюрдик.

Сонъ, бир къач таш тапып, бир оджачыкъ ясадыкъ, от джакътыкъ, къызлар джезбелерни, йыбрыкъларны къызыл алевлер чыкъарып янгъан атешнинъ устюне отурткъанда биз Нурайман къарт бир къавакънынъ эки якъкъа узангъан къолларына, эски салынджакъ ызларынынъ устюне кетирип, аркъанларны такътыкъ, эки асма салынджакъ къурдыкъ, джанъы аркъан алышсын деп, башта кичкене къызчыкъларгъа къулан аттыкъ, оларнынъ кичкене къайгъысыз башчыкъларын чалт айландырып, тюшюрдик. Бир якъта Гульсюмге — Нурайнынъ джувукъларындан, мавуш, къумрал сачлы,

шырныкълы, кулювчен, мыскъылчы бир къыз, бир якъта да Къапуреге — къою къара козьлю, [сачы] богьдай тюслю, шайлы, тёре, мугъайчан бир къыз эди — къулан ата эдик.

Эски джашлардан меним бу сёзюми эшиткенлер мундай эки тюльбер къызгъа бирден къулан атмакънынъ не къадар кучь болгъанын эслерине тюшюририлер. Бизнинъ къызыл къушагъымыз къызларны белинден къапып, къокъулы, ыслы аванынъ ичинде кокке фырлаткъан сайын, сачлары культе-культе джайтыла[2], кя бирлешип бетлерини сыйпай, кя дагъылып аркъанларгъа чырмаша, фистанлары, марамалары, сачларыны къувалай эди. О вакъыт онларны туткъан аркъанлар, къавакъ, джер ёкъ бола, силинип, олар кокте учкъан албастылар, перилер болып корюне эдилер.

Бизнинъ якънынъ къызлары салынджакъта не назлы, сюөмли, тюльбердир!

Биз онларны авелендирмек, юксельтип булутларгъа етиштирмек тилий эдик. Буларны да сарушландырып тюшюрген сонъ, къарт къызларны миндирип, бираз тербеттик. Бу къарт къызлардан биреви, Памукътотай деген къараджа, алчачыкъ бир къыз, о бири де орта бойлу, безгекли, шайтан чырайлы Зулькъаде эди. Буларгъа энди тек эки-учь балалы бир тул акъай тапмакъ умюти къалгъан эди. Биз булай ойнашып эгленгенде, кунеш де яваш-яваш булутларман къувалаша, кокнинъ тёбесине чыкъмагъа башлагъан эди.

Къавелер пиширильди, кобетелер, чибереклер, къурабиелер, сютлашларман тюзюльген къона ортагъа салынды. Биз де чевресине тизильдик, кулюшип, шакъалашып, шу саат ашадыкъ, асыл, догърусы, шу саат тойдыкъ.

О вакъыт эр кес: «Къальтийик, не япайыкъ?» — деп, чевресине къарады. Эр якъта мелевшелер, келинчиклер, фесильгенлер, пападьялар, сарыкъ моллалар бизге не япаджагъымызны айта эдилер. Джашын Тёбенинъ сыртларына сычрадыкъ, деречиклернинъ тюбюне ешиль-ешиль адачыкълар устюнде биткен тюрлю тюслю чечеклерден культеджиклер, деметлер ясап, кетирдик, назлы къызларгъа назланып, балландырып, озь-озюмизни алдаттырып багъышладыкъ.

Къызлар бизнинъ ясагъан деметлеримизни бегенмий чездилер, озьлери бир-бирини сюйген, бир-бирине ярашкъан тюслерни бир арагъа джыйып, тюзетип, ильванлап, байладылар. Тек къарт къызлар чезип байламагъа эриндилер, олар къарамай бегендилер...

Бизнинъ ерлешкен джеримиз эски бир джельтирменден къалма кенъ, узун бир чукъур эди. Бу чукъурнынъ ичинде от башкъа ерлерден даа коп, къазакълар да бу чукъурнынъ сыртларында сыралангъан эди. Къызлар чечек деметлеримен огьрашкъанда, апакъайлар, къарт къызлар бир-бирлерине марамалар, шалларыны косьтерип, ошеклешип, сигараларын, чубукъларын тарткъанда, алайымыз бу джайдакъ чукъургъа джыйылгъан эдик. Табаны ешиль когетмен, таваны беяз, памукътай булутларман тёшенген, джайылгъан бир ода.

Эр вакъыт баарь болса, чечеклер, отлар ич къурумаса, эр вакъыт кишилер мундай ешиль, кирсиз чукъурчыкъларда отурсалар, яшасалар, ольселер, не болур эди?

Иште шинди эр кес озюне буны сорай, буны тюшюнген кибик бола эди. Къапуре бирден бизнинъ якъта пек айтувлы «Сидане козь»-ни[3] джырламагъа башлады. Апакъайлар узун чубукъларыны авузларындан айырып, къолларына алдылар, къызлар инджечик сигараларыны дудакълар арасында унуттылар, Нурайман биз, бир къавий тамырнынъ эки уджундан тутып тартышаяткъанда, къолларымыз бирбири устюнде къалды. Кучеледжик биле авузындаки майлы сюегини ташлап, бираз къарады. Къапуренинъ къара, алевли козьлерине къарадым, муляйым, яшлы кибик эди.

Бу «Сидане козь» бизнинъ къырларымызда, уйлеримизде, той, дернеклеримизде не къадар чалынгъан, джырлангъандыр. Бу чалынгъанда не къадар къызларымыз, келинлер сюзюльген, не къадар яшлар тюнъюльгендир.

Бир дакъикъа ичюн алайымыз бирден-бирге сертлеше, юкселе, ачувлана, сорай, къыдыра, сонъ бирден-бирге джымшай, алчала, созула, джылай эди.

Бизде сюйгюмен пишкен, умютимен къайнагъан юреклерде бойледир. Башта сертлешир, ачувланыр, буюрир, орькелер, сонъ бирден тюшер, ялварыр, джылар, джылар...

Къапуре токътагъан сонъ, о бир къызчыкълар эп бирден, айрыайры «Алтын топ», «Къара къыз», «Мен ольмем»ни джырладылар. Мен «Сидане козь»ден башкъа бир ший ишитмедим. Иште шинди тойларда бир сюйгюли джырны чалдырмакъ ичюн къан тёккен, авуз къанларыны тёктюрген джанайларнынъ къайдай джигитлер болгъанын анълагъан эдим.

Бу джыр менден Нурайгъа отьсе керек, даяналмай, Къапуреге:

— Сидане козь — сен озюнъсинъ! — деди.

Къапуре къызарды:

— Айтма, акийим, — деди.

Памукътотай Къапурени куньледи, Нурайгъа ачувланды, бираз юткъунып тюшюнген сонъ пускюрди:

Сенде давуш бек арув, бозторгъайдай,
Тилесенъ мазин болурсынъ, кёр Мусайдай, —

деди. Алайымыз шакъылдаштыкъ. Къапуре кулюмсиреди, уянды, мугъайды... Шу саат Нурай патлады:

— Шаплавузтотай, айтаджакъ башкъа лакъырды табалмадынъмы?..

Анам Нурайны даа коп айтмагъа ташламады:

— Матюв, — деди, — чынъы чынъман къайтарырлар.

Нурай титреди, токътады, сонъ тайды:

Сидане козь сыйырчыкъ, мавы козь торгъай, даллай,
Бу сёзюнъчюн тёбеньден Танърым ургъай, даллай...

О вакъыт ики якъ къурулды... Бириндджи якъта къарт къызлар, икинджи якъта Къапуре, Гульсюм, Ребие, Нурай... джаш къызлар бар эди. Сизге сыраман ики якънынь о заман айткъан чынъларындан базыларын эсиме тюшюрип, айтайым. Сиз озюнъиз булардан къайсыны къайсы якънынъ чынълагъанын айырд этерсиз. Къартнынъ, джашнынъ ойлары, чынълары бир-бирине ич ошармы?

Памукътотайлар:

Ерсиз кьаргъыш озюнъе эбет къайтар, даллай,
Ойлап айткъан кишилер тишлеп айтар, даллай.

Къапурелер:

Яш йигитлер не айтса, джырлав болур, даллай,
Къарт къызларнынъ чынълары джылав[4] болур, даллай...

Къайтарма:

Биздай яшап онъмагъа джетишменъиз,даллай,
Чынъламагьа ой керек, чекишменъиз, даллай...
Къара къызгъа нишан-той керек тюгюль, даллай,
Сизден огют, сизден ой керек тюгюль, даллай...

Коп чынъладылар. Коп яшдашларынынъ, достларынынъ тойларын котерген къарт къызлар, Къапурелерден даа маналы, даа отькюн чынълай эдилер. Лякин Къапуренинъ тюльбер, гузель сеси, Нурайнынъ ясагъан аджемий — шаталакъ шийлерин даа устюн, даа отькюр корьсете эди. Энъ сонъ анам:

Эки якъ да бильмеди джырламасын, даллай...
Джырны татлы ойларман джырламасын, даллай...
Акъшам болды, кунь къонды, сув кьарарды, даллай,
Эпинъизинъ бетинъиз бек сарарды, даллай, —

деп чынълагъан сонъ эр кес шимди бирден кулюштик, джаш къызлар къартлыкъ, бунакълыкъ; къарт къызлар балалыкъ эттик, дедилер. Къалкътыкъ, учундан да кунь къонъгъан эди. Энди къаршыки тавларнынь устюнде тек, тек йылдызлар корюнмеге, тав асты койлернинъ къызыл ярыкълары бизге къадар кельмеге башлагъан эди. Вакъыт-вакъыт эскен ёлсуз, адашкъан бирер рузгяргъа кя къырлардан, дерелерден, кольчиклерден шеэрге къайткъан сув — бакъа сеслерин бизге джыйып алып келе, кя бизнинъ сеслеримизни, лакъырдыларымызны узакъларгъа алып къача эди.

Яваш, яваш топландыкъ, къаранъгыда тюслери, гузелликлери силинип, бирер къаралтыгъа айлангъан чечеклерни, мелевшелерни таптай, таптай, къырны энмеге башладыкъ. Эр кес сускъанда, мен гизли Нурайнынъ бу къадар сёзни, ойны къайдан алгъанын, къалай чынълагъанын ойлана, къыдыра эдим. Тюневин мениммен ойнап джюрген Нурай бугунь мына сагъа деликъанлыдай джырлай, чынълай, эр сёзни анънай, анъната эди. Чевре якъны къучакълап алгъан къаранълыкъ ичинде Нурай магъа худжурлыкътан да чыкъып, кишиден башкъа болып корюне эди. Эски эренлерден, джигитлерден бирисидай

затнынъ бугунь юксек, авур тюрбелер астында юкълагъан эренлер де омюрлеринде мундай худжур кишилер тюгюль экенлер.

Бу кунь, бу кунь тюрлю дуйгъулары, татлы къайгъылары, ызларыман меним эсимде эр заман яшап кетти. Ят эллернинъ къаранъгъы кошелеринде башымны къолларым арасына алып, тена, янъгъыз юрегими, эсими ачып, ичиндекилерни сильмеге, джанландырмагъа вакъыт тапкъанда, джеваир къутусыдай эп бу гузель, бай, ярыкъ куньюме къайтаман, эп о куннинъ кунешине, о куннинъ сюйгюли юреклерине, козьлерине сыгъынаман, оларгъа дердими айтаман...

Нурай бир къач вакъытнынъ ичинде уйде сыдырылмагъанынданмы, Къапуремен пек сыкъ корюшмеге, къатнашмагъа башламаларынданмы, ёкъса эр икисинденми, бильмем, бираз даа мугъайды, эркелешти. О энди тойлардан, джыйынлардан ич къалмай, тойларда къызларнынъ[5] пенджересинден ич айырылмай эди. Къатнавджы къартчыкълар, чингенелер, эр янъы осьмер яшдай онынъ да сюйген авасы, бегенген козьдесини биле эдилер. Нурайнынъ озю де ава сымарламасын, шабаш айландырмасын, къартчыкъларман анълашмасын бек тез уйренген эди... О, тойгъа кельсе, къартчыкълар алдап, солдап Къапурени оюнгъа турсаталар, чингенелер де «Сидане коз»юни сызгъыртып, юректен чала эдилер. О хорлукъ, мугъаюв, къуванч, къайгъы...

Къыскъасы, яшавны о, менден бурун, менден коп татты; уйренди, онынъ сонълу омюр къадеси де бельки мунынъчюн шай эрте чагъында къолдан тюшти, къырылды, бошанды. Акъай, йигит болмакъ авеси оны шеэрде, уйде коп отуртмады. О, къоркъунч тавларда, сагъыр чёллерде къой къарады, тувар айдады. Анадан тувгъан сонъ, бир де чёльден, тавдан тувды, тав, чёль баласы болды. Бу чобанлыкъ огъа бизнинъ ичимизде уйренген джырларын, чынъларын, масалларын чалт унуттырды. Онынъ озюнинъ уйдургъан джырлары, манелери, чынълары, оюнлары, къайтармалары бар эди. О, курекке, йылдызгъа, турна, къарылгъач сюрюлирине къарап сынамасын да къарт одаманлар къадар беджере эди. Чылгъавлары, кумюш къамалы джузданы, кенъ коселелери, чобанки чал къалпагъы, къызыл къушагъы устюнде эр якътан корюнип тургъан сары ез къаллы къошпычагъы оны баягъы чобанлардан даа тюзюв, даа корюмли, тюльбер корьсете эди.

Халкъ тилеген, Танъры да буюргъан болса, о эр кесни сюеп къувандыраджакъ, анълайджакъ, биледжек, я бир къараман джигит, я ки эрмиш, кераметли бир азиз болур эди. Булай болмады. О, бир къач вакъытнынъ ичинде пычакълы, пыштавлы, ыргъакълы, баракълы бир чобан болды.

Чобан джюрген сонъ, коп вакъытлер о, кунь баткъан сонъ бизге огърар, барабар Къапуренинъ къарчыгъаларындаки яры кяат, яры джам пенджеречигине китер, болгъандан, боладжакътан битмез-тюкенмез сёзлер ачар, дертлешир эдик.

Биз, бизнинъ къонъшулар, эр кес оны Къапуренинъ нишанлысы сая, Къапуренинъ анасы, онъа экиде бир де «киевим», «улум» деп такъыла эди. Къапуренинъ озю де халкъдай тюшюне эди. Лякин бир барагъынен бир таягъы, эки де пычагъындан башкъа бир шейи болмагъан бир чобангъа къызыны бермек тилемеген бабасы такъдирмен уюшты, оны куннинъ биринде апансыз бир сабанджы байгъа нишанлады, нишан тойда никясын къыйдырып, къудагъыйсыз, тойсыз, сессиз алып кетип берди.

О вакъыт Нурай къутурды. О гедже Къапуре тюшкен коюнден бир талай уйлер джанды, о койге кеткен ёлларнынъ копсинде ёлджулар пычакъланды, арабалар авдарылды, Нурай да ёкъ болып кетти. Копке бармады, Къапуре де къоджасындан айырылды; бир кичкене къызчыгъыман тул къалды.

Онынъ Нурайман джашыртын корюшкенин айткъанлар коп эди. Аз заманда Къапуре, Нурай адлары эдипли, тербиели аналарнынъ балаларыны тазирлемек, сёгмек ичюн къуллангъан авур лафлардан болды. Джаныкълар оларнынъ устюне джырлар чыкъардылар.

Эфенди акъай купе-куньдюз Къапуренинъ уйлерине барып, дарылды, огют берди, къоджадан айырылмакънынъ апакъайгъа шериат болмагъанын айтып окюрди, багъырды, лякин ич бир ший файда бермеди. Къапуре кене тул отурды, мыскъылланды, ошекленди, ошекленди...

Шу арада Къуртмолла байнынъ тонгъуч улунынъ тою болмаса, халкъ буны да озь яшав, кечинюви, тасалары ичинде унутмагъа башлайджакъ эди.

Бу той къара къышнынъ дамларгъа къадар уюльген бейз, лекесиз къарлары, бузлары ичинде болып, чыкъмаз лекелер ташлап кетти.

Тойнынъ салы геджеси эди. Къуртмолла байнынъ къаралтысында давуллар патлай, давушлар чынълай, боран дувулдай эди. Кокте ушюген, къалтырагъан йылдызлар бейз къарнынъ устюне гедженинъ орьтмек истедиги къара шербентисини инджельте, той авласына асылгъан фенерлер устюнде джалпакъ къубат орьнеклер япыштыра эди.

Къызлар пенджересине барсакъ, имансыз бир ойнынъ тартмасына, диварына джайылгъан агъырлыкълар, джейизлер, докъузлар, назик тюльберлернинъ сюзюльмелерини, джильвелерини сейир этмек, къызыл дудакълар, къара, мавы козьлерде учун джюрген маналарны къуваламакъ ичюн коп айланыр, эгленирмиз деп, огърамайман.

Сизге тек къоджакътыра, дейджеклерни бильсем де, Къапуренинъ де мавы къафтан, кереге якъа, алтынлы фес, атлас къыскъа кийип тойгъа кельгенин айтайым.

Эрлер уюнде, къызлар ягъынынъ зийнетин, ярышыгъын арттырмакъ ичюн болса керек, тойлыкъ ич бир ший джайылмагъан, шайтип бир къач къасыр, бир къач да къапакълы къалайсыз саандан ве бир балабан къонадан башкъа алай тёшевлер котерильген, чыкъа-

рылгъан эди. Бугъа къарамай эм кошеге къурулгъан киев Тонгъуч Бори — асыл Къуртбори эди — сагъ бий, сол бий, сагъдыч ве аякъчылар, эр бир уйден чакъыртылгъан яшлар пек шаматалы, пек кейфли, завукълы корюне эдилер. Шу дакъикъа да алайы аякъта бакъырша, тартыша эдилер, киевни ойнатмакъ устюнде эди.

Мусафирлер устюне учюккен, сыкъарлагъан сайын, о, къызар, бозар:

— А, болмайджакъ ший, бильген шийим тюгюль, — дий эди.

Энъ сонъ сагъдыч, Къасап акъай, алайын сустырды. Киевге:

— Сен баба-деделен къалма адетни ерине кетирмеймен деп эришкенчюн боламы энди, эв, сен ойнамасанъ, молла акъайны, тотай анайны ойнатырмыз, — деди.

Заваллы Къуртбори манъпай астындан бир сагъдычкъа, бир де халкъкъа къарады, «Болмайджакъ ший» деп къалкъты, шу саат къолтукъларындан къаптылар, «Киев бала» чалдырып, азбаргъа чыкъардылар, къызлар, апакъайлар, балалар да о бир уйлерден авлагъа бошандылар. Чалгъы эски, къалтыравукъ ногъай аваларынынъ бирисинден туттурып, яваш-яваш джанъгъырата, «Балтам къалды» ве «Кокташ орталан»гъа тюшти.

Киев бала, тувгъанына пешман, къаранълыкъ, къар ичинде къыбырдай — ойнаймы, салланамы, белли тюгюль эди. Рузгяр да бир шайтан той ясап, дамлардан къарларны халкънынъ устюне авдара, борюклерни, тонларны, къафтанларны къабартып, тарткъычлап ойнай эди. Лякин халкъ токъ, эсирик, сувукътан, къаранлыкътан хаберсиз; чалгъынынъ шен, бурула-бурула, узакъларгъа учуп кеткен сызгъырувларына къулагъыны берип тиккен, ойларыны узакъ, къаранълыкъ бир шийлерге такъып, далгъан эди... Кучюк бир боранчыкъ эсти.

Бирден: «Сидане козь» чаладжакъсыз!» деген бир давуш гурюльдеди. Чингенелер, баш котермий «Сидане козь»ге айландырдылар, киев бала токътады, халкъ уянды, эр кес бу давушны къыдырмагъа башладылар. Бирден алгъы давушнынъ озю де чалгъыджыларгъа къошулды:

Менде мурад пек къавий, къара козюм, ассабам,
Бизни киши айырмаз, илля олюм, ассабам».

Сес танылды, эр кес бирден: «Нурай, Нурай», — деди. Апакъайлар, къоркъушып, абына, сюрюне, уйлерине агъыштылар, акъайлар, бир-бирине сыгъышып алкъа ясадылар.

Нурайнынъ аркъасында узун бир чекмен, даа токътамай чалгъан «Сидане козь»ни тынънай эди.

Къуртмолла акъай чалгъыны токътатты, Нурайгъа:

— Этме, къардашым, муслюман баласысынъ, джыйынымызны бозма, — деди.

Нурай:

— Эльхамдулилляh — деди. — Къоркъма, Къуртмолла акъам, мен сизнинъ тоюнъызны джараштырмагъа, шенлендирмеге кельдим, мен тек бир «Сидане козь» чалдырып, кетеджекмен, — деди. — Джеэннем арув ерми?

Бизнинъ алгъы татарлардан имам атылды:

— Сен бир джанайсынъ, сенинъ аванъ чалынмакъ шериат тюгюль, оздур мындан, — деди.

Нурай:

— Папас, — деди, — меним амель дефтериме къарадынъмы? — деп, имамнынъ къалатындан тутты.

Халкътан биреви савды:

— Не къарап турасыз, бу пич буюклерге къол тарта!

Шу саат халкъ: «Урунъыз!» — деп, гудюрдеди, Нурайны къуваладылар. Балалар, апакъайлар джылашмагъа, копеклер авлашмагъа башладылар. Мен Нурайны айырып аладжакъ болып, бир талай эриш къартларны тарткъычлап бир джагъагъа чыкъардым, о вакъытке къадар Нурай бир къач кишини ялалады, бир къачыны астына алды. Акъайларнынъ арасына кирген къартчыкълардан биреви: «Ай, Танърым! Ай, аначыгъым! Къан тёкеятырлар!» — деп бакъырыкъламагъа башлады.

Нурай экиде-бир де халкънынъ ортасында: «Алайынъызгъа шериат, магъа тюгюль я-а, сиз озюнъиз меним авамны чаладжакъсыз, озюнъиз!» — деп, копюре эди. Лякин халкъ, ичлеринден бир къач кишининъ ялалангъанын корер-корьмез, даа зияде алевленди, копюрди. Имам, эвлиядан бири болып, халкънынъ башына кечти. Ляининъ устюне мусульманларны къудуртты, айдады. Не боладжакъ, копекнинъ баласы Нурайман ич айырылмай талашкъан сагъдыч Менакъай, мен айырмагъа етишмеден, Нурайнынъ богрюне, ким бильсин къайсы огъурсыз саатте сувы чекильген, пычакъны ишлетти. Нурай: «Анам, урулдым...», — деди. Юзюкъоюн тюшти... Бир даа къымылданалмады...

Мен бир кереден эм тонъдым, эм къайнадым, шашырдым. Мен, де къыбырдамай тургъан шашкъан халкънынъ устюне атылмакъ, окюрмек, пычакъланмакъ тилий эдим. Тепрендим, энъ сонъ бирден такъатсызландым, алсыз, сюйретилип артыма къайттым; уйге келип джыкъылдым, о бир якъта джылашкъан, бакъыршкъан халкъ сеслери арасында бувулуп, къысылып окюре-окюре, бол-бол козьяшларымы тёктим, тюшюналмай, ачувланалмай, утаналмай джыладым... Унуттым, озюмни, эр шейни джойдым, байылдым...

Саба тургъанда эр кес Къапуренинъ акъшам ич джыламай, бир ший айтмай, къайтып кетип ёкъ болгъаныны, бираз сонъ таш къуюда олю табылгъаныны айтыша, фысылдаша эдилер. Нурайнынъ къатына кеталмадым, утандым. О, душманларнынъ къолунда тоснакъ эди, оны къутармакъ меним борджум эди.

Имамнынъ шериаттыр, тюгюльдир дуасындан сонъ дженазелерни ювдылар. Намазын къылдыкъ. Имам: «Абдусселям огълу Нураддинни насыл билирсиз, джемаат?» — дегенде, эр кес сусты, мен баш къалдырдым: «Пек эйи билирмиз, Танърынынъ рахметинде болсун», — дедим, эр кес де, эришмеге вакъыт табалмай, шай дедилер. Биз бу якъта Нурайны сессиз, солукъсыз алып кетип, мезары устюне яттыргъанда, мезарлыкънынъ о бир уджунда бир къач киши де Къапуренинъ мезары устюнде ташлар тизе эдилер. О кунь той токътады, сёнди, эр кес Тонгъуч Борининъ огъурсызлыгъын айта, джетишкен эки яшнынъ шай, гуль болып кетмесине яна, кедерлене, джыламсырай эди. Мен Нурайнынъ бир «Сидане козь» ичюн джанып, ёкъ болып кеткенин ойлап, анамнынъ: «Нурайнынъ бабасы болмайджакъ бир шийден кетти», — деген сёзюндеки болмайджакъ бир шийнинъ не экенин сезе, анънай эдим...

Бу къарсанбадан сонъ бир чокъ куньлер кечти, бир коп геджелер къарарып, ёкъ болып кетти. Коптен берли уюмизде анам, бабам арасында адджылыкълар, тартышмакълар эксик тюгюль эди. Бабам энди коп вакъыттан берли уйге кеч келе, базыда ич огърамай эди: анам сарармагъа, башы, тиши авурмагъа башлады. Манъа да энди бек къолай асылмай эди. Тилеген вакътымда чыкъып кете, тёбелешип, къавгъалашып, тилеген шийимни ясап келе эдим.

Сонъгъы куньлерде бизге не анамнынъ, не меним, не де бизнинъ копечикнинъ танышы болмагъан бир талай кишилер бабамман барабар келип, къаранып, кете эдилер. Башларындаки кенъ тёпели, тар кенарлы къалпакъларындан, устьлериндеки узунджа, тюймели къалатларындан, созуп, чайнап, джырлагъандай лаф этмелеринден мен буларнынъ къайсы бир Мошунынъ, Барухнынъ джувукъларындан болгъанын сезген эдим. Кельдилер, кеттилер, кене кельдилер, узун-узун айттылар, энъ сонъу бабам, баладай алдына къарап: «Не япайыкъ, къысмет булайдыр, да!» — деди. Чуфутлар пек къуванып: «Шай, шай», — дедилер, кулюшип, тапташып, кеттилер. Бундан сонъ мен юртумызнынъ сатылгъанын анънадым, анам, мен джылаштыкъ, сыйпаштыкъ: «Танъры береджек болса, башкъа якътан да берер!» — дейиштик. Къуджакълаштыкъ, сармаштыкъ. Анам олюлеримизнинъ, эренлернинъ рухуна къадим окъуды, къыйгъача пиширди, джыллы тандырымызнынъ башында сонъки ашымызны ашадыкъ, къавемизни пишнрдик, сонъ турып шейлеримизни джыйыштырдыкъ, байладыкъ, топладыкъ. О куннинъ сонъ геджесини юкълаялмай кечирдик, бутюн гедже серт рузгярлар, оджакъта, пенджерелерде бакъырды, къапыларны къакъты, копечик танъгъа къадар авлап, улып чыкъты. Сабасы ана, бала, мугъайшып кирагъа кочьтик. Иште булай юртсуз, иесиз, йылдызсыз къалдыкъ. Олюлеримизнинъ рухларын чакъыраджакъ, керилип, созулып яшайджакъ, солукъ аладжакъ, чынънайджакъ, ойнайджакъ бир еримиз къалмады...

Бизден сонъ пек коп къонъшуларымыз да ерлерин, юртларын гъайып этип, уйсюз, баркъсыз къалдылар, кираджы болдылар. Бугунь коктеки йылдызлардан, айдан, кунештен башкъа бир вакъыт-

лер бу ерлерде бизнинъ юртларымыз, къаралтыларымыз болгъанын, бу ерлерде бизнинъ насыл бол къайгъусыз яшагъанымызны, ольгенимизни бильген къалмады.

Бизден о якъларгъа ёлу тюшкенлер эски уйлерининъ, юртларынынъ алдындан кечкенде, бир талай ят ябанджыларнынъ шаматалы сасыкълары арасында таныш бир сес, таныш къокъу сезелер.

Коп вакъытлер бу ябанджы юртта тюрлю-тюрлю тюшлер коре, къоркъып, джылап уяна эдим. Бу уйде тувгъан эр, къыз бир талай яш къардашларым коп яшамай мезарларгъа тёкюльдилер, копке бармай, сюйгюли кучелегимиз къыйналып, агъувланып кетти яваш-яваш. Баба, ана, бала сюйгюлери сувукъ тандырнынъ башында эски юртумыздаки къадар юреклерни ысыталмай эди.

Бир кузь вакъты эди. Узакътан кельген бир мусафир мени окъутмакъ ичюн озь юртуна котюрмек тиледи. Бабам бираз тюшюнди, тасарланды, сонъ къайыль болды. Анам артыкъ бугъа даяналмады, узун саатлер окюре-окюре джылады. Мени алып кеткен имансыз арабанынъ копчеклерине минип токътатмакъ истеди. Оны зорман узакълаштырдылар.

Араба бизнинъ сокъакътан айлангъанда, анам: «Мени унутма, анайчыгъынъны унутма, балам», — деди. Молла да: «Огъурлы болсун, балам», — деп, къолларын саллап, бакъыра эди. Мен де, тек озюм эшитеджек къадар: «Унутмам. Ич бир вакъыт унутмам», — дегенде, араба сокъакъны айланды, шеэрнинъ шаматасына къарышып кетти. Башымны сары тобанларнынъ арасына сокъып, окюре-окюре джыладым. Джашын Тёбенинъ астындан кечкенде, анда Нурайман Къапуренинъ магъа джавлыкъ саллагъаныны корер кибик болдым.

Иште мен бу йыллары достсыз, юрексиз, сюончтен, ойнамакъ, джырламакътан узакъ къалдым. Черебинден, озегинден къопарылгъан бир фидандай сёндим, мугъайдым.

* * *

Энди яры гедже чонъгъарлы яш булай этип эртегесини битиргенде; койден авгъан, биринджи къораз якъынлашкъан эди. Дерен, яралы бир юрекнинъ бу сёзлери эпимизнинь татлы, кучюк, къара дуйгъуларман сарылып алынгъан юреклеримизни, башларымызны якъты, темизледи. Алайымыз огъа: «Сен бизнинъ къардашымызсынъ, биз алайымыз кемирчекдешмиз, бизим ичимизде ятсырама», — дейиштик. Ве къуджакълашып оны къаралтыларына къадар озгъардыкъ.

Къайткъанда, аркъадашым магъа:

— Бу эр кунь корьген шийлеримиз, бола тургъан шийлер. Амма! Бу яш хаста, аджайып бир бала!.. — дий эди.

Бу яшмы хаста эди, ёкъсам менимнен аркъадашыммы хаста эди, ёкса даа башкъаларымы, бу ишни де сиз озюнъиз тюшюнип тапынъыз!..

[Декабрь, 1918]

ОН ДЁРТ ДЖАШЫМДА

Бу икяеми, беним къадар анълаян Энис Бехидже итъаф эдиёрум

Биз, татарлар, бек чалт тува, осе, ойнай, куле, сонъ тюшип олемиз... Ат устюнде, айгъырларнынъ аркъасында джувурып джюрген бир бахтымыз бар... Тоз чанъгъытып, козь къамаштырып чыгъамыз, сонъ бир айланмада, бир къыйыр, ыйыкъ джерде, атымыздан тюшип, сессиз, ынъыртысыз, мугъаймай, окюнмий, джыламай оле, унтуламыз...

Барсын, эр халкъ тилегенидай омюр сюрсин; биз джашавнынъ бу союны, олюмнинъ бу джолуны сюемиз...

Бир татар баласы, секизде атланмасын, онда къайтармагъа, секиртмекке ойнап, он учьте сидане козьлерге урулып севда болмасын бильмесе, йигирми беш, отуз чагъында курьпедий балларын ташлап, темиз ал къанлар ичинде, я ки яшавнынъ богъуджы, оксюртиджи эллеринде ташсыз, бельгисиз бир мезаргъа насыл тюшеджек, айтынъыз, насыл?

Татарлыкъ къолай болса, татарларнынъ джашавы тек татарларнынъ котере биледжегиндай болмаса, бу къадар аз къалырмы эдик?..

* * *

Мечин джылында[1] коп кираз болды; Къарасувгъа бу джыл кельген татнынъ, джыйылгъан киразнынъ ады-саны болмагъанын меним джетмиштен о ягъыны шашырмай саялмагъан къартанайым айтар эди...

Иште бу татлардан биреви мени арбасына салып, Улузенге[2] алып кетти. Джолларда не корьгеними унуткъанман, я ки де балалыгъа барып, кийиз тёшевли арабанинъ ичинде кирез ашай-ашай, юкълап къалгъанман...

Улузенге ятсыда барып тюштик; джувукъларымдан бир оксюз къызчыкъ, Анифечик, бу койде бир аджынынъ балалыгъы болгъан эди. Бириндджи кере бу аджынынъ уйюне бара эдим.

Аджы Бабай абдест алып отургъанда джетиштик; къолунда мисваги, билеги омуз башына къадар тирельген, сарыкълы феси джелькесине тюшкен, кулип: «Машшалла, къыркъ бинъ кере машшалла!» — деп, къаршымызгъа чыкъты. Киразджы Къарасувны, Къарасувда корьгенлерини, градавайнынъ йимансызлыкъларын анънаткъан сонъ мени корьсетип: «Бизнинъ чобаннынъ улудыр!» — деди... Ичимден: «Меним адым джокмы, мынав[3]!» — диеджек эдим, Аджы Акъайнынъ озю «Немечик» деп, бир де ад такъты...

— Немечик, хош гельдинъ, сафая гельдинъ... Сохтаджых... Иште къуман, иште леген, иште ериндедир.. Чых тёре.. Гель ки, шимди бираз енгенинъ къолуны опь де, сонъ ашар да тынчылыр ятарсынъ... — деди.

Аджынинъ айткъанларыны башындан сонъуна къадар джерине кетирдим.

Сабадан сонъ кечкен бир къач кунь мундай этип Аджы Бабайнинъ тюрлю сабий ынджытмееен шакъасы, огютимен отип кетти... Бу койнинъ халкъы да муслюман экен...

Оларнынъ да бизтек Къарасувдагъындай орюмджек билен джамилери; сабадан акъшамгъа къадар балаларны башына джыйып эджелеткен, тюркюлеткен[4]; сабакъларны берип тёбелеп джиберген сюрмели козь оджа бикелери.. Уйле, акъшам намазларындан сонъ сокъакъкъа салы куни чиркеф тёккен къарыларыны сёге-сёге къавеге кетип, багъдаш къурып отургъан имамлары бар экен... Бу имам, бизнинъ Къайбулла эфендиге — эки ракъы шишеси бир-бирине насыл ошаса — шундай этип ошай эди... Базы къатына барып: «Къардашынъыз Къайбулла эфендиден селям бар!» — деп, козюне кирмекни тюшюне эдим... Къазакъларнынъ кацапы[5], мужикы, учители, приставы тюрлю-тюрлюси бар. Бизнинъ татар халкъынынъ къалыптан чыкъкъандай бир-бирине ошагъанына тап о вакъѕтлер акълым джетишмий эди. Улузеннинъ бир яхшы шийи бар экен: бек мабет халкъы бар... Корьген киши бир-бирине селям бере... Анънашылгъан, коп зенгини джокъ...

Бир шийи даа пек яхшы экен: Койнинъ бираз узагъында «Джарджур» деген бир учансув бар... Бизнинъ Татарда яхшы, тюльбер шийлернинъ ады даим мундай джары-джуртыдыр. Бизнинъ къонъшунынъ къызы Къурттотай да аппачыкъ, ёсмачыкъ, шайлы, тюльбер бир къызчыкъ эди... Джарджур чевреси узун, беяз, ипекмен къаплангъандай къайын агъачларыман джараштырылгъан, чевреси тюрлю къонъур, сары, ешиль ёсунларман орьтюльген бир чукъур, къатында да эсабсыз селлернинъ агъырлыгъы, тишлери астында кемирильген, сызыкъ-сызыкъ болгъан къаялар!.. Ах, серт, ичине кирильмеген, нечюн тувгъаны билинмеген къаялар!.. Акъшам устю къырмызы булутлар Къара денъиз устюнде Истанбул ягъындан келип, де тынч, мугъавчан Къырымнынъ тёбесинде къарарып джерге тюшкенде биерлерге чёккен бир тынчлыкъ, бир гъариплик бар... Бу гъариплик, тынчлыкъ о вакъытта меним[6] джюрегиме бир кирди... Ондан берли не улу шеэрлернинъ сокъакларында, не де буюк джыйынларнынъ шаматалы, къайгусуз, тасасыз оюнларында ташламай, джойтулмай... О къаяларны, о къаяларнынъ кемирильген, сараргъан ерлерини, ораларгъа толгъан сырларны сюемен; Бизнинъ проводниклердай, урус кавалерлериндай бакъырып, чакъырып, ичип, сарушланып тюгюль, татар къызларындай кимсеге туйдурмай, озюне де айтаалмай, яналмай сюемен, учунден сюемен...

* * *

Бир гунь акъшамны къыдырып Джарджургъа кеткен эдим; къолумда бизнинъ усул-ы джедид оджасынынъ берген Жюль Верн деген бир оджанынъ «Гизли ада» деген бир китабы бар эди. Бир талай джигитнинъ башына кельген[7] алларны узатып, анънатып язгъан, «Кёрогълу» тилинде... «Шах Исмаил»нинъ, «Кёрогълу»нынъ гурзимен, къылычман ясагъанын булар акъылман, ойларман даа яхшы эттирип ясагъанлар... Булардан даа яхшы, даа батыр кишилер...

Джарджур гурюльдеп, шувулдап, сызгъырып, копюрип агъа эди. Беяз, къызыл, мавы чичеклер копюклерине къарыша, уйрюле, чома, бата агъып кете эди... Отькен селлерде джыгъылгъан бир къавакъ, къумлар астында къалгъан бир къач къат олен, Джарджургъа кусип, мугъайып[8] тура эдилер. Сюйген[9] бир къавагъымынъ астына отурдым, бираз тюшюндим. Сонъ чалкъа тюшип джаттым. Кокте беязджа булутлар тюрли-тюрли бичимлер кийип, ойнаша-ойнаша тавларнынъ устюнден денъизге таба джувурша эдилер. Бу памукъ булутлар козиме джабылгъандай болды. Юкъугъа баргъаман. Бир къач сес эшиттим. Турып къарандым... Алдымдагъы сыкъ чатырманлыкъта бир ший коралмай кене джаттым...

Экинджи кере бирден ат, ит, киши сеслерин ве бу сеслернинъ саиплерини якъынымда таптым... Беш алты мавы козь, къара козь, сарышын, къараджан, тюссюз урус хатунлары, ики де проводник...

Татар джашлары къара сатинден кийимлер, тар лакорон этиклер кийген эдилер... «Къарагъа къара джарашмаз, шерт болмаса», — дийлер. Буларгъа шеритсиз, ишаретсиз де бек джарашкъан эди. Урус къызлары къыскъа фистанлары, чыплакъ къоллары, моюнларыман «Къара Давуд» китабынынъ дегенидай кийинмесин бильмеген халкъ болгъанларын косьтерип тура эдилер. Мундай матур къызлар ачыкъ болса да, зияны ёкъ... Бизнинъ маалленинъ къызларыдай чиркин албастыларыны ортьмектен башкъа чаре джокъ, меним ойлавымча... Башларында джельпиреп тургъан татарджа ишлемели, бейит язылы марамалар бар эди... Атлары, бизнинъ алып къачкъан ики аякъ тургъан, сабысын таныгъан, сонъ заманларда, койде, къулан чёллеринде тувып шеэрлернинъ бир коше башында олип къалгъан сюйгюли татар атларымыз эди. Бурунгъы заманларда бабайлар бу атлар устюнде джав къайтаргъан, дюньянынъ джеди денъизин корьген, буларнынъ устюнде тувып ольген, бу атлар сыртында сюйгюлисин, нишанлысын алып къачкъан; ольгенде айрыджа къабир ясап комьгенлер, къуйругъы энъ юксек, ич эгильмеген байракъларымызнынъ башында джельпиреген, далгъалангъан... Биз джаявмыз... Биз, торунлар, бу атларны унуттыкъ... Олар[10] да бизни ташлап кеттилер... Шинди ким билир къайсы халкъларнынъ астында эски куньлерни, бабайларнынъ давушлы, барлыкълы, сырмалы куньлерини

лерин унутып кене копюре, кене джувуралар. Джавларыны койлерине, мурадларына алып кетелер... Биз джаяв къалдыкъ... Къач юз джылдан берли... Эр ерде, эр къошуда, эр куреште... Атларны сюйик. Бизимдже пейгъамбер биле кокке Буракъ деген атыман чыкъкъан... Башкъа тюрлю чыкъалмаз да.. Эски атларымыз болса, онларны минеджек джигитлер булунса, биз де чыгъар эдик, Къуран опийим, чыгъар эдик...

Татар атларындан бу къадар айтсам да, татар джашларындан коп айтаджакъ шийим джокъ... Булар эр кимнинъ бильген, пасажер таныгъан, гаспада корьген тазы копеклеринден бинъ къат яхшы проводник джашлары...

Бираз атларын джетип, Джарджурнынъ сагъын, солун айландылар... Анънашылгъан, эгленеджек коп ший табалмай, магъа къарашып, кулюшмеге башладылар... Мен къазакънынъ кульмесине аслы душман болгъаныман, турып кетмек истедим. Шу саат алгъы джашлардан биреви[11] къатыма келип:

— Кель мында[12], барышнялар сени корьмек истейирлер, — деди.

— Сени корьгени джетишмийим, мени къальтеджеклер?.. — демеге вакъыт къалмай, барышнялар ики секиргенде мени къоралап алдылар. Мундай вакъытте эр татар баласына болгъаныдай меним де козьлерим алдыма тюшти, башым эгильди, бетим къызарды... Бу алым барышняларнынъ даа зияде ошуна кетсе керек, биреви къолумдагъы китабны акърын алып къарады. Урусча: «Не окъуйсынъ?» — деди. Мен озь-озиме айткъандай: «Жюль Верн», — дедим. Къызлар бирден: «Маладес, маладес», — деп анънамагъан шийлеримни сорамагъа башладылар... Проводниклермен олар: «Жюль Вернинъ къангъы китабыдыр, я?» — деп сораттылар...

Мен проводниклерге заваллы Жанларнынъ, Пьерлернинъ башына кельгенлерин анънаттым. Барышняларгъа бек зияде отти. Гаспада, халкъ джаным, мерхаметли бола!..

Бираз даа козюме къарагъан сонъ къач яшында болгъанымы, бу койде яхшы татар ишлемели марамалар къайда табыладжагъыны билип-бильмегенимни[13] сорадылар. Мен де: «Он дёрт яшымдаман, энъ яхшы марамаларнынъ джерини билемен», — дедим. Бираз кенъештен сонъ алгъы проводниклерден биревин бир барышняман къошып, къыдырмагъа джибердилер. Бу къызнинъ ады — эр урус къызы къартанайымын айткъаныдай, Марушке тюгюль бит!.. — Анюта экен.

Сары сачлы, мавы козлю, узунджа бетли, кескин сакъаллы[14], индже узун къашлы, узун тогъай боюнлы, индже белли, ойнар, кулер, «Сен дур, мен айтайым» демесе[15] де, кимсеге баш бермеген[16] къапмаджа... Джанлымы, джансызмы, ашанырмы, ашанмазмы?..

Биз яваш-яваш койге тюшкенде[17] артта къалгъанлар бизлерге коп вакъытке къадар бакъырып, сызгъырып турдылар... Акъшам къаранълыгъында ара-сыра тар сокъакъ кошесинде бирден джанып сёнген бир къач сигара, чубукъ орада бир къач кишининъ отурып тынънашкъаныны бильдире эди... Базы бир итке сюрюлип, базы да тавукъларны, чипчелерни къонгъан сырыкъларындан урькютип джюрдик...

Барышняны, мени Улузенге кетирген[18] алгъы акъайнынъ уюне алып бардым; апакъай бизни коктен тюшип джерде табылгъан джылдырым ташындай бек[19] рагъбетлеп алды. Оджакъ башында тургъан садефли курьсининъ устюндеги лампаны алып, пештымалыман тозыны, топрагъыны сильген[20] сонъ барышняны къолундан тутып, устюне отуртты. Бизге де бирер миндер берди... Джезбесини де откъа сюрген[21] сонъ проводниктен, неге кельгенимизи сорады...

— Абла, яхшы марамаларынъ бармы? Эсап, асыл, бинъ, не де болса, исте истегенинъ. Тек магъа кумюште къырк капик телляллыкъ берирсынъ, — деди.

Къары, сессиз къалкъып уйге кирди... Бир богъча чыкъарды... «Озиминъ гелинлик джейизим, о да болса, онъып, осип къуллангъаным ёкъ», — деп проводникке узатты. Проводник, барышнягъа бар урусча билгисин тёгип, шербентилерин, марамаларын чевирип-чевирип, силкип-силкип анънатмагъа башлады...

Барышня бир къач данесин бегенип айырды... О вакъытке къадар абла къавесин пиширип къулпсуз финджанларман къолумызгъа туттурды... Барышня шакълап кульди, башта «ичмем» десе де, сонъ алып, тюбюне къадар ичти... Бизим эфендининъ де тойларда «ашамам» деп, сонъ сюннет локмасына къадар тоялмагъанын аз корьгеним джокъ.

Апайман проводник коптен базарлыкъкъа башлагъан эдилер. Проводник марамаларнынъ, шербентилернинъ фиатына коптен разы болгъан эди; лякин озюнинъ телляллыгъына къыймет бичалмай, огъраша эди. Энъ сонъ кумюште отуз капиге: «Мана дува этерсин, олюме къадим окъурсун, абла!» — деп разы олды. Акъчаларны барышня берди. Марамаларны мен[22] алдым; чыкътыкъ. Проводник аблайман эсап корьмекчюн артта къалды; мен тахта мердивенлерни тюшкенде барышнянынъ козине къарадым... «Анънайман, проводник... Къальтерсин?» — дегендай этип кулюмсиреди. Тышта бираз бекледик. Проводник джетишип кельди. Къаранъгъыда меним къолума да бир къач капик къыстырды[23]. Мен акъчаны бир къолымдан о бир къолыма авуштыргъан сонъ проводникнинъ кесесине шувдырдым. Бек сююнсе керек[24], аркъамны таптады. Барышня кене кульди. Кульгенде козьлеринде бир танышлыкъ, бир сыджакълыкъ корюне эди... Бир къач саат ичинде онынъ тилини тилемегеними[25],

еди къат ябанджы олгъанын бутюнлей унуткъан эдим... Тап о вакъытлерде кульген кишилерни айткъан кишилерден даа чалт таныгъан бир хуюм бар эди. Айдынлыкъ джарыкълы джерлерде козьлерине къарай, къарай, бир къач вакъыт даа кеткен сонъ проводникке: «Мен къайтаман», — дедим. Барышня анънады. «Ярын гене о вакъыт Джарджургъа келирсинъми?» — деп соратты. Мен: «Ишим болмаса, бараман», — деген сонъ айландырып: «Эр кунь о вакъыт Джарджурдаман...», — дедим. Барышня озь араларында ясагъандай къолын узатты, мен де, учителиме ясагъандай, туттым, кулюштик... Проводник аркъама урып: «Йимансыз фармазан!» — деп куле эди... Айрылдыкъ... Уйге кельгенде[26] кейфим чыкъты. Мына[27] саде бир барышнясын[28] джувурып къол сыгъып лаф эткениме коксюм къабарды. Коп айтмагъаныма, бильгенлеримни[29] тёкмегениме, ич болмаса Жюль Вернинъ Робенсонларындан, нелеринден сёз ачмагъаныма пешман болдым... Джанъгъыз болгъанымгъа къайгъуландым... Къарасувда болса да, о курьдюк, къурунтылы гимназистлерим буны корьсе эди, дедим. «Ярын Анифечикке, Аджы акъайнынъ улуна анънатайым да, бир шашсынлар», — деп ойладым, Сонъ: «Я мыскъыл этерлер, я инанмазлар», — деп, айтмайджакъ болдым... Къыскъасы, «Къыналы пармакъ, джез тырнакъ, алтын оймакъ. Сенинъ татлы сёзюне болурмы тоймакъ», — деп къаралтыгъа келип джеткеним[30] туймадым биле...

Уйде Анифечик къоклачыкъларын[31] тизген; юзерликтен, бакъа отундан ашлар пиширген[32], ешиль гульги шалийден къафтанчыкълар бичип тиккен; базарлар къурып, сатувлар эткен[33], къыз ягъы, эр ягъы анънашкъанлар; шеммаларны якъып, тойны башламакъ ичюн мени беклеп тура экенлер. Буюк къара козьчиклерини ачып, бир къолчугъыман саччыкъларыны сыйпай, сыйпай мени тазирлемеге къоюлды...

— Къайда къалдынъ? Кетип, анда бир талай балаларман ойнадынъ я. Мундан сонъ мен де сенинъмен лаф этсем, къокълачыкъларымнынъ джылай-джылай козьлери шишти... Къудагъыйлер ач, той сабысы, ашлар сувды.. Новость, онъмас!..

— Айды, айды... Мен сагъа бала тюгюльмен... Шинди атешке урармен къокълаларынъны!» — дедим... Анифечик мугъайып, бувсанып, козьлериме къаради... Сонъ бирден узун килимнинъ устюне отурып[34], джыламагъа башлады. Бу дакъкъада Анифечикнинъ оксюзлиги эсиме тюшти... Сёзюме пешман болдым. Къатына отурдым: «Айланайым къадемден... Мен шакъа эттим де, я... Мундай той куни шакъа этмесе киши, не вакъыт этсин?.. Айды, джибер къудагъыйлеринъни, тюшюр аш къазанын, мен чакъыртувлыларны джерлештирийим», — деп ёл авасынъ чалмагъа башладым... Анифечик бираз кусип тургъан сонъ барышты. Бир саат ичинде

еди кунь, еди гедже той этип, Исфахан шахынынъ къызыны бир дервишке бердик... Гелин, киевге онъып, осип къалгъы-къалгъы[35] Мен де Анифечикнинъ къудагъыйына къошулып, келин авасы чалсам да, келиннинъ джувуклары болып джылайджакъ такъатым къалмады. Анифечик: «Мытлакъ джылайджакъсын, мундай келин боламекен?.. Артындан джыланмагъан келин боламекен?» — деп сыкъарлай эди. Мен: «Джетишир энди, къадем! Бунынъ анасы да къайыль, бабасы да къайыль, мында[36] джылайджакъ не бар?..» — десем де, болмады... Энъ сонъы кене бозуштыкъ... Анифечик къокълачыкъларыны бир-бирине урды... Ашларны тёкти... Келинмен киевни бир кошеге атты... Мен де шеммаларны сёндюрдим. Чаршыларны боздым. Мундай этип биткен бир той, къол астына кельген[37] бир онъгъанлыкъ бозулды, харап болды... Не зарар, бизде мундай шийлер учундан да бола...

* * *

Эртеси кунь Джарджургъа тамам уйледе бардым. Рушдиеден берильген жён урбасыны кийип, къаралакълы парылдавукъ къушагъымны такътым. Кичкене чал къалпагъым урбама уюп келе эди... Джарджургъа кеткен[38] эр куньки ёлумны ташлап, тавлыкънынъ ичинден кеттим. Бугунь кесирткилермен, кобелеклермен коп ишим болмады. Токътамай джюрип, ярым саатте джетиштим. Анютаны, къолунда къамчы, озь башына сувнынъ башында таптым... Бирден устюмден салкъынлыкъ кечти... Къоркъмагъа башладым... Къачып кетер эдим... Корьди... Джувурып кельди. О да къызаргъан эди... Халис татарджа: «Сен бу джолны да билесим?» — деди. Мен: «Эбет», — деп, кулюмсиредим. О да, козьлерини ачып, кулюмсиреди... Сонъ, бираз тюшюнип: «Сенинъ бек[39] къарувлы козьлеринъ бар!» — деди. Сонъ бираз индемий джюрген сонъ: «Келинъиз, сизге яхшы когем джыяйым», — дедим... Разы болды... Джапкъа табан тырмашмагъа башладыкъ... Джолда: «Сиз татарджаны бир кунде къайдан, насыл уйрендинъиз?» — дедим. «Мен татарджаны коптен билем. Биз эр яз Къырымдамыз. Ыргъатларымыз Московада да татар... Татар яхшы киши», — деп кулюмсиреди... Бу арада когемни унутып, бир къаячыкънынъ устюне отурдыкъ. Алдымызда Къара денъиз къою мавы бавурыны ачып корюнди... Экевимиз де денъизге къарай эдик... Булутлар, беяз, памук булутлар, серин рузгяр козьлеримизни ала, коксюмизни шишире эди. Гузель, бавуры беяз къарылгъачлар, парылдавукъ къара чавкелер, турналар, елькенлерин долдырып, оджакъларын тютетип беяз, сырлы гемилер; джашынлы, джавунлы берекет булутлары бизге эп Къара денъизден келе... Къырым, Къара денъизнинъ биринджи козьдеси, биринджи хатуны... Къырымнынъ тюльберлиги, Къырымнынъ инджилери, багъы, багъчасы бутюнлий Къара денъизинъ бахшышы, онынъ далгъаларынынъ кетир-

ген[40] юзь корюми... Бугунь буларны яхшы билемен, яхшы коремен. О вакъытларда конълюм тоя; Къара денъизге аджыларнынъ Кябеде Къара ташкъа тапынгъанымдай тапыныр эдим.

Бираз сонь Анюта денъизге къарап далгъан, бир парча темиз, далгъасыз, тынч денъиздай мавы козьлерин магъа чевирди... Индже, узун къашларын котерип: «Мен татарджа джырлар да билемен», — деди. — «Айды чалайыкъ!» Тёбем кокке тийди. «Башлайынъыз!» демеге вакъыт ташламай охшагъан, сыйпагъан, тазе, къавий сесимен «Айвазалнынъ чешмеси» башлады. Мен бу джырнинъ бу къадар гузель, бу къадар къыйметли болгъанын шиндиге къадар дуймагъан эдим... Бизнинъ чобан Абселям: «Татар джыры, эсирмесенъ, кишиге отьмий», — дер эди. Анютанынъ конълюне кирген[41], онынъ тилинде, индже къызыл дудакъларында долашкъан бу джырны тап къызгъандым, куннедим. Анюта, джырнынъ эр бейитин, эр сёзюн дане-дане айтып, бу кучюк татар сёзлерине, ичине тотурылгъан дуйгуларны, фикирлерни, умитлерни бирер-бирер айырып, анълап, туйып, ич шексиз сюйип айта эди.

«Сарылгъайдым, ольгейдим индже белине!» — деген еринде ич къоркьмай чалып кечти. Бундан сонъ «Къыналы пармакъ», «Эбабиль къушнынъ ювасы[42]», «Сидане козь»ни мен[43] чалдым, о да къошулды.

— Ах, не гузель джырлар... Боже... Не гузель джырлар... Сиз яхшы халкъ, сиз джигит халкъ! — деди.

— Сиз бизлерни сюймийсиз; мен корьдим... Урус ышкъолаларынынъ диварларындаки суретлерде корьдим. Сизлер, бизлерни ольтиресиз... Эр кес биле, сиз бизлерни сюймийсиз... — дедим[44]. Шакъылдап кульди...

— Олар башкъа адамлар. Олар бизни де сюймийлер... Олар градавыйлер... Мен сюемен татарларны... — деп, бир къолыман къулагъымны тутып, козюмнинъ ичине къарамагъа башлады... Сонъ ики къолуман мойнумны чырмап, башымны озюне тартмакъ истеди... Козьлерине къарадым... Эски кульгини, эски ачыкълыкъны табалмадым... Козьлери думанлангъан, къарышкъан эди... Мени хатун къыз джерине къойгъан бу эрдайын къыздан бир тийсиндим, башымны аркъагъа тарттым: «Ташланъыз! Мен проводник тюгюльмен!» — дедим. Анюта бирден тартылды... Бираз бозулгъандай болып тюшюнген сонъ эки элимен козьлерин къапап, тюневин акъшам Анифечикдай, джыламагъа башлады... Къатына отурдым... Меним козьлерим джашланды; къолларын ынджытмай, санки туйдурмай туттым, бетинден айыргъан сонъ назик, тогъай моюнчыгъын сарып, алтын киби сачларман ортюльген башчыгъын явашча аркъагъа таба къайырдым; сонъ къыбырдагъан, ярым ачыкъ къалгъан индже дудакъларына дудакъларымын тийдирип, мен де джыламагъа башаладым. Сонъ яшлы, мавы козьлерини опьтим, опьтим... Шу саатте Къырымда, Къазанда, Кашгъарда, Китайда айтылгъан татарджадан

бир тек джыр, бир тек бейит, бир тек сёз эсиме тюшалмай... Онынъ да башкъа вакъыт сёзден бошалмагъан дудакълары, меним укмюмде, меним эмримде тынч, сессиз къалгъан эди...

Байгъынджа[45], думанлы козьлерине бираз къарагъан сонъ: «Корьдинъми, татарджа догърусы будыр!» — дедим. Анюта, яшлы козьлерimен кулюмсиреди... Козьлеримен сюзип, сюзип къарады; сонъ: «Сен он дёрт яшында тюгюльсюн!» — деди.

Турдыкъ, джувурштыкъ, ойнадыкъ... Огъа, дайымны, уюмизни, къорантамызны айттым, уйреттим... Гимназиени битирген[46] сонъ истудент боладжагъымны, рушдиеде биринджи болгъанымны, куреште, ат бинювде кимседен артта къалмагъанымны, сюйген атларымны, оларнынъ хуйларыны, оны сююндиреджек, кульдиреджек шийлернинъ алайыны айттым, тёктим... О да татарларны не къадар сюйгенин[47], мени козюмден анънагъанын, татаргъа бараджагъын, алай сырларын айтты, тёкюнди... Тюневинки корюклигим, бугуньки къуванчларман ириди, чогъалды, даа тюневин, оны файтонларгъа салып, Къарасувнынъ баш улицасында кездирмек тилий эдим, бугунь энди, экимизни, энъ зияде оны корерлер деп, къоркъаман... Оны яшырмакъ, тюльбентлер, къафеслер аркъасында яшырмакъ, кимсеге косьтермемек тилиймен... Раатым да бек еринде тюгюль эди. Базы-базы джалпакъ къашларын чатып, Аджы Акъай демир кулли машасын алып, анайчыгъым козюминъ алдына келир эди... Бу саатде машадан тюгюль, гедже-къундюз къайралгъан къылычлардан, бинълердже Донске къазакълардан биле къоркъмаз эдим. Дженгизлер, Акъсакъ Тимурлар да, оджа айтмаса да, мен[48] билемен, мундай бир чифт козьнинъ хатырычюн дюньяны аст-усть эткен эдилер... Мен оларнынъ балаларыман. Сюйгеним болсын, мен де этермен.

Коп тюшюнмий турдыкъ, топламагъан чечек, тутмагъан келебек ташламадыкъ. Сонъ Анютагъа мелевше, папатие, келинчик, беяз, мавы, къызыл тюрли чечеклерден герданлыкълар ясадыкъ.

Меним опькен джериме ал, мор бирер чечек чыкъкъандай болды... Анюта магъа вальс ойнамасын уйретти. Пушкиннинъ, Лермонтовнынъ бизнинъ сюйгюмиз устюне язылгъан сёзлерин окъуп анънатты... Мен де огъа тюшип тападжакъ болдым... Бир даа опюштик, ярын саба табышаджакъ болып айрылдыкъ. Бир балабан кутюкке сюрюнгендий инди. Коптен акъшам болгъанын анънадым... Анюта узакътан: «Бавбек!» — деп бакъырды... Мен де: «Анюта!» — деп къайтардым... Якъын къаялар бир къач кере «Анюта — Бавбек!» деп джанъгъырадылар. Узакътан джымылдагъан лампалар, бир къач сызгъырыкъ, бир къавал, айван сеслери... Сонъ денъизден сыйпап кельген салкъынджа бир ель... О вакъытте бутюн эшиткеним, дуйгъаным...

* * *

Уйде Аджы Акъай ачувланып отура эди. Арабасын чеккен, Къа-

расувгъа кетеджек экен... Анифечикмен экевимизни тойгъа алып бараджакъ экен... «Мен кетмиймен, меним тойда башым авура... Мен къудагыйменим?.. Къудагыйлер барсын», — деп, эр ягъындан алып бакъсам да, дженге де устюме тюшип, гедже ярысында, ай ярыгъында сувлардан башкъа ич бир шийинъ сеси чыкъмагъанда арабагъа миндик.

Анифечик татлы-татлы джукълай эди... Бу гедже онынъмен къокъла ойнамагъа не къадар буюк истегим бар эди!..

Бираз яваш-яваш кечип кеткен[49] джол боюндаки агъачларны къарап, юксеклерден акъып кельген сувларнынъ шырылтыларын динълеп отурдым... Анютаны, оны не вакъыт кореджегимни, онынъ шинди, ким билир, къаерлерге кетеджегини, къаерлерде башкъасын сюйип эвленеджегини тюшюндим... Ойларыма атланып Москавагъа, къазакъ ичлерине кеттим... Ораларда оны балларда, къансертлерде, тансларда гъамсыз, кедерсиз къазакъ забитлерининъ ичинде, къатында, тап къатында джильвелене, ойнай корьдим. Бирден богъазым сыкъылды, башым къызды... Окюрип-окюрип джыламагъа башладым... Аджы Акъай: «Олян, сенинъ кибик эриш, сенинъ кибик ярамаз бала корьмедим... Койде отургъанда къальтеджексин?.. Сени де окъуй, сени де бир ший оладжакъ дийлер... Языкълар болсун!» — деди. Кене де джюреги иймиш боладжакъ... Башымы сыйпап: «Джылама, огълум», — деди, сен энди бала тюгюльсюн... Айып!. Келеджек джаз мен озюм кетирирмен, он дёрт джашында адам. Артыкъ балабан джигитсинъ!.. Айып, балабан джигитсинъ!...».

Мундан сонъ бир джаз тюгюль, бек[50] коп джаз кене бардым... Джарджурны алт-усть эттим. О ерлерде къайгъудан, сыкъынтыдан, бир къач да бурюшик бетли, оксюрип, ынъырдатып джюрген гаспадалардан башкъа бир ший табалмадым... Анюта Джарджурдан акъкъан сувдай бир даа къайтып кельмеди... Ким билир, оны шинди бахты къаякъларгъа, къайсы денъизлерге алып бара... Коп вакъытлер кетип алгъы къаянынъ устюне отурыр да, тюшюнир, къайгъырыр. Энъ сонъу: «Ич болмаса, не Аджы Акъай, не атамнынъ хабери болмады я!» — деп, сююнип къайтар эдим. Бугунь де бунджа джыллар, узун, толу джыллар кечкен сонъ бундан башкъа сююнеджек, конъюль аладжакъ шийим джок... Бельки ич бир вакъыт болмайджакъ да...

ОГЪУРЛЫ ДЖОЛЛАР

Бир джерде туралмагъан сув акъып кете, бир джерден акъып кеткен сув кен, уджсуз денъизлерге къарыша, джокъ бола!... Джуртунда отурулмагъанлар, атай оджакъларын ташлап онынъ-бунынъ шеэринде, онынъ-бунынъ тоюнда барыныла джюргенлер, коп кечмий гъайып болалар, отургъан джерлерни озь тилегенлеридай денъиштиралмагъанларны джер я къалдырып ата, я ки чюрютип ашай... Тарихнынъ къудретли, къарувлы Ехова миллети, кочькен сонъ, онъмас чыфыт болды... Тарихнынъ онъмас къазакълары джерлешкен сонъ «джурт» деген сонъ джеди денъиз сабысы «урус» кесильди... Бир къазна бар: Топракъ; бир судья бар: Топракъ; бир джеллят бар: Топракъ...

* * *

Бизде къоншулукъ башкъа джерлердекидай тюгюль; джувукълукъ, къардашлыкъ... Коп джер корьмеген киши бир джерин яхшы джюре, коп киши таныялмагъланлар озь къоншуларын, озь джувукъларын бек яхшы таный...

Башкъа джерлерде танышларнынъ тек адын ана билелер. Бизде «Балалыгъын билемен» демесе таныш болмай...

Мына[1] Къуртбабайман, Бори къорантасы мундай эки къоншу къоранта эди... Балалары Чонгъарнынъ бир вакъыф койюнде ал къушакълы, къара урбалы, майлы тонлы бирер сабанджы акъайлар эдилер. Барабар экер, барабар орар, арман бастырыр, той этер, ойнар, кулер эдилер; шубэсиз мезарлары да бир-бирининъ къатында боладжакъ эди...

Чонгъарнынъ о гурьдеги[2] вакъытларында бахтлы бабайларымызынъ насыл омюр сюргенинъ энди Сивастополь дженкинде тувгъан къартбабайлар да бильмийлер.

Чонгъарнынъ олар вакътында ишлек, тозлы джоллары бугунь билерсиз, изсиз болды... Оларнынъ ат тирмен чукъурларында бугунь энди къазакъ баллары джашыр джуман ойнайлар.. Къаралтыларында, алаботалар устюнде кесерткилер, чочамай торгъайлар, ипопюшиклер озь тиллеринджe тюркюлюне, эмирлер эте, той ясайлар...

О вакъытки къызларнынъ сырмалы къафтанлары, ишлемели амайыллары, ал дувакълары кимсенинъ джыйынына, джырына, тюшюне къарышмай, эсине тюшмей...

Европада бир джер харап болса, келип къарайджакъ торунлар, зияретчилер чыгъа... Акрополлерни, Помпейлерни эр джыл бинълердже ёлджылар таваф эте, акъ ташларнынъ устюне отурып джылай... Бизнинъ виранелеримизни джеллер таваф эте, джавунлар опе, джылай, кунеш коре, булутлар сакълай...

Кябеге, Арап чёллерине реван болгъанлар! Нечюн азгъана бу виранелернинъ къатында тюшюнип джылаялмайсыз? Джюреклеринъиз нурланыр, даа яхшы мусюльман, даа джигит татар болур эдинъиз... Анда Пейгъамбер, мында уммет-и Ислям комюли...

Къуртбаба — Менбори иште сонъундан бундай виран болып унутылгъан адсыз бир вакъыф койден шеэрге кочькен эдилер...

Шеэрде мырза джокъ, челеби джокъ, озь бильгенлеринъ ясайсынъ; къазангъанынъ озюнъки; чалгъанынъ, оргъанынъ озюнъки деп эшиткен эдилер, шеэрде къазанмакъ мулькюн эди, тек оракъчыгъа, чалгъыджыгъа пек кучь эди.

Бир къач ай кечмий койден кетирген туварлар, джылгъыларны, аджый-аджый, къоркъа-къоркъа саттылар; къолларына тюшкен акъчаман бир чыфыттан къатлы-къатына ики уй алдылар; бу уйлер бир къач ай бурун Романиягъа кочькен татарларнынъ уйи эди. Бир къач ай эвель тюккянларнынъ огюнде, къоллары киселеринде аралыкъ башларында, джами авласында, хан азбарларында долашкъан сонъ татаргъа энъ эльверишли ишнинъ къаведжилик болгъанынъ бек яхшы анъладылар.

Зынджырлы Хан деген яры ахыр, яры виране бир ханны киралап ичинде къаве — бир ашчы отурттылар. Къуртбаба къаве пикесинде отурды. Менбори ода башы,[3] ишлерини алды... Къаве пиширдилер, аш азырладылар, ода темизледилер. Койде эркек, тарихта джигит болгъан бир халкъ шеэрде мундай хызметчи апакъай болды...

Ольмеге алышкъан татарлар, яваш-яваш шеэрнинъ башкъалыгъына, къуджурлыгъына алыштылар. Саба саат докъузда бурма,[4] табакъларыны къолларына такъып, къайкъыра, тюкюре къавеге джетишмек, акъшамгъа къадар чыракъларны, ыргъатларны къавенинъ сабысы ким болгъанынъ бильмеген, бир янъы джолчы кельген сайын, сёгмек, шамарламакъ, сонъ акъшам устю ал джавлыгъына шефтали, зердали, армут, алма салып араба джолундан къарыларынынъ айткъанындай «сокъаклар тотырып» уйге къайтмагъа асыл шеэрли татарлардай булар да алыштылар...

Сабандан, армандан узакъ тюшкен кечикмий къоншу къазакъ балларыман таныштылар, татарджа джалвармасынъ олар, къазакъча сёгюнмесинъ де булар уйрендилер... Иште бундай этип койли татар шеэрде «Танъриге бинъ шукюр» джерлешти...

Менборининъ он джашындаки оглы Сейтнебиге, Къуртбабанынъ алты-джеди джашындаки къызчыгъы «Фадме»чикке шеэрли балалардай джавун селлерине къаршы тыймакъ тыймакъ, оразада эчкичик болып ойнамакъ, къапу сырты кесмек, якъын багъчалардан мейве хырсламакъ, бичильген къафтандай джарашкъан эди. ...

Менборининъ апакъайы Зайдабайгъа борчкъа ун, май тилеп кельген апакъайлар:

— Экевининъ де машалласы бар... Бек ачыкъкозь сабийлер... «Шу къалкъынкилер къатип джетишелер, анълаялмайман», — деп тюневин багчаджы Мамут айта эди...

— Айса о бир кунь меним кисемден марамамны сувурып алгъан къачкъанлар, ич туйгъаным джокъ; куле-куле бир болдыкъ. Аллаһ багъышласын, бек атик шийлер...

Зайдабай да коксюн къабартып:

— Танъры джумлеге къысмет этсин... — дер, о бирлери де:

— Амин, амин, — деп зиль тутар эдилер.

Бир къач ай сонъ Къуртбабайнынъ[5] къапусынъ, пенджере джамлары къырылгъан чыфытлар, урбасына чамур атылгъан апакъайлар, башы тешильген балалар чавламагъа башлады... Бабалар буларнынъ эр бирине энъ аздан бирер къаве, бир къач канфет, беш он капик борчлы чыгъа эди...

Эр бирининъ хатрыны алыр:

— Аллаһ багъышласын, не боладжакъ, бала... Балагъа къулакъ асылырмы?.. — дедирткенджек ошлап джибере эди.

Бир кунь Сейтнебининъ де башы тешильген сонъ Менбори акъай бу балаларны оджагъа бермектен башкъа чаре болмайаджакъ... Оджа тёбелесе де, баш тешмез, козь чыгъармаз эсап эттилер... Корюнмеген джинлерни, перилерни, иелерни коре тургъан халкъымыз оджаларымызнынъ тешкен башларын, кёрлеткен козьлерин, сакъав эткен тиллерин коралмай...

Сейтнеби къазакъ балларына баш тештирсе де Аджы Къуртселям оджагъа баш бермеди... Къураныны къонъшу къазакъынынъ уюнде сакълап, алма хырсламагъа, сувда джалдамагъа, торгъай джумуртасы, эбе комеджи джыймагъа кетер эди... Бир къач айлар оджагъа бош джерге эллишер капик джакъкъан сонъ Менбори акъай Сейтнебини бир чыфытынъ тюкянына ыргъат берди.

Тюзювли, темиз тюкян Сейтнебининъ пек ошуна кетти, шу саат тильбазлыкъ этмесин, темиз пак кийинмесин, корьген шийин, эшиткен сёзюн огренмеге башлады. Бу бир якътан Анифечикнинъ де мийи къатты. Джыллар кечкен[6] сёзсюз тюркюлери сёзли, манасыз сёзлери маналы, тапмаджалы джомакълар болмагъа башлады. Абди-Ектен Къурана тюшмий «Эбабиль къушнынъ ювасы»ндан «Айланайым шалынъдан, козьчигинъден»ге келип джетишти... Татар балларынынъ къач яшында болгъанынъ «Джырланъ» де, анъла!...

Къыскъасы, Сейтнеби, джылтыравук, къара сачлы, кенъ джавурунлу, орта бойлы, кенъ[7] манънайлы бир татар джашы, Анифечик де... бир козюнинъ кенарыман башкъа къызларнынъ бутюн авузыман кульген тынч, индемез, типтен къайнар, сагълам этли, джанлы бир татар сидане козин болып чыгъарды!...

* * *

Байрам бар эди: Къурбан байрам; майлы, этли, къан къокъулы татар байрамы... Байракъсыз, топсуз, тюркюсиз, сессиз, гизли байрам. Балачыкълар — манъnайларында къурбан къанлары, аякъларында беяз, темиз чораплар, козьлеринде дели бир къуванч джувурып джюре, къол обе эдилер... Менборининъ къарысы эрте, танъ вакъты турып абдест алды, беяз марамасын байлады. Авуздан бильген къадимни, дуаларны окъуп майлы тавасынъ от устюне салды. Агъыр май къокъусы ичинде къыйгъача, локъум пиширмеге башлады...

Сейтнеби джанъы, къара урбасыны, гъалошыны, аякъкъапларыны, ал къушачыгъыны башынынъ къатына къойгъан, бутюн кече ич де юклаялмагъан эди...

Кече анасы элегенге отуртып аркъасын джувды, башын бакъты, озю макъас алып къызыл, бакъыр сачларыны кести, перчем тарады, тырнакъларын кече кесмек яман деп, куньдюзге ташлады...

Небичик бутюн кече озь-озини кузьгининъ къаршысында корип чыкъты, анасындан къоркъмаса урбасыны кийип джатаджакъ эди...

Анасы саба танъда турып, къыйгъача пиширмеге, къадим окъумагъа башлагъанын корьгенде, батырлашып, бирден сычрап турды, урбаларын сырасыз, келишсиз устюне кечирмеге башлады... Анасы ярамазлыгъыны туйып, аяттан уй къапусынъ ачып: «Иннеллезине ату», — деп устюне бир джекирюв джекирди, заваллы бала бир секиргенде бутюн кийимлерин устюнден чыкъарып, тёшекке къачты...

Зайдабай бираз сонъ ози кирип, Небичикнинъ бойнындан тутып, тёшектен чыкъарды; бутюн урбаларыны, бичими, ёлчыгъыман кийдириди. Он беш капикке алгъан джаланджы саатын такъып — тым-такътай джигит — этди чыкъарды...

— Къа, сен де абдест ал да, къадим окъу, онъмас! Бугунь алай олюлеринъ байрам деп оджагъымызгъа джыйыладжакълар!..

— Койде ольген экелерим де келирмекен, анай?..

— Айса... Кельмий къайда кетеджек сабийлер?..

— Я, келир, оларгъа джолны ким косьтереджек, оларны ким кийиндиреджек?... Шимди экелерим болса, ойнар эдик... Озь башыма джаным сыгъыла... Анай, джаным сыгъыла!..

— Джанынъ чыкъсын, чатла! Шимди Къуртбаба акъай келир, Анифечик, Сейтаблачыкъ, анавлар, мемелер, алайы келир... Абдест ал, къадим окъу... Турар-турмаз джанлары сыгъыла!...

Сейтнеби эр мезхебнинъ джаизлерин, изинлерин къулланып, ортаджа бир абдест алды, Къуранны ачты, бираз вакъыт устюнде: «Бабам, Къуртбаба акъай, эфенди къолларыны опьсем не берир экенлер», — деп салланды... Сонъ китабыны джапты, къолларын къалдырып дуа этти, башын сыйпады. Аяткъа чыкъкъанда анасы:

— Сени фармазан сен, къадимни яры ташлап кельдинъ. Айт, сонъуна къадар окъудынъмы? Олюлеринъ, къаделеринъ мугъайыр сонъ санъа», — деди...

— Бу анамнинъ да инанмазы ай... Чалт окъудым, коресинъ, дуракъларда коп турмадым, созмай окъудым, Къуран обийим, окъудым...

— Айланайым улумдан, улум, улум тай.. Олма кирли къулун тай... Къана къолум опьсе я... Байрамда шай къарап турарлармы экен?.. Сарыл бойнума!..

Небичик бирден анасынъ бойнуна сарылды:

— Сенден айры кимим бар, балачыгъым?.. Анам ольди, бабам ольди, джувукъларым чиль яврусунен дагъылдылар, джокъ болдылар... Сенден башкъа кимим бар?.. Опь анайынны, къуч анайынны... Ана шай... Айланайым баламдан, арсланым, мырзам... — деди... Энъ сонъ джылады, къана-къана джылады. Бу заваллы[8] козьлю, сары бетли къадынларынъ тек аналыкъ тюгюль, къадынлыкъ тюгюль; бутюн татарлыкъ, бутюн татар тарихы джылай... Бутюн бир харап болгъан, ашындырылгъан, кемирильген, куньден-куньге джойтылгъан барлыкъ, джашав джылай...

Бираз сонь оксюрип, тюкюрип Менбори джетишти, башкъа вакъыт бек серт, бек бакъав акъай, бугунь къозыдай эди:

— Селям алейкюм, эв! Сен менинъ къолумны опсенъми, ёксам мен сенинъми?.. Эпси бир..

О арада Небичик келип бойнуна сарылды... Аферин улым, бугунь бир къарыш даа балабан болдынъ, Танъры энди сенинъ тойынъны косьтерсин. Энди Асан, Сойинден кочьти, козюминъ алдына, Азрети Фатма деген сайын, Асан, Усейин деген сайын де Неби кельди, бек арув айтты, шу аетни окъугъанда мурнундан окъумай, конълюнден окъуй... Откюр киши, залым киши, Аллаһ багъышласын...

Софра къурдылар; къыйгъача, къурабие, эт суйыман къавалты эттилер. Менбори уйге кирди, эки аягъын сыйпай-сыйпай тёрге къурулды, тахтына кечкен султан киби мусафирлерини, келип салаватлашаджакъ, къолыны обеджек достларыны беклемеге башлады... Индже бир козь, бу къаведжи татар акъайынынъ[9] аякъларында атлыны[10] мирасыны насыл корьсе, бугунь байрам булай отурушында да бу мунълы козь, сары бет эркекнинъ къурулмагъа, укюм этмеге алышкъан бир сойдан болгъанын бек чалт сезер эди...

Баштан, конъюльден коптен къуругъан ойлар, дуйгъуларнынъ вуджутта, къолларда, козьлерде, аякъларда, отуруш-турушта даа коп вакъыт излери къала... Бугунь де «Акъшамгъа не ашарман?» деп джюрген койли татарнынъ къурулушында эски боллукъ, онъгъанлыкъ девирлеринден къалгъан коп шийлер бар. Халкъ тюшюнджесимен, конълюмен коптен бахтына, ыргъатлыгъына разы болгъан,

лякин кемиклери, шишкин козь къапакълары, серт бойны бирденбирге денъишалмай... Урус къарыларына татарларны бу къадар сюйдирген, татар эркеклеринде сюрюльген башбугълыкъ олса керек...

Менбори къутусыны чыгъарып, бир сигара бурды; шу арада къапу ачылып Анифечикнинъ къолундан тутып Къуртбаба кирди...

— Селям алейкюм! Байрам мубарек олсун! Аллаһюмме салли аля... Бугуньлерге де чокъ шукюр... Анифечик, къол опип, бир кошечикке сыкъышты... Къафтанчыгъын, бурушмасын деп, тёшеп къойды, сонъ устюне басарлар деп боладжакъ, аякъларынынъ астына джыйырды, къолундаки кичкене кумюш билезикмен ойнамагъа башлады.

Менбори:

— Ал, тотай, сагъа сакъызлыкъ! — деп, бир йигирми капиклик атты. Анифечик акъчаны алып кичкене марамасына сарды, къушагъына къыстырды... Урус балларынынъ «испасиба», Истанбуллы сохталарнынъ «тешеккюр идерим» деген джеринде Менборининъ бетине къарап, бираз кулюмсиреди, сонъ алдына къарап къызарды...

— Къуртбаба, байрам намазыны къайсы джамиде къылдынъыз?

— Шор джамисинде, сиз?...

— Биз Джылдырымда къылдыкъ; бу байрам эфенди акъай бек тавлы эди; Сырт Джамиси Сулейман эфендиге пек тийдирип, бек отькерип атты. Айса... Баарьде Сулейман эфендининъ къызынынъ тоюнда бираз опькелешкен эдилер. Яман тюшюрип айтты...

— Айда-джылда бир байрам... Бу вакъытте бираз хызмет этмесе бу имамларымыз башкъа... «Джами бизнинъ уюмиз» дийлер. Ушип, къалтырап, шекерсиз, къавесиз уйлерине барамыз... Ич болмагъанда бираз къонъюль алыджы сёзлер эшитмесек... Джылда бир кере бу мубарек...

— Джокъ. Не айтсанъ, айт... Окъугъан киши башкъа... Мен ыргъатларге онунъдай отькирип, тийгизиб айтмасын бильсем...

— Орасы учун... Киши окъумышлардан къавгъа этмесин, давалашмасын пек яхшы огрене.

Ич бир шийи тюшюнмей авузларындан къалын чубукъ тютюнлери чыкъкъан сайын бир сюрю мундай мерамсыз, макъсатсыз сёзлер айтып отурдылар...

Бираз сонъ Сейтнеби софраны кетирди, агъач къашыкъларны тизди, пешкирлерни сунды, леген, къуман азырлады. Эки акъай секеден тюшип къонанынъ къатына кельдилер, Зайдабай да уйге кирди, Анифечикнинъ къолундан тутып софрагъа отурды...

Менбори:

— Мына, бисмилляһ... Буюрынъыз, ашанъыз, балалар, деп ишке кирди. Сессиз ашадылар. Арада къурбаннынъ курегини къарадылар. Къыш дженгиль, яз боллукъ корюнди...

Сувлы безге къолларын силип, къавелер кельген сонъ Менборининъ кейфи чыкъты. Бир къач кекирип «Эстагъфуруллаһ» деген сонъ уйсобагъа аркъасынъ таяп отургъан Сейтнебиге къарап:

— Джаным-джаным урбаларынъы шай диваргъа окъалагъанынъ не, балам? Айды турынъыз, Анифечикмен бир «Асма салынджакъ» ойначынъыз!

Бираз наз-нияздан сонъ балалар турды:

— Къол-къолгъа беринъиз. Ана шай...

Багъчаларгъа къурдырдым асма салынджакъ,
Яр келиб, яр кечиб, яр салланаджакъ!..

Анифечик сия, къыналы саччыкъларын культелендирип, къыналы пармачыкъларын белине джапыштырып ойнамагъа башлады...

— Ай, машаллаһ, къырк бир кере машаллаһ!.. Къарасы насыл ойнай, джетишкен къыз, ай!.. Балабан къыз бол, балам...

— Къа, шинди корейим, Сейтнеби, джигит экенинъ, Анифечикни мойнындан къучакъла да опь бакъайым... Небичик къызарды:

— Я, опермен сагъа... Анифечик тюневин меним сютюм тёкип къачты.

— Я, тёктим. Олла, билля, Менбори акъай, озю тёкти де сонъ Зайдабайдан къоркъып магъа джапты.

— Къарасы, къарасы, онъмасларгъа, байрамда къанлы душман бир-биримен барышыр деген... Булар тартышып туралар... Опь диймен сагъа, Неби!

— Опьсем, акъча берирсим?

— Ана сагъа, мундай бир ший даа.. Мундай памук тотай бир къызны опькечюн акъча тиленирмекен?.. Сен берирсинъ даа акъчаны, онъмас... Чыфытлерге ыргъат джюргенге къарасы, бутюнлий денъишти...

Сейтнеби, опьмектен башкъа чаре болмагъанын корип:

— Анифечик опьтирмек тилийми? Авлакъ тура, — деди...

— Къыз бала, коресинъ... Джувурып тутарсынъ даа... Бабасы разы болмаса, алыр къачарсынъ...

Анифечик бир келиндей къызарып, козьчиклерин Менбори акъайнынъ авузына тюгюп тура эди... Небичик бирден атылып, Анифечикнинъ тамам бурнундан опип, кошеге сыйыкъты.

Балалар, озь тербиелерининъ узалувына, джашавына къуванып шакъырдадылар...

Анифечик кусьти:

— Орьтюм тишлеп аладжакъ эди, сулупсыз, — деди.

— Дарылма, дарылма, бирдасында арув этип обер!..

Зайдабай да:

— Бир даа байрамда Анифечик джетишкен къыз болур, чаршаф киер, джельдирме ишлер, уйден чыкъмаз... Опьмек де никясыз арам болыр, — буюрды...

Сейтнебичик, ястыгъындан башыны чыкъарып сорады:

— Айса не огретесиз?..

Бу суаль бабаларгъа да етти!.. Оларнынъ конълюнде чанъгъырды.. Дюшюнмеге далдылар. Бу джерде ойнамакъ, опьмек, сюймек, онъмакъ истеген татар «корьмийджексинъ, сюймеджексинъ, опьмеджексинъ!» дегенмен, динмен джашав чарпышты, юзлердже джылларнынъ тартышмаларындан, тепишмелеринден джыйылгъан ачувман бир даа согъуштылар. Кене дженъишалмадылар, кене анълашалмадылар... Бу суальнинъ джевабы кене ярынгъа къалды...

* * *

Бир къач джыл сонъ пирикашчылыкътан джетишкен, бир коп зиялыларымыздай бир зиялы болды, къазакъча огренди, бир бухалтир имтианына кирип, думагъа писарь кесильди...

Учителлик этти... Джемиет-и хайриеге бираз акъча джыйгъанычюн ады «Сейтнеби Менбориев дженаблары» деп, Гаспринскийнинъ газетесине биле кечти...

Къаттырма якъа такъты, къайыш къушакъ багълады... Татарджасына къазакъча къарыштырып бабасынынъ, анасынынъ анълаялмаяджагъы къадар аброзонни кесильди..

Ады койлергедже етишти:

— «Бизим алгъы Менборининъ улы думагъа кирген, бирозони чыкъкъан» деди; Губирнаторнынъ озимен лаф эте дий...

— Адам сен де, думада не ясаяджакъ ондай бир далтабаннынъ баласы, ким билир, галавагъа къаве пиширедир таа...

Шеэрде къалгъан, пыскъан эски мирзалар, Сейтнеби дженабларымен яваш-яваш дост болдылар... Къазакълары кельди... Бир якътан урус къызларын прожать эте, озгъара, о бир якътан да эски бербер, прикашчик достларыман иче, кёр-кутюк болып озини мезаргъа озгъара эди...

Аз заманда ады чыкъты. «Адынъ чыкъгъангъа джанынъ чыкъсынъ» дийлер... Бизде атынъ чыкъкъан сонъ джанынъ да пек тез чыгъа...

Гузель, назлы Къырымнынъ атлазлы, къадифели, ешиль гульгюли бааринде, сары, алтынбаш кузюнде; акъ сачлы, кумюшли къышында ичти, ичти...

Отьмек къавгъасындан башыны къалдырып бундай шейлерге къарап болгъанлар «Акъчасы коп» дедилер, догъру чыкъмады; «Сюйгени бар» дедилер, догъру чыкъмады. Акъчасы коп мырзалар, сюйгени матур джашлар, коптен пайларыны алып джокъ болгъан эдилер...

Бир кунь, узун, гурь сачларына къадар балчыкъкъа баткъан, бир къач чингене уйге сюйреп алып кельдилер, бабасы: «Ит аслы ит, сойсуз, асравсыз!» — деп окюрди, тепмеледи, шамарлады, сонъ опькесинден джылап джойтулып кетти...

Анасы, джыйылшкъан къоншуларнынъ: «Согъан ашат! Авузына ильмон сыкъ, башын салкъын сувман джув! Джашлыкъ иште... Койде болса, бычакълашса арувмы?.. Этсе, озине эткен, кимсеге зарары тиймий я!..» — дегенин эшитмий, чингенелернинъ ярдымыман уйге киргизди, миндерге яткъызды, къумлы чамурлар аркъасындан сачларыны, о эски джалтыравукъ, сия сачларыны къыдырды, балчыкълы бетине къарап-къарап джыламагъа башлады...

— Къайдан мараздан келдик озь койимизден, озь джуртумыздан; нелер язылгъан башымызгъа!..

Къоншуларнынъ арасында корюнмий тургъан Анифечик, халкъынынъ дагъылмасын гъанимет билиб, акърынлай уйге кирди; сессиз, туйдурмай, Зайдабайнынъ пешмалын тутып, къатына отурды... Буюк къара козьлери эр заманкинден даа зияде ачылгъан, шашкъан, джашлангъан эди... Эр экевининъ де эсине кичкене, он яшындаки Сейтнебичик кельди... Джылашты, джылаштылар. Зайдабай, леген, къуман кетирмек ичюн аяткъа чыкъты, уйге къайтып кельгенде, Анифечик, коксюн чеке-чеке даа зияде джылай эди...

Балларынынъ устюнде башкъаларынынъ джыламасыны биле чекалмагъан ана куньджиликмен Зайдабай:

— Ай, сагъа не болды? Сен не джылайсынъ, балам?.. — деди.

— Бир ерде сенинъ джылагъанынъ кордим де, туталмадым озюми!..

О акъшам Зайдабайнынъ къатындан айрылмады, джем-ешиль болгъан эсирикни олюдай узаттылар. Бир якътан къолларын, коксрегин огъуштырып, бир якътан да кечкен вакъытларын, Сейтнебининъ балалыкълары, татлы бала сёзлерини анъды, тюшюндилер...

Анифечикнинъ алгъы байрам эсине тюшти:

— Зайдабай, бизнинъ эски коимизге кетсек не болур экен?..

— Къайтип кетеджексинъ, топракъларын лемселер, уруслар алды, койимизни джыкъты, джерине джанъы уйлер салдылар; кереклергечек сораштырмасакъ эски койимизнинъ къаерде болгъанын биле табалмазсынъ.

— Мени бабам шеэрде биревине берир деп, отюм патлады... Койден чобан болсун, ыргъат болсун. Къачып, джойтылып кетер эдим. Бу шеэрде бутюн къаралтылар джинли, бутюн оджакълар этнели экен... Мен къоркъаман... Мен къоркъаман, купе-къундуз къоркъаман...

— Азамыз, чарпынамыз иште... Къана, эски Сейтнеби къайда, энди лафларын да анлаялмайман!... Къара сачлары, озимнинъ козиме ошагъан козьлери, ара-сыра кулюшлери болмаса сокъур таныджакъ, мен таныялмаяджакъман... Джинли джерлер, джинли джуртлар...

Рече, сессиз, солуксыз, джылдызсыз, зифт къаранъгъы татар кечеси башлады... Кичкене уйнинъ такъталары, кошелери, юклюклери чытырдамагъа, сёйленмеге, ачувланмагъа башлады...

Къара коктен устлерине эки къызгъын бакъырдай атешли козьлер ачылды...

Зайдабай, манънайына атешмен язылгъан языларны бирер, бирер къулагъында эшитти... Анифечик, гузель, масум манънайында къызгъын бир сыджакъ туйды... Манънайларына о эки бакъыр козьнинъ къоллары джаиль, факъыр татарларнынъ окъуялмагъан, анълаялмагъан шийлеринден яза, яза эди...

— Къаргъышлымыз, къаргъышлымыз... Тюшюндилер... Миндерлернинъ устюнде джыгъыкъ башташлары, къатты салагъач, эшильген, омрагъан мезарлар, беяз тюльбендлерге бурюнген, кемиктен кишилер корюнди... Корюльмеген, эшитильмеген бир боран кичкене уйчикнинъ ичине мезар тозыны, мезар авасыны, олюлерни толдырды, толдырды...

Сейтнеби энди бир къач куньден бери турып джюре эди... Имамны чагъыртып тёвбе эттирдилер, Къырк Азизге, Тез Беренге чыракълар, шалилер джибердилер...

Зайдабай, къуванчындан не ясайджагъын бильмий эди... Улуны, балалыгъындай тюзине джаткъызды, манънайыны сыйпады, башыны бакъты... Бу сыйпавман улунынъ манънайына язылгъанынъ сильмек тилий эди...

— Бабанъ, деденъ ичкенлери джокъ, сен неге ичесинъ; аччы, осал бир зеэрден не къыдырасынъ балам? — деди...

— Ичмесем къальтийим, джаным сыгъыла... Бала экенде алма хырслар, джам къырар, эгленир эдик... Бугунь энди ясайджакъ бир ший ёкъ... Бир марушке, бир де ракъы бар, экеви бир-бириңден бетер.

— Уйлен балачыгъым, сагъа озь козиммен сайлап бир ёсмачыкъ табайым, акъыллы, шайлы балачыкъларынъ болур, уюмиз шенленир, къорантамыз шенленир... Ич муслюмангъа мундай шийлер — марушкелер, ракъылар джарашырмы?... Ярын ахыретте кевсерни къалай ичеджексинъ?...

— Кимни алайым?... Магъа саба, акъшам къавгъа керек тюгюль, сонъ учь айда бир талакъ. Бизнинъ уйленмемизден бир имам, бир де чалгъыджы чингене къазана, энъ зарарлы киев бала. Ичмек айыпмы?... Бугунь муна сагъа деген, хатыры сайылыр муслюман джашларнынъ, зыялыларнынъ алайы иче... Багъчасарайлы Гаспринский мырза, Къазанлы Токъаев деген муаррирлер, шаирлернинъ бары да иче... Токъаевни эр кунь сокъакътан джыйып алып кетирелер... Сюеджек кишинъ, артындан джюреджек ишинъ болмагъан сонъ ичмий къальтеджексинъ?.. Биз эсирик болмасакъ, бир-биримизни сюялмай, къучакълаялмаймыз...

Бир къач кунь булай дертлештилер, ана озинкилерини, озь анълагъанларыны айтты, озю анълады; бала озь-озинкилерини[11] тёкти, кене озю анънады...

Анада эски татар койи, козь джашларыман, бала сюйгюсимен, чынлары, Къураныман джашай; балада ракъысы, марушкеси, къайгусы, джан сыкъынтысыман янъы татар шеэри тува эди...

Конъюллери, дуйгулары башкъалашкъан бир халкънынъ тиллери бир болса да анълашмайлар, Сейтнеби, уйден чыкъар-чыкъмаз кене эски достларыны тапты; оларнынъ да Зайдабайдай аналары, къатмерлешкен, куфьлешкен тёвбелери бар эди...

— Мераба Бориев! Эшиттик, тёвбе эткенсинъ... Мен де отькен Ораза байрамында бешинджи кере тёвбе эткен эдим, бир даа тёвбе этсенъ, заваллы анайларны сюондиреджек бир фырсат чыгъар... Эфенди акъай да тёвбе сыйлавына коп кере кельмек тилий...

Кене де отурдылар, кене ичтилер, кене байылдылар... Апакъайлар кене джылашты, имам «Ясеф Юсуф» тёвбесини кене окъутты, айттырды... Эр ший, эр кересинде кене джерли-джерине келе эди... Тек джашав, заман туралмай, къайтмай; тек къальплер сарара, башлар чюрий, козь булана эди...

Бориевинъ достлары, марушкелер, къазакъ къызлары, ашагъан бир айван болгъан бу татар джашындан кулюшип, мыскъыллашып,[12] эдилер, онынъ бетиндеки чызгъылар, козюндеки къара чукъурлар, онларджа манасыз, корюнмеген ший еди... Тек Зайдабай, Анифечик бу чукъурларда инамсыз бахтларын, онъгъанлыкъларын комюльгенин анълай эдилер...

* * *

Бир кунь Сейтнебининъ сархош кевдесини уйге тюгюль, палитсагъа алып кеттилер... Сокъакъ баллары, шу саат келип, Зайдабайгъа джетишлирдилер, мужделерини алып, джеттилер... Палитса докторы, эсирикнинъ къолун тутуп къарады, джюрегин джокълады, сонъ языджыны чагъырып:

— Бар, — деди, — эфендиге хабер эт, буны даа яхшы джерлерде урий къызларыман ичмеге джиберсин...

Зайдабай солукъ-солукъкъа джетишти: «Яландыр богъай, янълыштыр богъай!..» — дий эди... Къапуджы къазакъ:

— Не тилийсин?... Сенинъ иш джокъ мында, айды! — деп, къапуны къапаятыргъанда тап сюонди... Лякин Зайдабайны пенджереден корьген доктор, ана болгъанын анънады, къапуджыгъа: «Джибер!» — деп бакъырды...

Зайдабай кирди, доктор, яры татарджасыман:

— Мундай бала асрамай; яхшы асрай, — деди...

Зайдабай, джылаялгъаны къадар джылады... Сонъ эш достунынъ: «Тек сенинъ башынъа кельгени ёк я... Хатче абайнинъ марушке пешинде озини отирди; Небининъ огълы тюкян басып, киши отирип Сибирге кетти... Сенинъкининъ кимсеге зарары тийгени ёкъ... Усы, ойымен къысметини ашады, битирди, кетти...», — демелерини

эшите-эшите алышты... Джюреги джумшады, бахтына разы болды. Баба, ана озь башларына отурып ашагъан вакъытте Зайдабай ич тюшюнмей айта берир эди:

— Бу аний бирисининъ этнеси отти... Бизге айле, тылсым эттилер.

Менбори:

— Койде джуртларымызынъ диварлары устюмизге омрады... Олюлеримизнинъ къаргъышы тутты, — дер эди...

Эр гедже уйлерининъ алындагъы юксек, къарт къавакъта байкъуш къушы: «Ох болсун! Анай джуртын виран эткенлерге, оджакъларын[13] озь къолуман сёндирип, джамилерни, арманларыны ташлап, чыкъып кеткенлерге еридир, ох болсун, ох болсун!» — дер эди.

Къырымда миявлагъан бу байкъушнынъ тавушы, ким билир, Кашгъарнынъ, Къафкъазнынъ, Румелининъ нерелеринде эшитиле эди...

* * *

Унуттым... Асыл беним айтаджагъым булар тюгюль эди... Булар эр кеснинъ бильген, корьген шийлери... Асыл меним корьгеним, Анифечикнинъ тюрлю себеплермен мезарлыкъкъа къачып кетип, Сейтнебининъ баш уджунда къадим окъумасы, онынъ мезарын нурлатмасы, джараштырмасы эди... «Сейтнебини сюйген эди, сюе эди», — десем: «Олю сююлюрми?» — диеджексинъиз.

Джаш къызларман, джаш джигитлеринъ сюющмеси арам болгъан джерде, сюйгюнинъ тюрлю-тюрлюси бола... Бу да бир сойы... Бу сюйгюден къара козьли, къара къашлы, джар-джар бакъыргъан бир татар баласы джерине мелевшелер, келинчиклер, юзерликлермен донатылгъан бир гузель мезар тувды...

Вакътында сююльмеген джурт виран [болур][14], вакътында сююльмеген джигит олюр...

* * *

Къуртбаба, Менборини мундан сонъ бир даа пашпорт чыкъартаджакъ болып джюргенде корьдим... Анънатты, окюндилер, «Къаршы»гъа кетеджеклер, онъгъанлыкъман къаршы-къаршыгъа къаладжакъ эдилер...

Тынънадым... «Мени багъчагъа чыгъарынъыз; чёльге алып кетиниз, сув къатына джаткъызынъыз!..» — деген хасталарны коп корьгеним ичюн оларны да анънадым:

— Бизни унутманъыз... Огъурлы джоллар, — дедим...

* * *

Будапештенинъ гурюльтили къалдырымларында ромен ордусыман кельген бир Добруджалы татар салдаты корьдим... Бутюн балалыкъта корьген шийлерим эсиме тюшти...

АРМАНДА БИР ШАИР

Отькен джылларнынъ бирсинде Аблязиз сохта[1] окъумакъ ичюн Истанбулгъа баргъан эди.

— Хыфз-ы халны[2], ильм-и халны Къырым мудеррислеринден тибине[3] къадар окъугъан сонъ бираз да Истанбулнынъ «фентини» уйренсенъ, мерхум Къады Джелялдай залым[4] киши болурсынъ! — деген эди койнинъ эфендиси...

Аблязиз Сохта пашпортыны чыкъартып, искеледе шийлерини хырслатып[5], вапургъа минип Истанбулгъа барса да, тезден кене медресе даркъавунда ушюрчилемек ичюн Къырымгъа къайтмакъ тюшти. Къырымгъа сыджакъ[6] язда келип джетишкенде фикрини[7] денъиштирди; бир араба, бир ат табып, ушюрчилейджек акъчасы джокъ, коп тюшюнсе де джаз отип кетеджек, нишлесин, нишлемесин, энъ сонъу джанаша Чонгъар койлеринден бирисине кетип, арманда ыргъат болмагъа къайыль болды... Бу арман еди пара койде ады окъунгъан байлардан Порсукълы Джеббар Челебининъ эди... Аблязиз энди «Мына сагъа!»[8] деген сохталарымызнынъ кобисидий джигирмини кечкен болса да медреселерде, вапурларда бираз къолундан, белинден къарувы къайткъан себебли[9] ыргъатлыкъта бек хайыры[10] корюледжек дайын тюгюль[11] эди. Затында муамма-муамма айтышмакъ, шартлашмакъ[12] метин окъумакъта эр заман бириндджи сохталардан сайылса да курешмекте, ашамакъ-ичмекте медресе «буюк»лигине ляйыкъ бир джери джокъ эди.

Бугъа къарамай «къарув къолдан тюгюль, конъюльден кельгенини» бильген джигитлер ындырда «Хош[13] кельдинъ, сохта! Мына сенинъ тырнавучынъ, сенегинъ! Устюне бельги къой, башкъаларынкимен[14] къарышмасын!» — деп, бек яхшы къаршыладылар. Тек туварчынынъ апакъайы Зибиде къыскъа кесалмады сёзюни:

— Хош[15] кельдинъ, сефа кельдинъ! Ама бу тырнавуч сенинъ боюнъдан балабан, сен чипче къарамалы эдинъ. Арман бастыраджакъ, ташув ташыйджакъ башкъа кишилер де табылыр эди, — деп башлап эпсиз, ёрукъсыз лафларман[16] заваллы Аблязизнинъ къулагъын сасытты... Зибиде аблай[17] сёзюне «апакъай сёзю» деп кечмек де къолай тюгюль. Ыргъатларнынъ ашына, сувуна, чамашырына, даа сорап кельсенъ къонъшу[18] къызларыман болгъан ашкъ, нишан, къачырув, никя ишлерине къарап джюрген тек Зибиде аблай эди... Тили чыкъса, ыстарсагъа, имамгъа биле такъылыр эди:[19]

— Ыстарса[20] Халильге не болгъан? Мен арагъа кирмесем омрюнинъ сонъуна къадар уйленип боладжагъы джокъ эди... Оны адам сырасына сокъкъан менмендир... Имам десенъ, койге кельгенде янъы[21] тувгъан тюксюз, фикирсиз[22] бир бузавдай эди... Джамисини джараштыргъан бикесине «Тотай!» деп кой халкъын алыштыргъан мен болдым... Авузларын ачып, «Зибиде, шундайдыр!» десин-

лер, мен не этеджегимни озюм билирмен!» — даа нелер, не кертмелер тёгер эди къавакъ агъаджы...[23] Джеббар Челеби базы кейфи чыкъкъанда[24]: «Мундай апакъайлар, дюньянынъ дирегидир, балалар! Сырт джели[25] мундай бир апакъайнынъ авузындан чыгъар экен. Зибиде, сен солдат болгъан болсанъ урус, японнынъ олюсин айдар эдинъ», — деп тагъылыр эди...

Иште, заваллы Аблязиз сохтанынъ[26], энъ аздан беш-алты айлыкъ джылдызы мундай бир апакъайнынъ къолуна тюшти...

Ыргъатлар кече къаранълыгъа[27] къадар чалышыр, сонъ арманнынъ къатындагъы богъдай, арпа, арыш[28] кебенлерининъ тюбюне барып, ашларыны ашар, ичлеринден даа кейфи[29], такъаты болгъанлар къавал чалар, джырлар, бек болдургъанлар да шу саат башына чалмасын салып, татлы, тюшсиз, сандыракъсыз бир юкъугъа далып кетер эди. Саба салкъыныман, даа Чолпан джылдызы джокъ болмай эр кимнинъ иш[30] башында табылмасы керек эди...

Эр кес джатып джукъласа да Аблязизнинъ козюне бирден-бирге юкъу киралмаз[31] эди... «Эр шийни бу къубат койлю[32] халкъман барабар япмакъ[33] керек, ич болмагъанда оларман барабар юкъламайым!» — дер эди...

Сонъ козьлерине къарашкъан джылдызлар, акърын-акърын, джукълагъанларнынъ устюне басып кеткендий джылышкъан беяз[34], памукъ булутлар да юкъусын яваш чекип[35] ала эдилер...

Козьлерини джылдызларгъа чевиргенде[36] санки оларнынъ устюне къадар чыкъкъан, оралардан[37] эр шийни, эр кимни[38], эр заманны корьген кибик[39] болур эди... Коксюн[40] кечирир, «Эйгиди эй[41]... Нидже девирлер, алимлер, сохталар кельген бу джылдызларнынъ астында... Не къадар той, не къадар дженазе[42] болгъан... Бу дюнья не асыл?.. Бу дюньянынъ уджлары нерде?[43] Урус не? Китай[44] не?.. Я, татар не?.. Бу джылдызлар кимлернинъ козьлери, не къарайлар, не къыдыралар?.. Не къадар шийлер болды, не къадар кишилер кечти...[45] Бу джылдызлар даа[46] кимни беклийлер?» — тюшюнир[47], акълы джылдызлардан сынджырып, къаршы къырда ташлары къарма-къарышыкъ тургъан кой мезарлыгъына тюшер эди... Бу вакъытлерде конълюнде о къадар буюк, атешли бир бильмек, эр шийни бильмек истеги, тилеги уяныр эди ки, шимдиге къадар[48] ич бир китапны, ич бир дерсни окъугъанда бу къадар бильмек, бу къадар анънамакъ арзулагъаны джокъ эди... «Зибиде аблайнынъ[49] бутюн койнинъ ичин, тышын, барын, джокъун бильгенидий бутюн дюньянынъ аслын, неслин бильген бир киши тапсанъ да сорасанъ, сорасанъ...», — дер эди конълюнден.

Бир кече акълына, тюшюне, тюшюне[50]:
Сен бу сырнынъ аслыны билем десенъ,
Башта чыгъар гунахынъ конълюнъден... —

деп, бир бейит кельди... Эртеси кунь ташув арбасынынъ астында къарпыз ашагъанда[51] чобан Къуртнебиге, туварчы Аблялимге[52], ыргъатлардан бир къачына айтты. Булар шакъылдап кулюштилер, шу арада Зибиде дженги[53] де джетишип кельди, къолунда къаве гугюминен... «Къа, не кулюшесинъиз[54], айтчынъыз, биз де кулюшийик!» — деди, озюни бир къач киши этип...

— Къа, Аблязиз, айтчы, къадем[55]. Мына, бир бейит язгъан, худжур[56] бир ший, къа, айтчы, къадем, айды, назланып отурма...

Аблязиз айтты:

Сен бу сырнынъ аслыны билем десенъ...
Башта чыгъар[57] гунахынъ конълюнъден...

Зибиде абайны бир ачув алды, бир ачув алды:

— Шаплавуз, фармазан[58], бир даа мундай ший[59] айтсанъ ики[60] аягъынъ бир папучкъа[61] сокъарман.[62] Бу «сыр» дегени не боладжакъ; меним «сыр»ым джокъ[63]... Магъа коре, Шам джолу дюмдюз[64]. Меним ким болгъанымны эр кес биле... Кельмешек... Сен чыгъар[65] гунахынъны конълюнъден, меним гунахым джокъ... Утанмаз, арланмаз!

Зибиде абай аз къалсын папучларын[66] чыгъараджакъ эди аякъларындан... О бирлери арагъа кирдилер:

— Сагъа не болды? Сен не ачувланасынъ? Бунынъ кимсеге тиюшли[67] джери джокъ...

Аблялим акъай:

— Сонъ озининъ уйдургъаны да белли тюгюль, ким бильсин къайсы иляий джёнкюнден окъуп уйренген, — деселер де Зибиде аблай[68] баш бермеди:

— Айды, айды магъа тильбазлыкъ этменъиз! Айтаджагъынъыз болса, ачыкъча айта къойынъыз... Мен шакъа котерирмен амма, мундай гизли, къапакълы, сырлы-эсрарлы[69] шийлер меним джанымны сыгъа тургъан... Бу туварчы да тувардай, иляий, иляий деп окюре. Иляий мундай боламы экен[70]? Айса, «Айлан, айлан джельтирмен, джель тургъана...», — бу да иляий... Дженазенъде окъусунлар...

Сонъ кене яры ачувланып, яры кулип отургъан Аблязизге айланып:

— Сен бир даа[71] айт, бакъайым, мундай шийлер, мен сонъ сагъа бильмеген сырларынъны уйретийим...

Даа айтаджакъ эди... Аблязиз: «Туварчы апакъай, бейиттен, ширден не анънайджакъ. Къубат, ойсыз[72], фикирсиз халкънынъ арасына тюштим», — ойланып, тырнавучын[73] алып ишине кетти...

Мундан сонъ къаерден бир къыз къачса, Зибиде аблай[74]: «Ана, Аблязиз фармазаны[75] кягъыт язгъандыр да, «Къара къашлым, эля козьлюм» деп, арагъа кирип, фитне бергендир, башкъа не биледир

дийсинъ сен оны...». Къаерде балалар бир ярамаз чынъ, тюркю айтсалар: «Аблязизден уйрендинъизми, кустлер[76]?..» — деп чыгъар эди...

Ыргъатлар базы эриштирмек тилеселер[77]: «Сыр!» — дер эдилер. Зибиде тут, байла дели болур эди...

Шу куньден берли Аблязизнинъ не чамашырын яхшы джувдылар, не де ашына, сувына къарадылар. Лякин Аблязизнинъ де эриш дамары туткъан эди... Кене вакътында джукъламай, кене де шай этип тюшюне, сонъ бейитлер чыгъара эди... Энди, озине кягъыт, къалем алып, оларны язмагъа да[78] башлагъан эди...

* * *

Бир кунь Джеббар Челебиге шеэрден аджылар, челебилер мусафир кельдилер. Зибиде абайда энди ошекнинъ, сырнынъ аддыэсабы[79] джокъ эди... Ындыргьа да чыкътылар акъшам салкъыныман... Джеббар Челеби, Аблязизнинъ «Истанбул сохтасы» болгъанын[80] биле эди. Кисесинден бир «Терджиман» чыгъарып: «Окъу, къарайыкъ, не яза экен!» — деп, Аблязизге берди. Зибиде абай ичлеринде эди. Аблязиз газетни сувдай агъып окъуды, сонъ айрыджа да Европанынъ, еди дювельнинъ ишлеринден хабер[81] берди. Джеббар Челеби бек шашып:

— Демек, Германия балабан ишлер ясамакъ истий, а? Ай, олюнъни!.. Буны биз шиндиге[82] къадар насыл эшитмедик... Магъа эр кунь бу къадар лемсе келип кете... Насыл айтмадылар буны... Джашырдылар, десе... Токъта сен, мен оларны тутайым... Бу окъугъанынъ яхшы болды. Аферим[83]. Олюсини яндыгъым лемселери... Аферим, аферим, яхшы окъудынъ!» — деди.

Джеббар Челеби сонъундан корьме челебилердий болур-болмаз шийге «Аферим» демез эди... Аблязизнинъ бир-бири артындан «Аферим»лер къазанмасына бутюн ыргьатларнынъ коксю къабарды...

«Челеби акъам! Аблязиз тек окъумакъ бильмий, о бейитлер де яза. Бек тюшюрип яза...», — дедилер.[84]

Челеби:

— «Къа, окъу тынънайыкъ. Аблязиз сохта, косьтер кямиллигинъни!» — десе де, Аблязизнинъ Зибиде абайны корип конълю буланды.

— Зибиде абай кене ачувланыр, — деди акърын. Челеби отькен къавгъаны эшиткен эди:

— Ачувланса, ачувлансын... Бек ачувланса, о да айтар бир бейит, къаршылыкъ берир. Къа, окъу, сен!

Аблязиз куфайкасынынъ ич джебинден[85] бир къач кягыт чыкъарып, бирисин[86] окъуды:

Биз татармыз, ишимиз яхшы кетмий...
Гунахымыз коп, Таньрымыз афу етмий[87]*...*
Башкъа халкълар байыйлар, джурт салалар,
Бизнинъ акъча бир куньлик тойгъа джетмий...

Джеббар Челеби: «Ай олюнъ, ай олюнъ[88]! Яман яхшы! Сен оны яз джибер «Терджиман»гъа, Гаспринский басар о[ны]... Мына, о бир афта Акъмесджит къасапларынынъ давасы[89] бар эди, язып джибердилер, басты чыгъарды... Яз джибер. Ана[90], уйренинъиз, огюзлер, киши ыргъат болмакъман къара танымамакъ керекмий экен?..» — деди[91].

Ыргьатлар шу саат Челеби акъайнынъ козине къарап:

— Бек яхшы айткъан Челеби акъам, акъкъат[92], бизнинъ акъча бир тойгъа тюгюль, бир шабашкъа биле джетишмий[93]!.. Гаспринскийге язгъанда, къальтеджек оны... Бу дертке бир чаре[94] тапса, Челеби акъамнынъ озю табар! — дийиштилер. Челеби, Зибиде абай кибик[95] атеш пускюрьмеге башлады:

— А[96], демек бу бизге таш экен... «Бизнинъ[97] акъча бир куньлик тойгъа джетмий!». Джокъ, хыяр[98]... Богъазынъызны, урбанъызны[99] къарагъанымыз джетишмий[100]. Даа[101] тойынъызгъа да акъча берийик... Мен озь къызымны уйлендиралмайман. Джигит болгъан мундай бейитмен айтмаз оны, келир: «Челеби акъам, мен чалышалмайым кисенъизге берекет», — дер. Мен де: «Джолунъ ачыкъ болсун, хайыргъа[102] къаршы!» — дермен, чыгъар[103], кетер... Аблязиз, сен мундан сонъ[104] мундай бейитлер язып, джаиль халкъкъа боладжакъ-болмайджакъ фикирлер[105] берсенъ, къолунъ аягъынъ джерге тийдирмий джиберирмен... Айды, ишинъизге башланъыз... Вот тебе на...[106] Ай, олюнъни, ай... Бирден-бирге анълаялмадым, ай... Не кямиль, не тюльки халкъ, — деп, мусафирлерин[107] алып, джокъ болуп кетти. Заваллы Аблязиз неге[108] огърагъанын[109] бильмеди:

— Валла-билля, тюшюнип язгъаным джокъ, ой, худжур халкъ[110]! — дий эди... Челеби кетер-кетмез Зибиде абай авузун ачты:

— Мына[111] мен Аблязизге аферим[112] диймен! Мендай[113] къуюман акъыр арасында къартаяджакъ абайларман огърашаджагъына мундай кустлерни[114], къыйыш аякъларны тильге алмалы... Бек яхшы[115] болды... «Даа[116] тойынъызгъа да акъча берийик!» — дий, онъмас, сумсур[117], саран огъурсызлар... Бу уйсиз-баркъсыз джашларнынъ тойын корьсенъ, бала-чагъасынынъ[118] башын сыйпасанъ не болур экен? Онынъ бир къарт къызы бар, валла, бизнинъ къаз къувалап джюрген дели Абдуррефийге[119] берсенъ, алмаз. Яз сен, къадем[120] Аблязиз, магъа айт, мен: «Озюм таптым!» — деп, бутюн[121] койге джаярман. Бай халкънынъ акъчасы болса, факъырнынъ тили бар...[122] Бир къач капик берип баламызны, чагъамызны

огъраштыра... Тилимизни байлаялмаз... Яз сен, эм бу акъшам отур, яз... Не де арув болды, я!.. Сен къоркъма, ич бир ший болмаз... Саба магъа, къаве кетиргенде[123] айтарсынъ, — деди.

О акъшам бутюн[124] ыргъатлар Аблязизнинъ черени астында топлаштылар[125], оракъчы Къуртмамбет акъай койнинъ, джанаша койлернинъ бурунгъы чынъчыларындан сёз ачты. Зибиде аблай[126], умач шорбасына май да салгъан эди, ёгъурт да къаткъан эди[127]... Аблязизге айрыджа бир де джилик кетирди... Джашлар бир-бири артындан «Джакъ!» деп къутукъларыны[128] узата эдилер... О кече[129] Аблязизнинъ бейити Зибиде абайдан къарт оракъчыгъа къадар эр кимнинъ конълюни алды. Джеббар Челеби бу бейитни бек тез унуткъан эди... Зибиде абай, ыргъатлар йыллларгъачек[130] унуталмадылар. Аблязиз десенъ, джылларгъачек:

— Валла-билля, тюшюнип язгъаным джокъ, ой худжур халкъ[131]! — деп джюрди.

2 февраль, 1920, Будапешт.

БИР КЪАЧ СУЧУМ...

Козьлеринде умют нуру, кокреклеринде джашав, онъгъанлыкъ атешимен, фидан бойлу, къырмызы янакълы, эльмас сачлы джаш къызлар, мени сюйгюде, ашкъта темельсиз, дуракъсыз, табиатсыз корелер... Мен джуртумнынъ нышанлысыман, оларны базы джуртума ошай корип сюе, базы да джуртумдан узакъ, хаберсиз табып тюнъюлемен... Бир джюрек бирден артыгъын сюялмай, къальтийим?..

Достларым, озь тувгъан къарындашларымдай, сююкли, федакяр, асыл дуйгъулы достларым мени вефасыз, унуткъан, менликчи табалар... Мен, о сап-сары, джан чекишкен, ольмек, мезарлардан бурун топракъ устюнде чюрюмек ичюн тувгъан чобан, койлюлернинъ достыман. Союмнынъ бутюн джигитликлери, халкъымнынъ эр юксек, юдже тилеги оларнынъ солгъун бетлеринде, джоргъун козьлеринде джаныл сёне... Меним кичкене джюрегимни булар арасында пай эткемен, достларыма къалмаса къальтийим, Танъры бираз даа кенъ, бираз даа балабан джюрек бергей эди.

Коюмнинъ акъ башлы, темиз джюрекли имамы мени джамиге кельмий деп тазирлий; бутюн кунюмни унутулып къалгъан, сыджакъ куллери коптен къатып, бузлап таш болгъан узакъ, якъын виранелерде озгъараман... Кунь тува, кунь бата... Биерлерде комюльген кишилер, дуйгъулар, къазналарны унуталмайман... Намаз вакъытлерим, ибадет саатлерим булай этип келип кече... Нечюн джамилерни асыл мундай виран джерлерде къурмайсыз, бу джерлерде не къадар эрен, не къадар джигит джата, джукълаялмай, козьлерин къапаялмай... Бу джерлер керчек муслюман джерлери... Нечюн эзан сеслерин биерлерде эшиттирмийсиз?.. Бу виранелерде энди къач джыллардан берли намазын, ниязын терк эткен балалар, келинчиклер, ёсма къызлар бар... Татарнынъ уйи джыгъылса, койи виран болса, джамиси де джокъ болмакъ керекми?.. Мен базарларнынъ ортасында, халкънынъ эр шийини саткъан чаршыларында къурулгъан месджидлерге кирип ибадет этмиймен... Корерлер, яхшылыгъыма, къуллугъыма муштери чыгъарлар...

Омузларымда алтын сачлы, джешиль якъут къанатлы Кирамен Кятибин мелечиклери энди къач джыллардыр меним ишлерими савап, гунах дефтерлеринден къайсына язаджакъларын билялмайлар... Заваллы къызчыкълар. Бизнинъ моллалар: «Мелеклер не эркек, не хатундыр», — дийлер. Олар, масум, бакир къыз балалар, коресинъ... Эркекдай къайгъулы, хатундай юкли болсалар учып, онынъ-

мунынъ тюшюне келип болурлармеди... Мен оларгъа: «Фадмечик, Айшечик!» — диймен... Фадмечикке: «Мелегим!» — деген сонъ оларгъа булай демек нечюн болмасынъ экен...

Менинъдай муслюман бу вакъытке къадар кельмеди... Мен янъы ишлер, янъы сёзлермен тувдум... Меним ичюн, меним достларым ичюн Танърыдан ичинде саваптан, гунахтан башкъа джедвеллери болгъан айры бир дефтер тиленъиз!.. Шайлы къадечиклерим, сюйюмли Кирамен Кятибин мелеклери!.. Я ки барынъыз бизнинъ ишлеримизни дефтер этмеге къарт Джебраильнинъ озю кельсин; бизнинъ ишлеримизни язмакъ сизнинъ кульген козчиклеринъизге къайгъу тюшюрир; тегиз, тёгерек бетчиклеринъиз, яначыкъларынъыз бурюшир, къартайыр, букюлир...

Кирамен Кятибин мелечиклери, ёсма къызчыкълар... Арамызда къалсынъ меним омузымда отурмакътан къоркъмайсызмы? Къызларгъа язмакъ, эр ишлерин язмакъ боламы экен?..

Сонъ, джанынъыз авуртсын, йыл он ики ай бизнинъ омузымызгъа минип отураджагынъызгъа бир ара да джерге, бизнинъ къызыл балчыкъман сувалгъан такъыр джеримизге тюшюнъиз де, авур бахтымызнынъ бир кенарын да сиз тутунъыз, не болур? Кирамен Кятибин мелечиклери, сююкли гогерджинлер, яшшамагъыр бульбюллер, миск, анбер чокъракълары, четишкен, пишкен, тюшкен къызчыкълар, тотайчыкълар, не болур?..

2 шубат (февраль), 1920, Будапешт.

ИНДЕМЕЗ ДЖЕЛИЛЬ[1]

Джелиль акъай, орта татар бойлу[2], кенъ джавурынлы, къара мыйыкълы, къара козьлю, гурь сачлы, беяз тенли, индже мурунлы бир киши эди.

Акъшам, саба, оджакъ башында, апакъайы Зибиде абай, ачар авузын, джумар козюн, къонъшулардан[3], балалардан, койнинъ джетишкен къызларындан, джашларындан айтмагъан, тёкмеген ший ташламаз эди. Сонъунда айландырып Джелиль акъайгъа: «Анъладынъмы, бизнинъ Саледин, къарт къызынынъ тоюн ясагъан сонъ аджылыкъкъа кетеджегекен, эшиттинъми?» — десе, Джелиль: «Э!»[4] — этер, турып, чалгъысын алып оракъкъа кетер эди.

Бизнинъ халкъкъа[5] тек анълашылмагъан киши болсун. Шу саат къыркъ тюрлю тильмач табылыр. Ыргьатлар: «Джеллякъайны корюнъ, къопая; онынъ лаф этмегени, «Мен алайынъыздан зияде ораман, чаламан[6]; мен сиздий[7] джашчыкъларман лафкъа киришмем», демек бола; бундай мурунлы киши ким корьген? О бир джолакъ чалгъангъа къадар биз алай чёльни чалып питиририрмиз», — дер эдилер. Бираз даа окъугъанлар, муаллимлер: «Джеллякъайны бекчилер, полислер козьден къачырмайлар; айтса, палитсагъа тийдирип айтаджакъ; айтмагъаны таа арув; Джеллякъай палитик киши. Талстойны да айттырмайлар дий. Талстой яза. Джеллякъай да язмагъа бильсе! Учительски ышколагъа кирмели эди. Ах, языкъ, бизнинъ мундай[8] муневвер кишилеримиз грамматика, литература бильмийлер; газет окъумайлар», — деп аяныр, аджыныр эдилер. Апакъайлар, десенъ: «Ана, къара севда, коресинъ[9]! Къара севда, янъгъыз болса, къара мышыкъман сёйлешир экен! Киши корьсе, тымар, сесин чыгъармаз[10]. Башы тёбенде шай джюрер[11]. Тёф, тёф! Бирисине ашыкътыр. Заваллы Зибиденинъ бир шийден хабери ёкъ», — дер; сонъ кимге ашыкъ болгъанынъ[12] къыдырыр, къыдырыр, табалмаз эдилер.

Китап ачкъанлар, фал къарагъанлар «Саля вакътында сёгюльген болмалыдыр; къыркъ азизге, эренлерге алып кетмели, чиркеф сувуман афсунламалы, джылан этимен ырым этмели, мускъа алмалы», — дер эдилер.

Джеллякъай не палитик, не де къара севда эди. О, о бирлеринден даа зияде къырымлы, эски къырымлы эди. Къырымлынынъ къайгъусы, джан сыкъылмасы,[13] куньлерининъ файдасыз корюнмеси оны даа зияде тута[14], даа зияде сыкъа эди. Масалы[15], огъа бундай худжур, хаста къарай эдилер. Бату, Дженгиз, Темир[16] ят корюнген кишилерге, эльбет, Джеллякъай да ят эди. Бир де ич авузындан тюшюрмеген[17] бир чубугъы бар эди. Онынъ, агъыр-агъыр конълюнинъ теренликлеринден кельген, ич денъишмеген бир джыры[18], авузынынъ бир ягъындан чубугъынынъ думаныны чыгъа-

рыр, о бир ягъындан да бу джырнынъ кесик, богъукъ сеси эшитилир эди. Джеллякъайнынъ эр шийине[19] худжур деп къарагъанлар, бу джыргъа да бек къулакъ берген эдилер. Лякин ич кимсе, къартлар[20] биле, не болгъанынъ[21] айырд эталмагъан эдилер. Не башы бар, не де сонъу.

Джеллякъай, кузь, баарь кунешлери, къар урбасыны якъкъан вакъытларда уюнинъ алдындагъы тапчангъа отурыр, чубугъы авзында, саатлердже мырылданыр, ынъырданыр эди. Къырымнынъ буюк бир шеэринде чыкъкъан бир урус йыллыкъ газети, «Татарларнынъ тенбель[22] яшавы» деп, узун бир макъале чыкъаргъан ве бу макъаледе тёбеси къамыш орьтюли, пенджереси кягъытлы татар уйчиклери, бир чешме къатында джыйылгъан тайлакъ татар балалары корюне[23], бир бетинде де уйининъ алдында отурып далгъын-далгъын[24] чубугъын ичкен бир татар акъайы, «Джелиль акъай» бар эди.

Бу макъале, Къырымда ич бир татарнынъ къолуна тюшмеди, кимсе де корьмеди. Затен де къырымлыларчюн язылмагъан эди. «Джелиль акъайлар»нынъ[25] бундай партретлери, адлары газетелерге, китапларгъа кирген сайын бахтлары, омюрлери, акъчалары азала, куньлери къарара эди.

1914-ке къадар Джеллякъайнынъ чубугъы бундай этип тютеди. 1914-те «мабилизация» деген бир джанъы лаф чыкъты, бир де шиндиге къадар ич корюнмеген[26] буюк бир дженк, дюнья согъушы...

Джеллякъайнынъ коюне кельген хаберлерге къарагъанда[27], «алай девлетлернинъ бир-бирлерине тюшкени учюн» дий. Кокте учкъан шийлермен согъушыладжакъ экен. «Лемселер джерни, прансыз кокню, ингилиз денъизни, урус алайыны истий экен» демеге[28], мазинни тапып шу «Терджиман»ны[29] окъутмагъа вакъыт къалмай: «Мабилизация! Давай!» — деп койге джетишип кельди. Башта ихтиярларны чакъырдылар. Джеллякъай, сары билет эди. Барып мухтардан сары билетлернинъ чакъырылгъаныны анъладылар. Бир куньде сары билетни къыдырмакъ керексиз болды. Беш йылдан берли кимсенинъ арагъаны, тарагъаны джокъ эди. Зибиде[30] отькен кузьде уй чыкъаргъанда налог кягъытларыман барабар[31] бир джерге салгъан эди. Къыдырдылар, къыдырдылар! Энъ сонъу тозлу рафлардан бирисининъ артындан сары билет табылды. Мухтарнынъ уюне кеттилер; языджы, урусча: «Суарлич, сенинъ адынъ тюневин окъунды, бугунь келесинъ къолларынъ саллай, саллай... Еди пара койни беклештик. Мен шалтай-балтай анъламаз, джеза язаджакъман», — деп чыгъышса да мухтар тильмачлыкъ этип: «Баламчыкъ[32] бар, апакъай бар... Алайы[33] джылай!..» — деп Джеллякъайны[34] да айрыджа тазирлеп джезадан къутарды.

Шу куню арабаларгъа минип, Акъмесджитке кельдилер. Зибиде[35] абай, кичкене Абдурефи джылай, арабаларнынъ артындан койнинъ тышына, Тотай Ана тюрбесине къадар чыкътылар. Джелиль

акъайнынъ донъукъ[36] козьлеринде де бир къач дамла[37] козьяшы мондырады: «Бир айда дженк питеджек, дийлер, мысырлерни, ашлыгъыны арув къара; къонъшу, якъынгъа ышанма, озюнъ къара!» — деди, Зибиде[38] абайны огютледи.

Акъмесджит истасьёнында башкъа якълардан кельген салдатларгъа, къазакълар, чыфытлар, урумларгъа къошулдылар.

Къазакълар турмай водкаларыны тотуралар; урумлар, къарайымлар[39] татаргъа ачувлана, чыфытлар да буларнынъ арасында алахвал тешкирип[40], сораштырып, джувурып джюре эдилер.

Урус афисерлери, Джелиль акъайларнынъ адларын язып, бир къач кере сайып кеттилер. Оларгъа коре, бу вагонлар, душман атешини сёндюрмек, топларыны тыкъамакъ[41], чукъурларыны тотурмакъ ичюн бир къач вагон къан, кемик эди.

Бир къач истасьён кеткен сонъ унтерафисерлерден биреви вагонгъа кирип бир даа козь кездиргенде Джелиль акъайнынъ чубугъын корип, устюне джекирди: «Балван! Мында вагон ичи пичен, тобан толу. Бир къаза чыкъараджакъсынъ, ташла оны!» Урумлар ве о бирлери кулюштилер.

Джелиль акъай, озюне не айтсалар, не къадар бакъырсалар индемез эди. Лякин чубугъына илишильсе, алай сачлары тик турар эди. Бирден-бирге, Джелиль акъай джеринден сычрап, унтерафисерге: «Серсем!» — деп бакъырды. Урумлар, шу саат тильмачлыкъ эттилер. Унтерафисер, ачувындан къызыл туруп болуп, Джелиль акъайнынъ къолундан тутуп, вагондан итеклеп тюшюрмек истеди. Джелиль, къолун[42] силькип къуртаргъан[43] сонъ руху гъафиль мондыргъа бир шамар яндырды, заваллы шу саат вагоннынъ о бир башына тюшти. Урумлар, къарайымлар[44], чыфытлар эр бири бир перdeden[45] къулакъларны джыртаджакъ къадар бакъырыкълап[46] Джелиль акъайнынъ устюне кельдилер, эпси бирден: «Айван! Копек!» — дийджек болдылар. Джелиль, буларнынъ бир къырмызы моюнлусыны тобанларнынъ устюне авдарды. Ишнинъ узаяджагъын корьген чыфытлар арагъа кирдилер. Джелильге: «Къардашым, о[47] не! Сен анъламагъансынъ, сагъа[48] яман бир лаф демемишлер[49] ки!» — фелян унтерафисерге де: «Гаспадин панич, бу дели бир татардыр, не лафтан анълар, не тербиеден!» — деп ишни вагон ичинде питирдилер. Джелильни мужиклерден бир къачы бираз анънап, озь араларында: «Маладес татарин!» — дийиштилер.

Бу шамар, Джелильнинъ эки айда фронткъа кетмесине себеп болды. Оны татар искадронларындан да айырып Сибир къазакъларындан[50] бир полкнынъ ичине салгъан эдилер. Фронтта да къазакъларнынъ башына: «Домуз эти ашамам, къазакъдай чокъунмам!» — деп, коп иш ачкъан сонъ Карпат тавларына джетишти.

Джелиль акъай бир къач ай ичинде бир авустуриялынынъ башын букти... Бу авустуриялыларынъ[51] алайы бундай болса, дженк даа узамаз», — дий эди. Бир йыл ичинде бир къач нишан алды. Энъ сонъунда энъ балабан Сент[52] Георгий нишаныны да. Бир къач джебэ[53] газети, партретини де чыгъардылар. Джелиль акъай, Къырымгъа къайткъанче[54] къадар нишанларыны Карпат койлеринде тютюнге денъишип питирди.

Койде[55] Джелильнинъ дели козьлюлигини[56] эшиткен эдилер. Апакъайлар: «Джелиль энди койге къайтса, о къадар киши ольтюрген[57] сонъ, апакъайына кунь бермез, тёбелер[58]!» — дий эдилер.

Бир кунь, Будапештеде бир маджар достум: «Сизинъ[59] якътан бир эсирим бар, ич бир тиль бильмий; тюльбер, меракълы киши. Бир кунь кельсенъиз бираз лаф этер эдик. Коп чубукъ иче, бираз тютюн кетиринъиз!» — деди. Бардым, корюштик, салаватлаштыкъ, сораштыкъ, айтыштыкъ. Джелиль акъай, гене шу «Индемез Джелиль» эди. Чубугъыны учь кере савургъанда бир лаф айта эди. «Къырымдан къабер аласызмы?» — деп сорады. Мен: «Аламыз, Джелиль акъай, Къырымда къарышыкълыкълар бар, татарлар ханлыкъ тилийлер экен. Къырымгъа барсанъыз согъушырмысынъыз[60]?» — дедим. Джелиль акъай:

— Согъушып, гене медаль аладжакъмыз[61]? Бизге джетти; энди сиз согъушынъыз! — деди.

— Медаль, нишан джокъ; согъушсакъ, Къырымны, бутюн Къырымны аладжакъмыз, Джелиль акъай!

Джелиль акъай чубугъын[62] савурмай бир парча тюшюнди.

— Айса согъушырмыз. Къырымны аладжакъ болсакъ, чубугъымны биле ташларман, къардашым, — деп, бир де шакъылдады. Бельки йыллардан берли биринджи кере шакъылдагъан эди.

Меним Джелиль акъайнынъ сёзюне буюк ишанчым бар. Джелиль акъай сёз берген сонъ Къырымны яланджы танъман керчекчи танъ арасында алырмыз.

1920

ЭРТЕДЖИ МУРАД

Мурад акъай зенаат адамы, саба эрте турып, ишине ёнельмек керек бола. Эр кунь акъшам тюкяныны къапатып, уйге келе, аякъларыны апакъайына узатып, этиклерини чыкъарта, сонъ тёшелип ашыны ашай, къавесини иче. Шу арада къомшуларда олып кечкен шейлерни динълей. Татар эви газетасы онъа эр шейни энъ уфакъ ерлерине баргъандже айта. Булай этип эм ачлыгъы, сувсызлыгъы, эм де мерагьы къана. Сонъ Мурад акъай тёшекке сыртыны урып, тюшсиз, сандыракъсыз бир юкъугъа азырлана.

Ляким эр гедже юкъламаздан бурун Мурад акъай тенбиелей:

— Акъыз, Къурттотай! Ярын саба мени хораз чакъыргъанда тургъыз! Тюкянда сымарышлар бар, тезден азыр болмакъ керек...

Саба хораз чакъыргъанда Къурттотай Мурад акъайнынъ ятагъы уджунда:

— Акъай! Акъай! Хоразлар чакъыра, тур, — дей.

Мурад акъай сес бермей.

— Турса, диймен, озюнъ уят деп де, озюнънинъ къыбырдамагъанынъ не... Айды, чалт бол, тур! Даа кийинеджексинь, къаве ичеджексинъ, къушлукъ болур, сымарышлар джетишмез, муштерилер дарылыр...

Мурад акъай тюшюнинь арасындан мырылдай:

— Сенинъ ишинъ тюгюль о, мени къыйнамачы сен!...

— Мени къыйнама дегенинъ не энди, даа сёйлегенинъ де не боладжакъ я?... Айткъанынъны унуттынъмы? Эр кимнинъ къысмети дагъылгъан, тюкян ачылгъан вакъытта турмасанъ, горсад мейданына къадар хурулда, кимсе де къатынъа бармаз...

— Даа лаф къайтарма!.. Джоюл къаршымдан, шимди мен сагъа акъыл къоярман!..

Сонъ Къурттотай абла Мурад акъайны ташлап ... кете. Мурад акъай бир вакъыттан сонъ турып, кийине, къавесини иче, кимсеге бир шей айтмай чыкъып кете... Акъшамына Къурттотай аблайгъа кене тенбиелей:

— Акъыз, хораз чакъыргъанда мени уят! Уянмасам силькеле... Сёгюнсем, къоркъма... Юкъу деген шей пек татлы да о!.. Сен къоркъма.. Мени уят!..

Кене хораз чакъыргъанда Къурттотай абла шай чекише.

Мурад акъай бу сефер артындан этиклерини ата, сачыны къыврап йыкъа. Кене хораз чакъыргъанда турмай.

О бир якътан тюкян вакътында ачылмай, сымарышлар азыр болмай, муштерилер дагъыла...

[1923]

ЭКИ ДЕРВИШ

Аджы Эмир Асан эфенди Бекирзаде дженапларына

Азрети Умернинъ адалети бутюн кяфирлернинъ козьлерини яшарткъанда, Ислямынъ джешиль санджакълары Инднинъ, Китайнынъ, Рум Къайсерлигининъ къуббели таванларында далгъалангъан заманларда, бугунь джерлернинъ, къуртлар ашагъан сары ташлы тюрбелернинъ астындаки джигитлер: «Эбедийет, эбедийет!» — деп тюркюлерини айткъанда, бизнинъ Йайла тавларында арсланлар, барслар долашкъан вакъытта, Хиляфет шеэринде, Шам-ы Шерифте акъ сакъаллы, акъ сарыкълы бир къартнынъ, Шейх Исмаил эль-Къандийнинъ, эки эгиз огълу дюньягъа кельди. Бирисининъ ады Юсуф, о бирининъ Исхакъ болды. Бабалары бир коп джыллар беш вакъытта беш кере балаларынынъ онъгъанлыгъына, дин-и Ислямнынъ дюньялар сонъуна къадар мансур ве музаффер болмасына дуа эткен сонъ Кирамен Кятибин мелеклери амель дефтерин толдырып Мункир ве Некир мелеклерининъ къолуна бердилер... Ахыреттен, олюмден къоркъмагъан муминлерге даа о вакъытлар Азраиль алейхисселям сарыгъын сарып, абдестин алып тесбисинъ чеке-чеке, къапы кагъып: «Селямюн алейкюм», — деп келир. Хош-бештен сонъ зияретининъ себебини анълатыр эди... Даа ясанаджакъ хайырлы ишлери болгъанларгъа мухлет бергени де болур экен... Шейх Исмаил эль-Къандийге де Азраиль алейхисселям бутюн къазаларыны тамамлап, борчларын берип, огъулларын окъутып азырленген сонъ бир кунь келип кирди:

— Я, Шейх Исмаил эль-Къандий, азырсынъмы? Бу дюнья-йы фанийде къысметинъ битти. Тек бир ютум Земзем ичсенъ, ич. Экинди намазынъны къыл, акъшам намазынъны Танърынынъ дуасы макъбул къулларыман барабар къыларсынъ.

Шейх Исмаил копден берли беклеген мусафирине джер косьтерип:

— Я, Азраиль! — деди, азырман. Земземни ичтим, экинди намазыны къылдым, иман дуаларымны да окъудым, рухумны къабз эт...

Азраиль, Шейхнинъ берген рухуны алып ешиль джюзданында эзельден айрылгъан уджречикке салды, тесбиини тарта-тарта о гуньки зияретлеринъ бир къачыны даа битирмеге реван болды.

* * *

Бабалары ольген сонъ Юсуфман Исхакъ, Шейхтен къалгъан дюньялыкъны пайлаштылар. Исхакъ эки памукъдай эчкини алды. Табиаты балалыгъындан бери дервишлиге-софулугъа авгъун, майиль болгъан себебли Хавран тавларындан бирине кетип бир магъарагъа къапанды. Итикяфкъа отурды. Асхаб-ы Кехифнинъ магъаралары да биерлерде бир ерде дий тургъанлар...

Юсуф десенъ, бабасындан [къалгъан] аттар тюкянында алыш-вериш ишлерине далды. Аршын, терезе мен, шейтаннынъ бу эки къара иджадыман ойнамагъа башлады... Эр кунь, эр саат башы устюнде Къуран-ы Шерифнинъ «Вейлюн лиль-мутаффифин» буюргъан аети башынынъ устюнде атештен язылып салланыр эди. Коп вакъытлар Иблис аршыныны узатыр, терезесининъ дараларыны денъиштирир, малларынынъ фиатларыны арттырыр эди. Лякин Юсуф, эр кересинде шейтаннынъ десисесини сезер, эр шейни тюзетир эди... Шейтан бир къач вакъыт къонъшуларгъа барып: «Юсуф сизни алдата, Юсуф хырсыз, уджузны паалы, азыны коп, узунны къыса джерине сата», — деп тамарларына шубэ тёкип къанларыны да къарарткъан эди... Лякин Юсуф: «эль-Кясиби Хабибуллаһ», — деп, тюкяныны ачар, «Хаза мин фазли Рабби», — деп, къапап, акъшам намазына кетер эди. Юсуфнынъ курьпедий къозулары да бар эди. Уюнде Аллаһнынъ берген ниметлерине: «эль-Хамдю л-Илляһ», — деп, къол къалдырса дёрт-беш масум сабий «Амин!» дер эдилер. Юсуфнынъ чагъарагъы эр акъшам, эр саба беяз думанлар чыгъарып тютер, бу думанлар кок джолунда гузель, берекетли булутчыкълар болып Шам-ы Шерифнинъ узун шерефели месджидлери устюнден барып тюрбели тавларнынъ тёбесине къонар эди.

* * *

Булай этип джеди джыл кечти ве Юсуф — Исхакъ къарындашларгъа «сыля-и рахм» этмек ваджип болды. Исхакъ, Юсуф шеэрнинъ шаматалы, тозлы, чамурлы дурмушыны, дервиш магъарасынынъ темиз, лекесиз джолларына булаштырмасын, «эхвен-и шеррейн» меним кетмеклигим деп, Шам ёлуны тутты... Бир де Юсуфкъа кераметин косьтермек тилеп, ал джавлыгына беяз эчки сютю тотурып котюрди... Бугунь электиригине, автамобилине, пароходына шашкъан Европа бу сют толу явлукъны корьсе, эр шийни унутур эди... Лякин о вакъытлерде эвлия ятагъы болгъан Шамда бугъа кимсе шашмады. Эр девирнинъ озь муджизеси бардыр. Юсуф, Исхакънынъ къолундан явлугын алып: «Аллаһ разы болсун!» — деп чивиге асты.

Тюкян тюрлю бикемлер, ханымлар, сейиделер, шерифелермен толу эди. Исхакъ озюни бир той уйинде дуйды. Гузель козьлер, индже къашлар джюрегинде билинмеген, анълашылмагъан, не арапча, не аджемдже тефсири кучь, тевили мушкуль бир талай дуйгъулар, яшав, дюнья тилеклери уяндырды... Лякин о саат алгъы чивиге асылгъан джавлыкъ ичиндеки сют, тамам онынъ астына отурып, бир миск шишесини ачмагъа огърашкъан зенджи къарысынынъ башына тамламагъа башлады. Зенджи къарысы, инджеден бир сес чыгъарды. Юсуф, шу саат джавлыкъны джеринден алды. Исхакъкъа да:

— Эй, азрети Дервиш! Озинъе мукъайт бол! Бу тюкянда шейтан коптир, — деди. Исхакъ, мундай этип аз бир заманда мундай джыллардджа эмгек, гъайретмен къазаныл гъан кераметнинъ дагъылып кеткенини корьди.

О гедже Исхакъ сабаа къадар тёвбе, истигъфар этип чыкъкъан сонъ эртеси кунь шу саат магъарасына кетмек истеди:

— Я, Юсуф, эй заваллы къардашым, менинъдай, энъ абид, энъ заид бир софуны бир саатчикте мундай этип сарскъан бир джерде сенинъ джыллардан берли ким билир не къадар гунахынъ джыйылгъандыр. Вазгеч бу дюнья ахвалындан, хатунынъы боша, балларынъ достларынъа джибер, тюкянынъ къапат, кель магъарагъа чекилийик... Башкъа тюрлю сенинъмен дженнетте растлашмамыз, ярын ахыретте къол-къолгъа бериб, къардаш болып омюр сюрмемиз мушкюльдир.. Юсуф, бек тюшюнип:

— Сен кет, Аллаһ селямет берсин, мен де бир шийлер этермен! — деди. Сонъ: «Кетирген сютюнъ тюкянда акъып битсе де, бизни булай тюшюнменъе Ваджиб Тааля разы болсун! Сагъа базы атеш керекир деп, бираз къор кетирдим!» — деп кисесинден бир джавлыкъ чыгъарды, ачты, ичинде гуль кибик бир къор бар эди...

Исхакъ шу саат Юсуфнынъ дереджесин анълады. Аякъларына къапанды. Вакъыт кечирмий Юсуфнынъ тюкянына чыракъ болып кирди. Экеви де бек аллы, кераметли киши эдилер. Ольгенде къабирлеринде нур джанды... Эм де тюрбелерини халкъкъа ясатмай, озлерининъ къазангъан акъчаларыман тиктирдилер... Аллаһ шефаатлеринден марум этмесинъ. Амин...

* * *

Бу язгъанларымыз, догъру, муслюман кишилернинъ риваетимен, бир коп тарихларнынъ шаатлигимен сабиттир. Бундай шийлерге инанмагъан чюрюк джанлылар да бир коп илимлерде табирин табарлар.

ТЕКСТОЛОГИК ИЗААТЛАР

Джыйынтыкъкъа кирген эсерлернинъ метинлери ашагъыдаки менбалардан алынды:

1. Яш татар язылары / Чыкъартувджы: Яш татар язгъычлары джыйыны. — Истанбул: Баб-ы али къаршысында "Тевсиъ-ы тыбаат" матбаасы, 1330 (22.12.1911 — 09.12.1912) — арап уруфатынен бастырылгъан (изаатларда — «Яш татар язылары»);

2. 1917—1920 сенелери арасында Акъмесджитте чыкъкъан «Миллет» газетасы — арап уруфатынен бастырылгъан (изаатларда — «Миллет»);

3. Б. Чобан-заденинъ «Къавал сеслери» эльязмасынынъ копиясы — арап язысынен язылгъан (изаатларда — «эльязманынъ копиясы»);

4. Бириндижи Кок китап. Хакъкъынъ сеслери: Ичтимаий, миллий ве эдебий теджеддюд ве инкъиляб-ы фикрие хадим, макъалят-ы гузидейи ве базы манзум парчалары хавидир / Табиъ ве нашири: Татар джемиет-и хайриеси эйет-и идареси азасындан кятиб-и умумий — Тимурленг огълу Аджы Ибраим Адиль. — Истанбул: «Неджм-и истикъбаль» матбаасы, 10 март 1336 (1918) — арап уруфатынен бастырылгъан (изаатларда — «Кок китап»);

5. 1918—1919 йылларында Истанбулда нешир этильген «Къырым» меджмуасы — арап уруфатынен бастырылгъан (изаатларда — «Къырым»);

6. Одабаш А., Аджы-Асан У. Тюрк-татар тили. Окъув китабы — Акъмесджит, 1923 (1924) — арап графикасынен бастырылгъан (изаатларда — «Тюрк-татар тили»);

7. Çobanzade B. Boran (Şiirler). – Aqmescid: Qrım Devlet Neşrijatı, 1928 (изаатларда — «Боран»);

8. 1930-нджы сенелерде Романиянынъ Пазарчыкъ шеэринде чыкъкъкан «Эмель» меджмуасы — арап графикасынен бастырылгъан (изаатларда — «Эмель»);

9. Чобан-заде Бекир ве Лятиф-заде Абдулла. Шиирлер. — Ташкент: Гъафур Гъулям адына эдебият ве санъат нешрияты, 1971 (изаатларда — «Шиирлер, 1971»);

8. Эдебият хрестоматиясы / тертип эткенлер: А. Дерменджи, А. Балич ве Дж. Бекиров — Ташкент: «Укъитувчи», 1971 с. (изаатларда — «Хрестоматия»);

9. «Йылдыз» меджмуасы: 1987 (№ 6), 1988 (№ 4), 1993 (№ 3), 1994 (№ 1, 2), 1995 (№ 1), 1998 (№ 7), 2000 (№ 3), 2002 (№ 6), 2003 (№ 2). Шу джумледен: «Йылдыз», 1995 сенеси 1-нджи санда дердж этильген эсерлернинъ метинлерини — Шевкет Юнусов, 1998 йылында чыкъкъан 7-нджи сандаки метинлерни — Юнус Къандым, 2002 сенесинде чыкъкъан 6-нджы ве 2003 сенесинде чыкъкъан 2-нджи санлардаки метинлерни бу сатырларнынъ муэллифи азырладылар;

10. Otar İ. Kırımlı şair ve Bilgin Bekir Sıdkı Çobanzade. – İstanbul, 1999 (транскрипция, Тюркие тюркчесине терджимелер ве оригиналь метинлер; изаатларда — «И. Отар, 1999»). Тюркиели семетдешимиз Исмаил Отар тарафындан нешир этильген бу китап япкъан ишимиз

ичюн эм рехбер, эм къылавуз, эм де гузель бир орьнек олды. И. Отарнынъ ишимизге косьтерген ярдымы ялынъыз бунен сынъырланмады. Чалышкъанда менбалар оларакъ къуллангъанымыз «Боран» джыйынтыгъы ве «Къавал сеслери» эльязмасынынъ копияларыны да И. Гаспринский адына Джумхуриет къырымтатар китапханесине Исмаил Отар багъышлагъан эди.

11. Çoban-zade B. Bir saray quracaqman!.. Şiirler. – Simferopol: SONAT, 2001.

Эсерлер джыйынтыкъта учь болюк боюнджа (I. Шиирлер; II. Дестанлар; III. Икяелер), хронологик тертипте берилелер. Эр болюкте башта язылыш йыллары белли олгъан, ондан сонъ тек бастырылгъан йыллары белли олгъан шиирлер хронологик тертипте келелер ве энь сонъунда язылгъан ве бастырылгъан йылы белли олмагъан эсерлер эльязмадаки я да бастырылгъан китаптаки невбетнен келелер; язылыш ве нешир этюв йыллары белли олмагъан эсерлер айрыджа бастырылгъан олсалар, олар болюклернинъ сонъунда серлеваларынынъ элифбе тертибине коре келелер.

Окъуйыджыларгъа къолай олсун деп, эсерлерге даир текстологик изаатлар да учь болюк боюнджа (I. Шиирлер; II. Дестанлар; III. Икяелер) серлеваларынынъ элифбе тертибине коре берильмектелер.

Китапкъа кирген манзум ве менсур эсерлернинъ оригиналь имлясыны, чаре олгъаны къадар, сакъламагъа тырыштыкъ. Бунынънен берабер, неширнинъ макъсады транслитерация (яни садедже графиканынъ денъиштирильмеси) дегиль де, транскрипция (графиканынъ, теляфуз нормалары козь огюне алынып, денъиштирильмеси) олгъаны ичюн, шиирлернинъ метинлеринде ашагъыда косьтерильген денъишмелер япылды:

1. «Китаб», «таб», «коб», «кягъыд», «азад», «юрд», «умюд», «яд» киби сёзлернинъ сонъунда теляфузда сагъырлашкъан сонъки янъгъыравукъ тутукъ сеслерни языда ифаделегенде ерлерине коре *п* ве *т* арифлери къулланылды.

2. Арап языснда шекиллерини денъиштирмеген фииллернинъ вастасыз кечкен заман (*-ды / -ди*) ве васталы кечкен заман (*-гъан / -ген*), исимлернинъ догърултув (*-гъа / -ге*), ер (*-да / -де*) ве чыкъыш (*-дан / -ден*) келиши ялгъамалары сагъыр тутукъ сеслерден сонъ кельгенде оларны кирилл арифлернен *-ты / -ти, -къан / -кен, -къа / -ке, -та / -те* ве *–тан / -тен* шекиллеринде яздыкъ.

3. Османлы тюркчесининъ имля къаиделерине коре *-уб / -юб* ве *-б* шекиллеринде язылгъан алфииль аффикси земаневий къырымтатар тилинде къабул этильген ве Б. Чобан-заденинъ эсерлеринде ишлетильген къырымтатар тилининъ орта ёлакъ ве чёль шивелерине даа якъын олгъан *-ып / -ип* ве *-п* шекиллерине денъиштирильди. Истисна оларакъ, дженктен эвельки латин язымызнен бастырылгъан «Боран» джыйынтыгъындан алынгъан шиир метинлеринде, Б. Чобан-заденинъ шахсен муаррирлик эте бильгени козь огюне алынып, *-уп / -юп* шекиллери сакъланылды. Бунынъ киби де османлы тюркчесинде фииллерде эмир мейильнинъ экинджи шахыс

аффикси (*-сун / -сюн*) транскрипцияларда мунасип ерлерде *-сын / -син* шекиллерине денъиштирильди (*шашырсун — шашырсын* киби).

4. Эльязманынъ копиясында бир де-бир сёзде дудакълы я да тар созукъ сес окъуладжагъы махсус арифлер язылып косьтерильмеген олса, земаневий къырымтатар язы тилинде укюм сюре деп танылгъан сингармонизм къаидесине риает эттик, яни биринджи эджада дудакълы сес олса, экинджи эджада да дудакълы сесни яздыкъ. Биринджи эджада дудакълы созукъ сес олгъан сёзюнинъ экинджи эджадаки созукъ сес арабий ***вав*** арифинен ифаделенген олса, оны транскрипцияда ***у*** я да ***ю*** арифлернен ифаделедик. Бунынъ киби сёзлернинъ ичинде экинджи эджада ***йе*** арифи олса, транскрипцияда, сингармонизм къаидесине коре, ***ы*** я да ***и*** арифлери язылды (*сой-сопым, гули — конъли — тили, озь-озиме* мисаллеринде олгъаны киби).

5. Б. Чобан-заденинъ эльязмасында мысраларнынъ сонъунда (даа сийрек ичинде) чокъ расткельген эки нокъта ишарети (..) ерине эр ерде учь нокъта ишарети (...) къулланылды. Эсерлерде дигер пунктуация ишаретлери, бугуньки къаиделерге къатиен терс кельмегенде, олгъанлары киби къалдырылдылар.

6. Эсерлернинъ метинлеринде башкъа себеплерден бир де-бир денъишмелер япылгъанда, олар ишбу текстологик изаатларында къайд этильгенлер.

Ашагъыда манзум ве менсур эсерлернинъ эльязмада ве тюрлю неширлерде расткельген фаркълылыкълары косьтерильген. Айны эсернинъ даа эвель ве даа сонъра бастырылгъан метинлер арасындаки фаркълар пек буюк олгъанда, олар бир-биринден айры талиль этильгенлер.

Бу ерде шуны да къайд этмек истер эдик ки, бизим ашагъыдаки текстологик изаатлар Бекир Чобан-заденинъ мирасыны огренювде ялынъыз биринджи ве, бельки де, энъ мувафакъиетли олмагъан адымдыр. Акъикъий текстологик теткъикъатны япмакъ ичюн И. Отарнынъ китабында бастырылгъан ве бельки де келеджекте даа тапыладжакъ Б. Чобан-заденинъ мектюплерини, «Къавал сеслери» эльязмасынынъ оригиналыны, XX асырнынъ 10—30-нджы сенелеринде Къырымда, Тюркиеде ве Романияда чыкъкъан газета, меджмуалар ве дигер неширлеримизни, Б. Чобан-заденинъ иджадынен меракълангъан ве оны огренген эдебиятшынасларнынъ шахсий архивлерини энъ джиддий суретте араштырып чыкъмакъ, огренмек, талиль ве тасниф этмек керек. Бу иш, ялынъыз мунасип ихтисасны дегиль, айны заманда багъы буюк масрафларны талап эте. Тээссюф ки, бугуньки Къырым эдебиятшынасларында бойле ишни япмакъ ичюн зарур олгъан маддий имкянлар ёкъ. Лякин кене де, келеджекте Бекир Чобан-заденинъ иджадыны бир чокъ эдебиятшынасларымызнынъ огренеджегине, бу мевзуда бир чокъ къыйметли диссертациялар къорчалайджагъына, монографиялар языладжагъына умюдимиз бар. О заман бу китапкъа кирген изаатлар теткъикъатлар ичюн аз-бучукъ файдалы олсалар, биз де макъсадымызгъа иришкен олурмыз.

I. Шиирлер

АКЪЧАМ БОЛСА

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеди); И. Отар, 1999, с. 61, 235; «Йылдыз», 2000, № 3, с. 6—7.

АЛИМ АЙДАМАКЪ

Эльязманынъ копиясы, с. 30—34; И. Отар, 1999, с. 80—81, 248—249.

АЛИМ УСТА

«Тюрк-татар тили», с. 157—158; «Йылдыз», 2002, №6, с. 41—42.

АНАМ

«Миллет» газетасы, 1918, № 138, с. 3—4; «Тюрк-татар тили», с. 46—47; «Йылдыз», 2000, № 3, с. 5—6. «Йылдыз, 2000, № 3»те:

(1) «обе» ерине «опе» сёзю бар; «тёге» — «тёке»; (3) «Сейд-Бекирим» — «Сеит-Бекирим»; (4) «айненимен» — «айненнимен»; (5) «чакъыртып» — «чагъыртып»; (6) «обе-обе» — «опе-опе»; (7) «обе, обе» — «опе, опе»; (8) «Танърысын» — «Танърисин»; (9) язылыш тарихы косьтерильмеди.

АСРЕТ

И. Отар, 1999, с. 82—84.

(1) Шу эки мысра «Кок китап»тан алынгъандыр (И. Отарнынъ изааты, с. 83); (2) бу мысра «Кок китап»та шойледир: «Балачыгъым, деп къолларын Хакъкъа котертемен!» (И. Отарнынъ изааты, с. 83).

АХ, ТАБЫЛСАМ!..

«Миллет» газетасы, 1918, № 65, июль 7, с. 2; «Тюрк-татар тили», с. 45—46; «Боран», с. 23—24; «Эмель», 1930, № 24, с. 258; Шиирлер, 1971, с. 27—28; И. Отар, 1999, с. 60; «Йылдыз», 2000, № 3, с. 7—8. Эсас оларакъ «Боран»даки метин алынды.

«Тюрк-татар тили»ндеки вариантта: (1) «йырласам» — «джырласам»; (2) «къальбим» — «халкъым»; (3) «якъында» — «джакъында»; (4) «бакъырсам» — «багъырсам»; (5) «Йигитлерни» — «Джигитлерни»; (6) «Тюрк-татар тили»ндеки дёртлюк (бейит шеклинде бастырылгъан); (7) «янгъанда» — «джангъанда»; (8) «козьден» ерине «козюн»; (9) «Йигит» — «Джигит»; «тапкъанда» — «таткъанда»; (10) «япкъанда» — «джапкъанда»; (11) «сёзюни» — «джырыны»; (12) «зеэрдайын» — «сонъ зеэрдай»; (13) «юртунъдай» — «джуртунъдай»; (14) «Тюрк-татар тили»ндеки дёртлюк (бейит шеклинде бастырылгъан). «И. Отар, 1999» ве «Йылдыз, 2000, № 3»те: «докъуз» — «токъуз»; (15) «юртумда» — «джуртумда». (16) И. Отар тарафындан косьтерильген шиирнинъ язылыш ери ве тарихы («И. Отар, 1999», с. 60); «Йылдыз, 2000, № 3»те шиирнинъ язылыш тарихы «17.7.1917» шеклинде косьтерильген.

БАБАМА

Эльязманынъ копиясы, с. 84—85; И. Отар, 1999, с. 59, 234.

(1) Эльязманынъ копиясында бу дёртлюк устюнден сызылгъан.

БАЛТЫКЪ ЯЛЫСЫНДА

«Боран», с. 33; «Эмель», 1931, № 13 (37), с. 421; Шиирлер, 1971, с. 31—32; «Йылдыз», 1987, № 6, с. 34; И. Отар, 1999, с. 62.

БИЗ ЯШ ЭКЕНДЕ...

«Боран», с. 16—17; Шиирлер, 1971, с. 25—26; И. Отар, 1999, с. 67; «Йылдыз», 2000, № 3, с. 11—12.

БИЛЬМИЙИМ

Эльязманынъ копиясы, с. 38—39; «Йылдыз», 1995, № 1, с. 6; И. Отар, 1999, с. 63, 236.

«Йылдыз»да: (1) «сокъсын кимерде» сёзлери ерине «тёксин» 1. Отар, 1999»да: «сокъсын» — «сукъсун»); (2) «сюзюльсинлер та» — «созулсынлар о якъта»; (3) «дёрт якъта» — «бу якъда» тарнынъ китабында: «эр якъда»); (4) «тек сюйгеним» — «бинъ йим»; (5) «тюльбери» — «дюльбери»; (6) «ынъыртысыз» — къызнынъ».

БИНЪ ДОКЪУЗ ЮЗ ОН ДОКЪУЗ

ьязманынъ копиясы, с. 28—29; «Йылдыз», 1995, № 1, с. 5; р, 1999, с. 63, 236; «Йылдыз», 2000, № 3, с. 9.

1) «Йылдыз»да: «сувукъ» — «сёнюк»; «кок» — «кунь». (2) Отар, 1999» ве «Йылдыз, 2000, № 3»те: «джанъгъыз» — «янъгъыз». «Йылдыз»да: (3) «ишке» — «шейге»; (4) «табалмайман» — «ич табалмайман»; (5) бу бейитнинъ ерине ялынъыз «Бизни джашав къайгъусы» сёзлери бар, къалгъан къысмы ерине нокъталар бар.

БИР ИЗИН БЕРИНЪИЗ!...

Эльязманынъ копиясы, с. 5—6. Копиянынъ дигер, сайысы косьтерильмеген саифесинде, шиирнинъ айны варианты ер алмакъта. И. Отар, 1999, с. 65, 237. Шиирнинъ бираз фаркълы варианты «Боран» джыйынтыгъында (с. 20) ве «Эмель» меджмуасында (1930, № 9—10, с. 87) бастырылгъан эди («Эмель»де муэллифнинъ ады «Чобан заде Бекир Сыдкъы» шеклинде берильген). Эльязманынъ копиясында ве «Эмель»де къырымтатарджа шималий шивесининъ хусусиетлери иле берильген «джурт», «джюрек» ве «джюрмек» сёзлери «Боран» джыйынтыгъында эдебий тилимиздеки «юрт», «юрек», «юрмек» шекиллеринде берильгенлер.

«Боран»да ве «Эмель» меджмуасында: (1) бу мысра «Не мырза бар сойымда...» сёзлеринен башлана; (2) «Бабайым» —«Бабам»; (3) «кирийим» — «келийим»; (4) «Молланынъ, къаранынъ» — «Баланынъ, чагъанынъ»; (5) бу мысра «Бир изин беринъиз» сёзлеринен башлана; (6) «тусидай» — «тусюндай» («Эмель»деки вариант);

(7) «ярлыкътыр сёзю» — «фермандыр сёзю»; (8) бу бейит: «Бир изин беринъиз, бакъырып кирийим,/ Къырымда, Кашгъарда «Халкъым!» деп юрейим (джюрийим)!...» шеклинде берильген.

БИР САРАЙ КЪУРАДЖАКЪМАН!..

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); «Йылдыз», 1995, № 1, с. 5—6; И. Отар, 1999, с. 66, 237; «Йылдыз», 2000, № 3, с. 11.

«Йылдыз, 1995, № 1»де: (1) «ят» ерине «джат» сёзю бар; (2) «джуртумда» — «юртумда»; (3) «кок» — «къулле»; (4) «пенджереси» — «ичериси»; (5) «кесмесин» — «комсин»; (6) «девлетинъ» — «долтынъ»; (7) «таш болмасын» — «болсын»; (8) бу мысра ёкъ.

БИР ЭСИРНИНЪ БАШТАШЫНА

Эльязманынъ копиясы, с. 24; И. Отар, 1999, с. 64, 236; «Йылдыз», 2000, № 3, с. 8—9.

(1) Эльязманынъ копиясында: «чынъламакъ» — «чынламакъ». «И. Отар, 1999» ве «Йылдыз, 2000, № 3»те: (2) «тынънагъанда» — «тынълагъанда»; (3) «анъна» — «анъла». (4) «Йылдыз, 2000, № 3»те: «элинден» — «элинъден».

БОЛАЙЫМ КЪАВЕДЖИ ТЕК ШЕЭР ДЖАШЫ!..

И. Отар, 1999, с. 68, 238. Бу неширде: (1) «кен» (эльязмадаки шекиль, бкъ.: «И. Отар, 1999», с. 238) ерине «кенъ».

БОРАН

«Боран», с. 27—28; «Йылдыз», 1993, № 3, с. 11—12; И. Отар, 1999, с. 68.

«Йылдыз, 1993, № 3»те: (1) «къоюргъан» ерине «къутургъан»; (2) «думанман» — «туманман»; (3) «горюне» — «корине»; (4) «эте ялынынъ къаялары» — «эталмазсынъ дерьяларгъа»; (5) бу мысра: «Къаялары сызгъыра эм янъгъыра» шеклинде бериле; (6) «къоркъакъ халкълар» — «турмай къалкъар»; (7) «Кимсесиз» — «Гемисиз»; (8) «Йыкъыла денъиз, янтая» — «Сыкъладынъыз янаша»; (9) «Айа Петри» — «Ай-Петри де»; (10) «далгъадан» — «далгъадай»; (11) «истий» — «истер»; (12) «Айа»гъа» — «къаягъа»; (13) «ачаджакъ» — «къачаджакъ»; (14) «кенди» — «энди»; (15) «къаз янъы багъ» — «янынъа бакъ»; (16) «отурсын» — «о турсын».

БОШУНА

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); И. Отар, 1999, с. 69, 238.

(1) Даннучио — Д'Аннунчио (1863—1938) — белли итальян романджысы, драматург ве шаир.

«И. Отар, 1999»да (с. 70, 239) бу шиирнинъ эльязманынъ 34-нджи саифесиндеки къараламасы да, ашагъыда косьтерильген киби бастырылгъан:

БОШУНА (вариант):

Санат, етишильмеген санат, даа дувагъынъны ачмадынъ.
Тапындыкъ сагъа бошуна..
Шан, отюп кетесинъ ве башкъаларнынъ манънайларыны обесинъ.
Артынъдан джувурдукъ бошуна..
Билинмеген давке, эй языкъ джаш чагъынъда ольдинъ,
Сени коп, коп козьледик. Бошуна..
Къайдалардасыз, эй аджайип чечеклер, янъы къокъулар..
Сизни коп къыдырдыкъ. Бошуна..
Ич бир бахтсызнынъ козьяшыны силялмадыкъ.
Онынъман барабар джыладыкъ. Бошуна..
Ич бир мазлумнынъ очюни алалмадыкъ.
Баш къалдырдыкъ, багъырдыкъ. Бошуна..
Къайгъу сыррыны дженъеджек къадар къавий болалмады..
Биз къайгъурдыкъ. Бошуна..
Аркъамызда бельгисиз, айланчыкъ, дженъгиль ыздан
башкъа бир ший къалмады..
Джашап джюрдик бошуна..
Алдымызда, къарангъыда алевсиз олюм тура..
— Ах шан! — Олюп кетеджекмиз.. Бошуна.

БУГУНЬ

«Миллет», 1918, № 134, октябрь 28; «Йылдыз», 2003, № 2, с. 38—39.

БУДАПЕШТ АКЪШАМЫ

Эльязманынъ копиясы: 1-нджи вариант — с. 10; 2-нджи вариант да бар (саифелери бельгиленмеген).

БУЛУТЛАР, БУЛУТЛАР!

«Боран», с. 21—22; «Эмель», 1930, № 14—15, с. 145; «Йылдыз», 1993, № 3, с. 8—9; И. Отар, 1999, с. 72. Ондан гъайры, шиир «Кок китап»та ве Анкарада чыкъкъан «Къырым Дергиси»нде (1961, майыс, № 23; бкъ. «И. Отар, 1999», с. 72) джердж этильген эди.

(1) «Йылдыз, 1993, № 3»те: «кетиджи» ерине «кезиджи»; И. Отарнынъ къайдына коре (с. 72), «Кок китап»та да бу ерде «кезиджи» («гезиджи») сёзю бар. «Йылдыз, 1993, № 3»те: (2) «Къытайгъа» — «Чатыргъа»; (3) «етиджи» — «джетиджи». (4) «Йылдыз, 1993, № 3»те ве «Эмель»де: «юртума» — «джуртума». «Йылдыз, 1993, № 3»те: (5) «къушакълы» — «къошакълы»; (6) «Къамышлыкъ» — «Къамышлы». (7) «Йылдыз, 1993, № 3»те ве «Эмель»де: «явгъанда» — «джавгъанда»; И. Отарнынъ къайдына коре, «Кок китап»та бу ерде «джавсанъыз» сёзю бар («И. Отар, 1999», с. 72). (8) «Эмель» меджмуасында: «авгъанда» — «акъкъанда»; И. Отарнынъ къайдына коре, «Кок китап»та бу ерде «авсанъыз» сёзю бар («И. Отар, 1999», с. 72). «Йылдыз, 1993, № 3»те: (9) «Айтынъыз»

— «Айдынъыз»; (10) «Ёлларгъа» — «Джолларгъа». (11) И. Отарнынъ къайдына коре, «Кок китап»та бу ерде «Йыйкъанъыз» сёзю ерине «Чайкъанъыз» сёзю бар («И. Отар, 1999», с. 72).

ВЕССЕЛЯМ

И. Отар, 1999, с. 142; 275; «Йылдыз», 1994, № 2, с. 76. Бу неширде олгъаны киби, «Йылдыз»даки метин де, И. Отарнынъ китабындан алынып, тили аз бучукъ эдебийлештирильди («конъюль» — «гонъюль», «дийлер» — «дейлер» шеклинде денъиштирильди)

Ашагъыда И. Отарнынъ китабында («И. Отар, 1999», с. 142) бу шиирге даир берильген изаатны земаневий къырымтатар тилине уйгъунлаштырылгъан шекильде беремиз:

Б.С. Чобан-заденинъ Амди Атамангъа язгъан 20.5.1917 тарихлы мектюпке иляве этельген «Весселям» шиири. Мектюпте шиир акъкъында шу къайдлар бар: *«Ашагъыда яздыгъым парчачыкъны анджакъ сакъламакъ ичюн ёллайым; кеченлерде Горькийнинъ «Супруги Орловы» — «Орлов чифти» адындаки парчачыгъыны окъуй эдим. Бунынъ тесири астында... шу парчачыкъны яздым. Ичинде бир къач севгили табир бар; факъат сен эшек, деве... киби шекильсиз айванларгъа о къадар нефретнен бакъкъанлардан дегильсинъ Тен — Лафонтен акъкъында айтыр экен — дей ки: Эр шейнинъ кенди адыны — яни баланынъ адыны къоймакъ — бермек къадар ифадеге къыскъалыкъ ве къувет берген бир шей ёкътыр. Тешбихлер эксериетле я ялан сёйлей, я да бу мевзугъа догърудан-догъру багълы олмагъаны ичюн гъает къуветсиз къалалар. Бу сёзлер, мында да тешбих ёлунен къулланылып, ишлетильген ерлерининъ чокъусында хас исимлернинъ ерлеринде кечкенлеринден, бу эки нукъсаннынъ ич бириси ёкъ. Бир сёзнен: Кучюк бир парчачыкъ, кульмеге ихтияджынъ олса, окъума, сен де бойле — Горькийнинъ икяеджиги киби — бир парчачыкъ окъугъан олсанъ, я да окъумадан да меним булундыгъым рухий алыма кирип олсанъ, буюр»*. Шиирнинъ буюк парчасы И. Отарнынъ китабында дердж этильди («И. Отар, 1999», с. 201).

ДУМАН

«Боран», с. 31—32; И. Отар, 1999, с. 76.

(1) И. Отарнынъ китабында косьтерильген язылыш ери ве йылы.

ДУНАЙ ТАША

«Тюрк-татар тили», с. 50—51; «Боран», с. 11—12; «Эмель», 1932, № 6, с. 7—8; Шиирлер, 1971, с. 18—19; «Йылдыз», 1988, № 4, с. 114; И. Отар, 1999, с. 78.

«Шиирлер, 1971» ве «Йылдыз, 1988, № 4»те: (1) «болды» ерине «олды»; (2) «Алтмыш» — «Етмиш»; (3) «Юдже» — «Нидже»; (4) «еткирсем» — «еткизсем», «болсам» — «олсам»; (5) «джаш» — «яш». (6) «Шиирлер, 1971»де косьтерильген язылыш вакъты; эльязманынъ копиясында шиирнинъ язылыш вакъты «21 канун-ы саний (январь), 1920» шеклинде косьтерильген; фикримиздже, бу даа догъру тарихтыр.

ДУНАЙ ТАША! (вариант)

Эльязманынъ копиясы, с. 83—84; И. Отар, 1999, с. 77, 242—243.

ЗАВАЛЛЫ ТЮРЮК

Эльязманынъ копиясы: 1-нджи вариант — с. 3—5; 2-нджи вариантнынъ саифелери бельгиленменген.

2-нджи вариантта: (1) «джаланджы» ерине «яланджы»; (2) «зайыф» — «къарувсыз»; (3) курсивнен айырылгъан бейитлер устьлеринден сызылгъанлар.

ИЧКЕН!..

«Боран», с.46—47; «Эмель», 1932, № 5, с. 15—16.

(1) «чот-сакъал» — «Боран»даки шекли: «чорт-сакъал» (с. 46).

КЕЛЕДЖЕК

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); И. Отар, 1999, с. 98, 258.

КЕЛЕЛЕР!...

«Боран», с. 14—15; И. Отар, 1999, с. 99.

КЕЧМИШТЕКИ СУЧЛАРЫМЫЗ

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); «Йылдыз», 1994, № 1, с. 172—174 (меджмуада берильген изаатларгъа коре, бу ве бир сыра дигер шиир метинлерининъ асыллары «Къырым» учь айлыкъ фикир ве культур дергисининъ экинджи ве учюнджи санындан алындылар; «Къырым» дергиси ичюн оларны И. Отар азырлады); И. Отар, 1999, с. 97, 257.

«Йылдыз, 1994, № 1»де: (1) «ханы» ерине «халкъы»; (2) бу ерде ве бундан сонъ «Дженгиз» ерине «Джынгъыз»; (3) «Багъдадынъны, Басранъны» — «Багъдадыны», «Басраны»; (4) «акъ сюегинъ, къаранъны» — «Акъсуегин, къараны»; (5) бу мысра ёкъ; (6) «Яврола» — «Авропа»; (7) «бабаларым» — «бабаларын».

КИМСЕ БИЛЬМИЙ

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); «Йылдыз», 1994, № 1, с. 172 (меджмуада берильген изаатларгъа коре, бу ве бир сыра дигер шиир метинлерининъ асыллары «Къырым» учь айлыкъ фикир ве культур дергисининъ экинджи ве учюнджи санындан алындылар; «Къырым» дергиси ичюн оларны И. Отар азырлады); И. Отар, 1999, с. 102, 260.

КИЧКЕНЕ СЁЗЛЕР

Эльязманынъ копиясы, с. 81—82; И. Отар, 1999, с. 101, 259.

КУЗЬ

Эльязманынъ копиясы, с. 36—38. Къаралама варианты да бар; И. Отар, 1999, с. 106, 261.

Къаралама вариантында: (1) бу мысра «Ойнайман ойлардан чоджукълар ясап» шеклиндедир (И. Отарнынъ изааты, бкъ. «И. Отар, 1999», с. 106); (2) «джаз» — «яз»; (3) бу мысра «Магъа сараргъан, ... кузь джетер» шеклиндедир; (4) «аш бере мунълы джаныма» — «бек тие гъарип джаныма»; (5) «бир тюльбер, диймен» — «бир джосмагъа»; (6) «оксюре, джашай» — «умютсиз джашай»; (7) «Кузь магъа бек дерен» — «Бильмиймен, кузь магъа...»; (8) бу дёртлюк ерине:

«Не танъ-кунеш, толгъун ай, не джылдыз,
Не чынъларнынъ айткъаны: ёсма къызлар,
Баарь тюгюль, джаз тюгюль, мейва тюгюль...
Магъа керек ачкъан бир кендже гуль,
Козьлери шай думанлы, сенинъкидай,
Озь башына ай корьген <...>терген джай
Не акъ сюмбюль, аллы гуль, дели конъюль...»;

(9) «Устюнде» — «Козюнде»; (10) «эр авгъа» — «ич кимге»; (11) дёртлюкнинъ сонъки эки мысрасы шу шекильде:

«Мен сюемен тынъламай не яз, не къыш...
Кузь болгъанчек башкъа ашкъ башламайман...».

КЪАВГЪАСЫЗ ТОЙ КОРЮЛЬМЕГЕН!

«Боран», с. 44—45; «Эмель»,1932, № 3, с. 15—16; с. 39—40; И. Отар, 1999, с. 94—95, 254—256.

(1) «Боран»даки вариант. Эльязмада баягъы фаркълы олгъан вариант бар, оны ашагъыда толусынен беремиз:

КЪАВГЪАСЫЗ ТОЙ КОРЮЛЬМЕГЕН (вариант)

Кок булутсыз, ай бeяз, ой да аяз!..
Тавлар чыплакъ, джер къаткъакъ, айгиди яз...
Сырт рузгяры дувулдай; козь, яш тёге...
Къарт агъачлар шувулдай; бахтны сёге...
Аякъ шашкъын, козь сокъур, къулакъ сагъыр.
Тилесень «Анай!» деп бакъыр, эрен чакъыр...
Иште мундай гедже джол баса джинлер...
Мундай гедже джолджысы бек узакъ кетер...

* * *

Ич Тарханда той ясай айтувлы бир бай,
Сарайында давуллар патлай да патлай...

* * *

Той сесин ала, котюре джель бек узакъ:
— Ай ким ай!.. Чалт бол, чалт! Шемма ойнаджакъ!
— Олян, копек чингене!..
— Мырзам, «Алтын топум» гене?..
— Эй! «Дарога давай!» джинапет!
— Джылама, балам, ап эт, ап эт!..

* * *

Сагъыр гедже, къатты джель кимге зарар?
Тюльки кумес джолуны даим табар...
Айдамакъ Амет, достлары джап тюбюнде,
Аттан тюшкен, узангъанлар...
Эр бири бир «элял ички» купюнде.
Гунеш тапкъан, джанлангъанлар...
— Ич, Амет! Джюрегинъде бар джигитлик уянсын..
Джанкерей мырза сени шу дельдирген сансын.
— Тек ракъыман кишиге хыяр да болмай!
Ракъы — отьмек, къыз, чалгъы: ана бал, май!
— Айса неге айланып турамыз мында?
Бизнинъ ичюн бай тою бек уйгъун да...

* * *

Буз тозуны чанъгъытып кельдилер тойгъа;
Насыл тюльки кумеске, къашкъыр къойгъа...
— Бар, айт, кадам, сагъдычкъа: «Мисафир бар» деп;
«Киевни чакъыр, чалгъыны тез чыгъар!..» деп..

* * *

— Мунда мырза тойы бар, оздурсынлар!..
Яланаякъ татаргъа кель, сен юзь бер...
Алайыны соравсыз шинди айдарман,
Ой да зор ай анънашмакъ бу татарман...

* * *

Ана, татар дженкине бердилер себеп,
Бири мырзам, о бири арсланман деп...

* * *

— Тартылынъыз диймен... Быракъ, быракъ!..
Уммет Мамет! Пычакъ тарта, пычакъ!.

* * *

Таякъ сопа; сонъунда пычакъ, пыштав,
Къар устюне джансыз тюшти бир къач сап-сав..

Келин къоркъа, байыла, дюгюн токътай..
Арсланлар эп джыгъыла, ёкъ бола бай...

Бир талай бала мундан сонъ чарпыкъ тува,
Бир кобюнде савулмаз дерт къозгъала...

Бираздан сонъ джетишкен городовой:
«Ой татарин, жалко!..» — дий. — «Ой, ой, ой!»

Татар сагъа анънармы жалко, малко?
О, мундан да джигитлик дерси алды:
КъаВгъасыз той эзельден корюльмеген;
КъаВгъа джигит осьтирир... Ногъай деген...

(2) «Боран»да: «къыяр» — «хыяр». (3) Эльязма вариантында: «узьдюрсинлер» — «оздурсынлар» (юкъарыда бкъ.). (4) Бу сатырда «йигит» сёзюни «Боран»да олгъаны киби къалдырдыкъ. «Эмель» ве «И. Отар, 1999»даки вариантларда «ер», «ель» ве «йигит» шекиллери ерине «джер», «джель» ве «джигит» вариантлары берилелер. (5) «Боран»да косьтерильген шиирнинъ язылыш ери ве йылы. «И. Отар, 1999»да язылыш тарихы 27.12.1916 с. деп косьтериле. Биз эльязма копиясындаки вариантта 27.12.1916 с. ерине 17.12.1916 с. окъудыкъ.

КЪАЙТАРМА

Эльязманынъ копиясы; I-нджи вариант: с. 8—9; 2-нджи вариантнынъ саифеси косьтерильмеген (Ш. Юнусов 104-нджи саифе деп косьтере, бкъ. Йылдыз, 1995, № 1, с 5); экиси де айны куню язылды; «Йылдыз», 1995, № 1, с. 3—5 (неширге Ш. Юнусов азырлады); И. Отар, 1999, с. 96, 256.

(1) Ялынъыз эльязманынъ экинджи вариантында олгъан дёртлюк; «Йылдыз, 1995, № 1»де айрыджа берильген. (2) «Йылдыз, 1995, № 1»де: «сулупсыз» — «сулунсыз»; (3) 1-нджы изаатны бкъ.; (4) «азгъана турсам да» — «Йылдыз, 1995, № 1»де айны бунынъ киби; 2-нджи вариантта: «бираз турсам да».

КЪАЙТАРМА (вариант)

«Йылдыз», 1993, № 3, с. 12—13; бу вариант, «Йылдыз» меджмуасындаки къайдгъа коре, 1923 с. «Янъы Чолпан» журналынынъ 1-нджи санында дердж этильген эди. «Йылдыз»нынъ айны номерасында (с. 13) 1920-нджи йылларда шимдилик белли олмагъан муэллиф тарафындан бу шиирге язылгъан бир пародия нешир этильген. Асылында 1925 с. «Яш къувет» газетасынынъ 16-нджы санында бастырылгъан о манзуменинъ ады «Чал бир «Къайтарма» шеклинде ве муэллифи оларакъ Б. Чобан-заде косьтерильгенлер.

КЪАЛКЪ, ЭСМА КЪАРДАШЫМ!

Эльязманынъ копиясы (саифелер бельгиленмеген); 15—17-нджи саифелернинъ терс юзлеринде къаралама варианты да бар; И. Отар, 1999, с. 86, 249—250.

(1) 15-нджи саифенинъ терс юзюндеки дёртлюк; (2) 16-нджы саифенинъ терс юзюнде бу дёртлюкнинъ бираз фаркълы къаралама шекли бар:

«Барайыкъ къол къолгъа шу къоркъунч тойгъа,
Къуртарсын татарны кене хакъ чобанлар,
Мырзалар чюрюген, гирайлар гомюли,
Бурасы, корьсюнлер, чобанлар эли...»

(3) Дёртлюкнинъ сонъки мысрасы къаралама вариантта эки кере текрарланып язылгъан (17-нджи саифе).

КЪАЛПАКЪ МАХРАДЖЫ

«Боран», с. 52—54; «Эмель», 1932, № 7, с. 4—7; Шиирлер, 1971, с. 46—48; Хрестоматия, с. 103—104; И. Отар, 1999, с. 88—87.

«Хрестоматия»да: (1) «аведе» — «авада»; (2) «сендий, мендий» — «сендай, мендай» («Шиирлер, 1971»де: «сендей, мендей»); (3) «бизинъкилер» — «бизимкилер»; (4) «шайтан» — «шейтан» («Шиирлер, 1971»де: «Олян» — «Олан»); (5) «аркъан» — «акъран»; (6) «Маруся» — «ороспу»; (7) «Биздий» — «биздай» («Шиирлер, 1971»де: «Биздей»); (8) «йыртмач» — «йырмач»; (9) «ыштаны» — «штаны»; бу ракъамнен ишаретленген мысрадан сонъ «Биз яш экенде» шиирининъ «Бабалар болдыргъан, аналар кускюн» мысрасындан башлагъан ве «Я алкъалы машаман ашарсыз котек!» мысрасынен биткен парчасы кирсетильген (с. 103); (10) «озюндей» — «озюндай»; (11) «вар» — «бар» («Шиирлер, 1971»де де «бар»); (12) «Дашаны» — «къадынны»; (13) бу ракъамнен ишаретленген мысрадан башлап «— Ялварса бермем къалпакъны бинъ шапкеге» мысрасына баргъанджек парча алынмады; (14) «болды» — «олды» («Шиирлер, 1971»де де «олды»); (15) «Ичсенъ» — «Ичсем» («Шиирлер, 1971»де де «Ичсем»). (16) «Шиирлер, 1971»де: «мельтеленсин» — «тельчеленсин» (бкъ.: «И. Отар, 1999», с. 88, изаат).

КЪАРАНЪГЪЫ ГЕДЖЕ

«Боран», с. 25; «Эмель», 1930, № 11, с. 109; «Йылдыз», 1993, № 3, с. 10—11.

«Эмель»де «йылан», «ель», «ёкъ», «ёл», «ёлдаш» сёзлери «джылан», «джель», «джер», «джокъ», «джол», «джолдаш» шекиллеринде берильди.

«Йылдыз, 1993, № 3»те: (1) «кетсе» ерине «кельсе»; (2) «кече» — «кечер», «сюрюне» — «сюрюле»; (3) «къарай» — «арай»; (4) бу мысра: «Яры гедже къаткъан ёл, неперли терек» шеклиндедир; (5) «сёйлешкеним» — «сёйлеткеним»; (6) «Був!..» — «Буда»; «егер» — «эгер»; (7) бу бейит ёкъ; (8) «джылагъан Салгъыр» — «агълагъан сарсыр»; (9) «пылан» — «план»; (10) «баллары тувды» — «тавлары турды».

КЪАРАНГЪЫ, СУВУКЪ...

Эльязманынъ копиясы, с. 77—78; И. Отар, 1999, с. 90, 250.

КЪАРТ ДУНАЙ, КЪАРТ ДУНАЙ...

Эльязманынъ копиясы, с. 29—30; «Йылдыз», 1995, № 1, с. 9—10 (эльязманынъ копиясы къулланылып азырланды); И. Отар, 1999, с. 93, 253.

«Йылдыз, 1995, № 1»де: (1) «Билькильдий, джалтырай» ерине «Джылдызлар джылтырай»; (2) «Кок булут» — «Кунь бата»; (3) «Уй» — «Ой». (4) Бу дёртлюк эльязманынъ копиясында ве «Йылдыз, 1995, № 1»де ёкъ; бкъ.: «И. Отар, 1999», с. 93 («Кок китаб»ындаки къыта — И. Отарнынъ изааты). «Йылдыз, 1995, № 1»де: (5) «Ай» ерине «Ой»; (6) «тек» — «не».

КЪАРТ ЧЕРКЕС

Эльязманынъ копиясы; къаралама (саифелери бельгиленмеген); И. Отар, 1999, с. 91, 250—252.

Шиир къараламасынынъ сонъки къысмы эльязма копиясында «Арманда бир шаир» икяеси язылгъан ильк саифенинъ терс юзюнден алынгъан. Икяе 1920 сенеси, шубат (февраль) 2 куню битирильген. Шиирнинъ башы язылгъан саифеден сонъ кельген саифеде де 1920, шубат 7 куню косьтерильгендир. Айны заманда, эльязманынъ шу къысмында косьтерильген сонъки тарих — 1920 с. нисан (апрель) айыдыр. Бу малюматларгъа эсасланып, «Къарт черкес» шиири Будапештте, 1920 с. февральнен апрель айлары арасында язылды деп тахмин эте билемиз.

(1) Къайд этильген ве ондан эвельки мысра «И. Отар, 1999»да ашагъыдаки шеклинде берильген:

«Кяпирлер чубугъын савура кокке.
Джавурнынъ байрагъы саллана юксек» (с. 91).

КЪАРТ ЧИНГЕНЕ

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген; эльязма копиясындаки 14-нджи саифенинъ терс юзюнде шиирнинъ даа бир варианты бар); И. Отар, 1999, с. 92, 252.

(1) Шу эки бейит 12-нджи саифеде язылгъан ве усттен сызылгъан (И. Отарнынъ изааты, с. 92). Эльязманынъ копиясында, 14-нджи саифенинъ терс юзюндеки вариантта: (2) «гъарипчик» — «гъарип»; (3) «айван» — «баран»; (4) «афу» — «афусын»; (5) «деп» — «ай».

КЪОЛЛАР ДЕМИР, БАШ ЭМЕН...

Эльязманынъ копиясы, с. 34—36; И. Отар, 1999, с. 103, 260.

КЪОРКЪАКЪ

«Боран», с. 26; «Йылдыз», 1995, № 1, с. 9; И. Отар, 1999, с. 104.

«Йылдыз, 1995, № 1»де: (1) «этсе» — «этип»; (2) «джаш» — «И. Отар, 1999»даки вариант; «Боран» ве «Йылдыз»да: «чат»; (3) «ёл» — «джол»; «юрген» — «джюрген»; (4) бу мысра: «Сонъ къораз да басыкъ оюн, редже, нияз тапкъанджек» шеклиндедир; (5) бу мысра ёкъ; (6) «йигитмен» — «джигитмен»; (7) «Йигитлиги» — «Джигитлиги»; (8) «Озь-озюне» — «Озь джерине»; (9) «Янъгъыз» — «Джангъыз»; (10) «йигит» — «джигит».

КЪУРТНЕБИ ЧОБАН

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); 5—7-нджи саифелернинъ терс юзюнде муэллифнинъ бу шиирге аит къалем теджрибелери де бар; И. Отар, 1999, с. 105, 261.

КЪЫЗЫЛ ШАРАП, ЭСКИ ШАРАП ИЧИЙИМ

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); «Йылдыз», 1995, № 1, с. 3; И. Отар, 1999, с. 100, 259.

«Йылдыз, 1995, № 1»де: (1) «кибик» — «киби»; (2) бу ве бундан сонъ кельген мысраларда «ичийим», «опийим», «эсирийим», «кечийим» ве буларгъа ошагъан дигер фииллерде ялгъамалар «ичейим», «опейим», «эсирейим», «кечейим» шекиллеринде берильгенлер; (3) «Чалынъыз» — «Чалынсын»; (4) «дудакъларын» — «дудакъларынъ»; (5) «джыкъылсын» — «джыгъылсын»; (6) «Яманларлар» — «Монъларлар»; (7) «унуттырыр» — «анъдырыр».

МЕЗАД

Эльязманынъ копиясы, с. 41—42; И. Отар, 1999, с. 107, 262.

(1) «И. Отар, 1999»да: «тесписин» — «тепсисин».

МЕЗАД (вариант)

«Боран», с. 48—49; «Эмель», 1932, № 4, с. 17—18; Шиирлер, 1971, с. 44—45; Хрестоматия, с. 100—101. «Шиирлер, 1971» ве «Хрестоматия»да шиирнинъ тилини эдебий нормаларгъа якъынлаштырмакъ ичюн бир къач денъишме япылды: «теллял» — «деллал» («деллял»), «бакъыра» — «багъыра», «джанъыра» — «янъыра» шеклинде денъиштирильдилер. Бу джыйынтыкъкъа эсас оларакъ «Боран»даки метин алынды.

(1) «Боран»да косьтерильген язылыш ери ве тарихы.

МУСЛЮМАН БАЛАСЫ, МУСЛЮМАН БАЛАСЫ...

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); «Йылдыз», 1994, № 1, с. 174 (бу меджмуада бастырылгъан метинни асылында И. Отар, «Къавал сеслери» эльязмасыны къулланып, арабий языдан латин язысына чевирди); И. Отар, 1999, с. 109, 262.

ОЗЕН БОЛСАМ

«Миллет» газетасы, 1918, № 134, октябрь 28; «Йылдыз», 2003, № 2, с. 38.

ОЗЬ-ОЗИМЕ

Эльязманынъ копиясы, с. 22—23; «Йылдыз», 1995, № 1, с. 11; И. Отар, 1999, с. 102, 263.

«Йылдыз, 1995, № 1»де: (1) серлевасы «Озь-озюм»; (2) «сохта» — «сокъта»; (3) «Башынъ, конълинъ» — «Бахтынъ, коксюнъ»; (4) «конъли чюрген» — «юклю джурген»; (5) «чын» — «джокъ»; (6) «Джигитликте» — «Чекишкенде»; (7) «болам» — «балам»; (8) «ыргъат» — «ёргъан»; (9) «лянетинде» — «менетинде».

ОЙ СУВУКЪ ШУ ГЪУРБЕТ!

Эльязманынъ копиясы: 1-нджи вариант — с. 1—2; экинджи вариант да бар (саифелери бельгиленмеген); «Йылдыз», 1993, № 3, с. 5—6 (асыл метни 1924 с. «Янъы Чолпан» журналында бастырылды); И. Отар, 1999, с. 111, 263.

(1) 1-нджи вариантта: «сувукъ» сёзю «согъукъ» шеклинде берильген. «Йылдыз, 1993, № 3»те: «нурсыз» — «сувсыз»; (2) «ко-

нъюльсиз» — «гонъюльсиз». (3) «Борлы» — «Тимурленктен къалдыгъы сёйленген уджумдаки сювариге (атлы аскерге) коре бестеленген бир ава» (И. Отарнынъ изааты, с. 209). (4) «Йылдыз, 1993, № 3»те: «о бол» — «бол». (5) 2-нджи вариантта ве «Йылдыз, 1993, № 3»те: «Джуртумнынъ» — «Коюмнинъ». (6) «Йылдыз, 1993, № 3»те: «кулюмсий» — «кулюмсеп»; (7) «ошатма» — «ошатам»; «И. Отар, 1999»да — «ошата»; (8) бу бейитнинъ эр эки мысрасында да «Къызыл да» сёзлери ерине «Къызылдыр»; (9) бу бейит ашагъыдаки шекильде бериле:

«О ешиль аданы къызылгъа бояйлар,
Къызылдыр «акъ» деген юксек манълайлар»;

(10) «джурт» — «хакъ»; (11) «боянсын» — «боялсын»; (12) «комсюнлер» — «коминъиз»; (13) «джылдызлары» — «йылдызлары»; (14) «Джурт ашкъы толар тез» — «Халкъ ашкъы тез толар».

ОНЫ ДА КОРЬГЕН БУ КЕДАЙ!..

«Боран», с. 29; «Эмель», 1930, № 19, с. 203.

«Эмель»де: (1) учь мысрада да «йигит» ерине «джигит»; (2) «ель» — «джель»; (3) «еткен» — «джеткен».

ПЕЧЕЛЬ АЗИЗ

Миллет, 1918, № 147, ноябрь 12, с. 3—4; «Йылдыз», 1998, № 4, с. 87—88 (метинде бир чокъ янълыш окъулгъан ве окъулмагъан ерлер бар); «Йылдыз», 2003, № 2, с. 36—37.

(1) «Печель — къыйыш аякъ демектир, Къарасув тарафларында бундай бир азиз тюрбеси бар, халкъ арасында да айтылгъан бир эртеги бардыр» (Б. Чобан-заденинъ изааты).

РАСТКЕЛЕ

Эльязманынъ копиясы, 1-нджи вариант — с. 7—8; 2-нджи вариантнынъ саифеси бельгиленмеди; И. Отар, 1999, с. 113, 264.

«И. Отар, 1999»да: (1) «Айрылмай» — «Айрылмаз».

САБАНДЖЫНЫНЪ ТОПРАКЪКЪА МАКЪТАВЛАРЫ

«Яш татар язылары», с. 41—43; муэллифнинъ ады «Бекир Бавбек» шеклинде косьтерильген. Шиирнинъ метнини И. Гаспринский адына Джумхуриет къырымтатар китапханеси архив болюгининъ мудиреси М. Алимова «Яш татар язылары» китабында тапып, арап уруфатындан кирилл уруфатына чевирди. Бу джыйынтыкъта аз денъишмелер иле («ай» — «эй», «кизли» — «гизли», «орюкдим» — «урьктим», «узьдим» — «оздым») онынъ транскрипциясы дердж этильмекте.

«Яш татар язылары»нда: (1) «кене» — «кине» шеклинде бастырылгъан, с. 42.

СЕН ДЕНЪИШМЕ!..

Эльязманынъ копиясы, с. 28; И. Отар, 1999, с. 114, 264.

СОГЪУШКЪА, ДОСТЛАРЫМ, ХАКЪ ТАТАР ТИЛИЧЮН!

Эльязманынъ копиясы: 1-нджи вариант — с. 11—13; 2-нджи вариантнынъ сайфеси бельгиленмеген; И. Отар, 1999, с. 114, 265.

(1) 2-нджи вариантта: «сырымны» ерине «сёзюмни»; (2) курсивнен айырылгъан парча тек экинджи вариантта бар; «И. Отар, 1999»да: «олейик» — «олийик».

СТУДЕНТ

«Эмель», 1939, № 141, с. 8—10, 33—34; «Йылдыз», 1998, № 4, с. 83—86 (бу вариантны шаиримиз Юнус Къандым, «Миллет» газетасындан [№ 158, ноябрь 24, 1918] алып, неширге азырлады); И. Отар, 1999, с. 116—118. «Йылдыз, 1998, № 4»теки фаркълылыкъларнынъ талили, оларнынъ эксериси янълыш окъулыштан асыл олгъанларыны косьтере.

(1) «Эмель»де серлевадан сонъ ашагъыдаки сёзлер бастырылгъан:

«Бу шиир, буюк шаир Чобанзаде Бекир Сыткъы тарафындан 1917 сенесинде Будапештеде язылмыш ве Къырымнынъ танылмыш докторларындан Халиль Чапчакъчыя итъаф эдильмиштир.

Шаир, бунда, рус укюметин татар генчлиги руслаштырмакъ макъсадиле ачтыгъы мектеплерин бунлар узериндеки зарарлы тесирлерини госьтермекте ве сонъра генчлерин кендилерини буларакъ миллиетчи олдукъларыны къабартмакътадыр.

Бу къыйметли шиирден бурадаки базы генчлерин де дерс алмаларыны теменни эдериз.

Бу шиир ***сахнеде джанлы оларакъ госьтерильмиштир.*** Эмель (с. 8; къоюю тюснен биз айырдыкъ — Н.С.)».

«Йылдыз, 1998, № 4»те «Истудент» серлевасындан сонъ: «Суюкли достум ЧАПЧАКЪЧЫ Халильге» язысы бар (с. 83).

«Йылдыз, 1998, № 4»те: (2) «джамиде намаздан сонъ» ерине «джамиден сонъ»; (3) «къоюлды» — «къурулды»; (4) «халкъ» — «джакъ»; «ай» — «эй»; (5) «джюресинъ» — «джюрьмийсинъ»; (6) «джалбарып» — «ялварып»; «Мошугъа» — «Машагъа». (7) «Судья: русча махкеме демек. Чорт: русча шейтан демек» («Эмель» меджмуасындаки изаатлар; асылында «судья» — «махкемеджи»дир — Н.С.). (8) «Эмель»де «алар» ерине «алыр» олса да, бизим тарафтан теклиф этильген вариант къафиени сакълар; (9) «Йылдыз, 1998, № 4»те: «алкельдилер» ерине «алып кельдилер»; И. Отарда «алкельдилер» ерине «алкедилер». «Йылдыз, 1998, № 4»те: (10) «дерджангъа» ерине «дильджангъа»; «джегильдилер» — «екильдилер»; (11) «джабышты» — «япышты»; (12) «джат эллерге» — «ят ильге»; (13) «кийдирмиймен» — «кийдиртмиймен»; (14) бу мысра ёкъ; (15) «джетти» — «етти». «Эмель» меджмуасындаки изаатлар: (16) Маладес: русча аферин демек. (17) Вый гаспада: сиз эфендилер. Задач: эсап («Йылдыз, 1998, № 4»те: «насыл ший» ерине тек «насыл» сёзю бар). (18) Наука: фен. (19) Передлок: сарфа аит келимелер. (20) Аллаh госьтермесин бу насыл яшайыш. (21) Бог поможет: Аллаh ярдым этер. (22) Воздух: ава. (23) Поселян: койлю; дуварян: асылзаде. (24) Таму: джеэн-

нем. «Йылдыз, 1998, № 4»те: (25) «кетти ай» — «китти, о»; (26) «болсам барем джанмаз» — «олсам, барем, ич янмаз»; (27) «Бизнинъ джыйгъан зекятман болгъан» — «Ана, бизим зекятман булгъан»; (28) «буны» — «эбет»; (29) «Бу» — «О»; (30) «оджа» — «молла». (31) Падвал: субсол (асылында — магъаза, бастырыкъ, ертоле — Н.С.) — «Эмель» меджмуасындаки изаат. «Йылдыз, 1998, № 4»те: (32) «коп гедже уйкъу» — «юкъу коп гидже»; (33) «кучюк одада» — «чёкюк уйде»; (34) «бунлардай» — «булардай»; (35) «чынъджылар» — «чынъчылар»; (36) «эльмас» — «эльмаз»; (37) «Бизим» — «Бизнинъ»; (38) «четлерин» — «четлерине»; «эдик» — «эди»; (39) «сюйгюли» — «суюкли»; (40) «эдик» — «эди»; (41) «билесинъ» — «билесинъми»; (42) «бундай» — «булай»; (43) бу ве бундан сонъ кельген мысралар ерине «Мына сырнынъ тюбюне биз еткенмиз» мысрасы бар; (44) бу мысра «Озюнинъ ерде яткъанын коп корьгенмен» шеклиндедир; (45) «бетин» — «башын»; (46) «тюсюн» — «нуруны»; (47) «Шинди» — «Шимди»; (48) «анасы» — «анасын»; (49) «тар одасы» — «одасын»; (50) «эте» — «этем»; (51) «Уйренеджек» — «Огренеджек».

СУВ АНАСЫ

Эльязманынъ копиясы, с. 39—40; И. Отар, 1999, с. 119, 266.

СУВ АНАСЫ (вариант)

«Боран», с. 42—43; «Эмель», 1931, № 18—19 (42—43), с. 485. (1) «Эмель»де: «анадан» ерине «анайдан».

ТАКЪДИРГЕ

«Йылдыз», 1993, № 3, с. 9—10; И. Отар, 1999, с. 120, 266—267.

«И. Отар, 1999»да бу шиирге даир Б. Чобан-заденинъ 1917 с. сентябрь 17-де Амди Атамангъа язгъан мектюбинден ашагъыдаки парча кетириле (земаневий къырымтатар тилине бизим тарафтан уйгъунлаштырылды — Н.С.): *«Такъдир» алтында Танърыны анълагъанлар бардыр, бельки. Мен бунынъ иле яшагъан девримизни, онынъ бир такъым фаталь шараитини къабул этем. Акъикъатен, бир «такъдир» бар. Факъат бу, аджемлернинъ Эхримени, бизим шейтанымыз киби Аллаhдан айры бир шей. «Такъдир», эски ве янъы дюньяларнынъ халкълары зеининде ялынъыз харап этиджи, тутып алыджы ролюни ойнай. Аллаhнынъ, Танърынынъ энъ буюк сыфаты: «Халкъ» = «яратмакъ». Мен, «такъдир»ге къаршы язгъанда, табиий, Танъры къуветинен ве эмиринен язам. Табиий, меним айткъан «такъдир»им алтында озюмизнинъ фена тюшюнджелеримиз, адетлеримиз де бар»* (И. Отар, 1999, с. 120, 203).

ТАЛДАДА ЯТКЪАНГЪА!

«Боран», с. 34—35.

(1) Къавий бир итикъаткъа коре «Локъман руху» деген иляджны табанынъа сильсенъ, денъизден юрип кечеджесинъ!... («Боран» джыйынтыгъында берильген изаат, с. 35). (2) «Боран»да: «ошай» ерине «ушай» (с. 35).

ТАНЪГЪА ДОГЪРЫ!..

«Боран», с. 13; «Эмель», 1932, № 9, с. 7—8; Шиирлер, 1971, с. 20—21; И. Отар, 1999, с. 131.

«И. Отар, 1999»да:

(1), (2), (3), (5) «мешчаннынъ», «мешчанны», «Мешчанларнынъ», «Мешчанларман» ерине «уруснынъ», «урусны», «Урусларнынъ», «Урусларман»; (4) «дуюп» — «туюб»; (6) «Эмель, 1932, № 9»да бастырылгъан вариантта «алгъачек» ерине «алгъашыкъ».

«ТАТАР ТЮГЮЛЬМЕН!..» ДЕГЕНЛЕРГЕ

Эльязманынъ копиясы, С. 78—80; И. Отар, 1999, с. 132—133; 270—271.

(1) Сюнълюн джылы — Акъ (сюнъ) аждерха (люн) йылы — Чин такъвиминде; И. Отар бу сёзни «сюглюн» (= сюлюн, яни фазан къушу) шеклинде окъуды; бкъ. И. Отар, 1999, с. 226.

«И. Отар, 1999»да: (2) «миллети» — «миллетинъ»; (3) «окюрли» — «о кирли».

ТОЙ

«Боран», с. 50—51; «Эмель», 1930, № 21, с. 233; «Йылдыз», 1995, № 1, с. 6—7; И. Отар, 1999, с. 136.

(1) этнели — афталыкъ («Эмель» меджмуасындаки изаат). «Йылдыз, 1995, № 1»де: (2) «Дюмпюльдий» — «Джымпылдай»; (3) «Ананъы, бабанъы» — «Ананы, бабаны»; (4) «Алайы» — «Алабы»; (5) «шериат» — «шерхат»; (6) «азирлий» — «азырлы»; (7) «къаздыра» — «къаздырыр».

ТОКЪАЙ ШАРАБЫ

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); И. Отар, 1999, с. 135, 271—272.

(1) Дивин — Маджаристаннынъ батысында, худутта бир маджар шеэридир (Б. Чобан-заденинъ изааты, бкъ. «И. Отар, 1999», с. 135).

ТУВГЪАН ТИЛЬ

Эльязманынъ копиясы, с. 27; «Къырым» меджмуасы, 1918, № 5, с. 95; «Миллет» газетасы, 1918, № 104, август 29, с. 3 (муэллифнинъ ады «Чобан огълу Бекир» деп косьтерильген); «Тюрк татар тили», с. 42—43; «Эмель» 1930, № 9—10, с. 87; «Йылдыз», 1988, № 4, с. 114—115; «Йылдыз», 1998, № 7, с. 77; И. Отар, 1999, с. 139, 272. «Йылдыз, 1988, № 4» ве «Йылдыз, 1998, № 7»де дердж этильген шиирнинъ вариантлары умумий чизгилер иле бирдир. Араларында базы имля фаркълылыкълары (бильмеймен — бильмиймен, туркми — тюркми, туркте — тюркте, гонъульден — гонъюльден; истеймен — истиймен, соргъы — соргъу, кельмей — кельмий, бильмей — бильмий) бар ве 12-нджи мысранынъ башында «Йылдыз, 1998, № 7»де «Пек яман» ерине «Пек аман» сёзлери келе. Бу китапкъа эсас оларакъ эльязманынъ копиясындаки вариант алынды.

«Йылдыз»лардаки метинлерде: (1) мысра башындаки «Сени мен» сёзлери «Мен сени» шеклиндедирлер; (2) «Джюрегим» — «Юрегим». (3) «Тюрк-татар тили» ве «Йылдыз»ларда «Джат» ерине «Ят»; «Йылдыз»ларда «ачынмакъ» ерине «аджынмакъ», «джюргенде» ерине «юрьгенде». «Йылдыз»ларда: (4) «джюргенде» — «юрьгенде»; (5) «Бир гузель» — «Юрт деген»; (6) «Джырларынъ» — «Йырларынъ». (7) «Тюрк-татар тили»нде ве «Йылдыз»ларда «Джурт» ерине «Юрт». «Йылдыз»ларда: (8) «джюрермен» — «юрермен»; (9) «тюрюк» — «тюрк» («турк»); (10) «Бек» — «Пек»; «Танърыдан» — «танъриден»; (11) «Тюрюк де, татар да» — «Тюркте (туркте), татарда»; (12) «Икиси ики» — «Экиси эки». (13) «Тюрк-татар тили»нде ве «Йылдыз»ларда бу бейит ёкъ. (14) «Йылдыз»ларда бу ве бундан сонъ кельген бейит «Къушларгъа, къашкъыргъа» сёзлеринен башлангъан бейиттен сонъ келелер; бу ракъамнен ишаретленген мысрада «джанықъ» — «яныкъ», «джюрек» — «юрек» ве «иер» — «кюер» шеклиндедирлер; «Тюрк-татар тили»нде «джаныкъ» сёзю «яныкъ» шеклинде берильген. «Йылдыз»ларда: (15) «конъюльден» — «гонъюльден» («гонъульден»); (16) «чёллернинъ» — «голлернинъ»; (17) «Сенинъмен» — «Сенинъле»; (18) «Къарувлы сёзюнъмен коньлюни» — «Сёзюнъмен онъмазнынъ гонълюни»; «Къырым» меджмуасы ве «Тюрк-татар тили»нде де «Карувлы сёзюньмен» ерине «Сёзюнъмен онъмаснынъ» сёзлери бар. (19) «Тюрк-татар тили»нде ве «Йылдыз»ларда «бинъ» ерине «къач». «Йылдыз»ларда: (20) «магъа» — «манъа»; (21) «джырлап» — «йырлап»; (22) «конълюмни» — «гонълюмни». (23) «Къырым» меджмуасында ве «Тюрк-татар тили»нде «Тувгъан тиль» ибаресинден сонъ виргюль ерине нида ишарети бар; «Йылдыз»ларда «башкъасы» ерине «башкъа шей» сёзлери бар.

ТУВДЫМ БИР УЙДЕ!..

«Боран», с. 9—10; «Эмель», 1930, № 14—15, с. 145—146; Шиирлер, 1971, с. 15—17 (бу нeширде шиирнинъ тили эдебий нормаларгъа келиштирильген: «тувдым» — «догъдым», «уйде» — «эвде», «болгъан» — «олгъан», «ольмий» — «ольмей», «джарашсын» — «ярашсын», «огъа» — «онъа», «уйрендим» — огрендим», «кетийим» — «кетейим» киби; шиирнинъ серлевасы «Догъдым бир эвде» шеклинде берильген); И. Отар, 1999, с. 137—138. Ондан гъайры, шиир «Кок китап»та ве «Миллет» газетасында (1918, № 135, октябрь 29, с. 4—5) нешир этильген эди. Эсас оларакъ «Боран»даки метин алынды.

И. Отарда («Эмель» меджмуасында): (1) «яш» — «джаш»; (2) «Йиберген» ерине «Джиберген»; (3) «Шорбаджы» — «Чорбаджы»; (4) «ялварсанъ» — «джалбарсанъ»; (5) «акъай» — «анай»; «анай» сёзю ичюн: «Кок китап»та: «акъай = эфенди»дир» деген изаат берильген; (6) «Худай» — «Къудай». (7) «Эмель»де «йип» ерине «джип». (8) И. Отарда бу бейит:

«Балагъа, озюме Танърым берир;
Эльбетте джашайджакъ бир джол косьтерир»

шеклиндедир; «Эмель» меджмуасында «тирешкен къаяны» ерине «тинтрешкен къаны» сёзлери бар. (9) «Эмель»де: «сабийнинъ» ери-

не «сабийинъ». И. Отарда: (10) «йигит» — «джигит»; (11) «ёлайым» («Боран»де ве «Кок китап»та айны, бкъ. И. Отар, 1999, с. 138, 3-нджи изаат) — «джулкъайым»; (12) «сызгъандай» — «Кок китап»та ве «Эмель»де «сызылгъан» (И. Отар, 1999, с. 138, 4-нджи изаат); (13) бу бейит «Кок китап»тан алынды (бкъ. И. Отар, 1999, с. 138, 5-нджи изаат); (14) «ёлджы» — «Кок китап»та: «ольчю» (И. Отар, 1999, с. 138, 6-нджы изаат); «сорай, дий» — «Кок китап»та: «сорай эди» (И. Отар, 1999, с. 138, 7-нджи изаат); «И. Отар, 1999»да: «Къонъшуда» ерине «Къонъшу да»; (15) бу бейит «Кок китап»тан ве «Эмель» дергисинден (1968 с., № 46) алынды (бкъ. И. Отар, 1999, с. 138, 8-нджи изаат); (16) «буздай» — «боздай»; (17) «Боран»дан башкъа вариантларда «шакъаджы» ерине «бай, факъыр» (И. Отар, 1999, с. 138, 9-нджы изаат); (18) «ярашсын» ерине «джарашсын»; (19, 21) курсивнен айырылгъан бейитлер «Кок китап»тан ве «Эмель»нинъ 46-нджы санындан алынгъанлар (бкъ.: «И. Отар, 1999», с. 138, 10-нджы изаат). И. Отарда: (20) «сарыла, сарыла» — «сарыла, опе»; (22) «юреги» — «джуреги»; (23) «аджилер, мырзалар» — «Артинлер, Косталар»; (24) бу беш бейит де «Кок китап»тан ве «Эмель»нинъ 46-нджы санындан алынгъан (И. Отар, 1999, с. 138, 11-нджи изаат); (25) «Миллет»те косьтерильген язылыш вакъты ве ери.

ТУМАН

«Йылдыз», 1993, № 3, с. 6—7. Шиир 1924 с. «Янъы Чолпан» меджмуанынъ 8-нджи санында нешир этильген эди.

ТЫНЧ ТАТАР ЧЁЛЮНДЕ!

«Боран», с. 30; «Эмель», 1931, № 11 (35), с. 395; «Йылдыз», 1995, № 1, с. 10 («Эмель, 1931»ден алынды); И. Отар, 1999, с. 134.

УЗАКЪ ТАВЛАР

И. Отар, 1999, с. 140, 273—274. Бу шиир Б. Чобан-заденинъ Будапешттен Истанбулда А. Атамангъа тахминен 1918 йылынынъ белли олмагъан кунюнде язгъан мектюбине иляве этильген эди. Мектюпте шаирнинъ озю бу шиирни Истанбулда язып сонъундан тюзеткенини ве даа гузель суретте язгъаныны бильдирди (бкъ. И. Отар, 1999, с. 140). И. Отарнынъ малюматына коре, шиир 1964 с. «Эмель» дергисинде (Истанбул, № 21) ве 1993 с. «Къырым» дергисинде (Анкара, № 2) дердж этильген эди. 1994 с. «Йылдыз»да (№ 2) нешир этильген шиирнинъ метни шу «Къырым» дергисинден алынса керек.

УЗАКЪ ТАВЛАР (вариант)

«Йылдыз», 1993, № 3, с. 7—8. Метин 1924 с. «Янъы Чолпан» журналында (№ 8) бастырылгъан эди.

УЛУ ТАНЪРЫМ

«Миллет» газетасы, 1918 с., № 131, октябрь 18; «Йылдыз», 2002, № 6, с. 40—41.

УМЮТ

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген). И. Отар, 1999, с. 141, 274.

ХАБЕР АЛДЫМ...

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); Истанбулда чыкъкъан «Къырым меджмуасы», 1918, № 7, с.127.

«Къырым меджмуасы»нда: (1) «гъарип» сёзю ёкъ; (2) «утанмагъан» ерине «уялмагъан»; (3) «шай» — «бек»; (4) язылыш тарихы ве ери «30 март 1914 — Будапеште ве муэллифнинъ ады «Чобан огълу Бекир Бавбек» шекиллеринде бериле.

ЧОРА БАТЫРГЪА

«Тюрк-татар тили», с. 48—50. «И. Отар, 1999»да «Эмель» меджмуасы тарафындан 1935 с. Костенджеде бастырылгъан «Къырым шиирлери» адлы китаптан алынгъан варианты бастырылды (с. 73). Бу вариантта: (1) «шорба» ерине «чорба» сёзю бар; (2) «кунеп» — «И. Отар, 1999» вариантындаки шекиль; «Тюрк-татар тили» вариантында биз бу ердеки сёзни «кутеп» деп окъудыкъ, амма онынъ манасыны чыкъарамадыкъ; (3) «кече» — «кедже»; (4) «афу эт» — «аффэт»; (5) «керексинъ» — «керектинъ»; (6) бу бейит: «Бу сёзлери язаджакъ гиби етишмездим» шеклинде берильген; (7) «ярамазнынъ» — «ярамазын».

ЧОЮН ДЖОЛ ИШЧИЛЕРИ

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); И. Отар, 1999, с. 74, 240.

ЧУБАР БАРАКЪ

Эльязманынъ копиясы, с. 10—12, (саифелернинъ терс юзьлери, къаралама шеклинде язылгъан); И. Отар, 1999, с. 75, 241. Бу шиир «Къавал сеслери» эльязмасында ер алгъанына коре, о, энъ кечь, 1920 сенесинде язылгъандыр.

(1) Эльязманынъ копиясында бу мысранынъ даа бир варианты бар: «Озь башына башын эгер, бутюн койни долашыр».

ЭЗАН СЕСИ

Эльязманынъ копиясы, с. 26—27; «Миллет» газетасы, 1918, № 108, сентябрь 3, с. 3; И. Отар, 1999, с. 57, 234; «Йылдыз», 2000, № 3, с. 4—5.

«Йылдыз, 2000, № 3»те: (1) «сувда» ерине «сувгъа» сёзю бар; (2) «биякъларда» — «бу якъларда». (3) «И. Отар, 1999»да: «бу якъларгъа» — «биякъларгъа».

ЮЗ АЛТМЫШ ЙЫЛ!..

«Боран», с. 7—8; И. Отар, 1999, с. 149.

ЯЗ АКЪШАМЫ, УЙ АЛДЫНДА...

«Боран», с. 39—41; «Эмель», 1931, № 16—17 (40—41); Шиирлер, 1971, с. 33—36 (аз денъишмелер иле бастырылгъан: «диз-дизге» — «тиз-тизге», «анънамайман» — «анъламайман», «дий» — «дей», «хуйлы» — «къуйлы», «сыйырчюн» — «сыгъырчюн», «болсун» — «олсун» ве илх.); «Йылдыз», 1993, № 3, с. 3—5; И. Отар, 1999, с. 147—148, 277—281.

«Йылдыз»да: (1) «отькюр» — «ёкътыр»; (2) «диз-дизге» — «тиз-тизге»; (3) «хуйын» — «къуйын»; (4) «анънамайман» — «анъламайман»; (5) «хуйлы» — «къуйлы»; (6) «пычагъын» — «быджагъын»; (7) «Ана! на! на!» — «Ана, ана»; (8) «Ана! на! на!» — «Ана, ана»; (9) «эр бири» — «джумлеси»; (10) «къуча» — «къучакълай»; (11) «берирмен» — «берермен»; (12) «мунда» — «мында»; (13) «алтун» — «алтын»; (14) «муна» — «мына»; (15) И. Отар бастыргъан варианттаки дёртлюк (И. Отар, 1999, с. 148).

ЯНЫКЪ КЪАВАЛ

«Боран», с. 18 — 19; И. Отар, 1999, с. 144.

ЯШ БАЛА, ТЮЛЬБЕР БАЛА

И. Отар, 1999, с. 145—146, 276—277.

(1) Ями Атаман «Бекирзаде» (1914—1981), Ялталы Бекирзаде Аджы Эмир Асан Атаман (1864—1953) иле Шасене Атаманнынъ (1875—1950) огълудыр. «Аллаһ джумлесине рахмет эйлесин!» (И. Отарнынъ изааты, с. 146).

ЯХШЫ ОЛЮМ!

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеген); И. Отар, 1999, с. 143, 275.

II. Дестанлар

АНАНЪ КЪАЙДА?

«Яш татар язылары», с. 3—43; И. Гаспринский адына китапханесининъ архив болюгинде булунгъан Эшреф Шемьи-заденинъ шахсий архивинден айры бир весикъада бу метин кирилл арифлернен дактило машинкасында топлангъан (8 япракъ).

Э. Шемьи-заделе: (1) «къутларлар» ерине «къушларлар»; (2) «къулагъымда» — «Яш татар язылары»нда: «къалпагъымда»; (3) «кенъешювин» — «Яш татар язылары»нда: «кингяшювин»; (4) «къорасынынъ» — «Яш татар язылары»нда: «къорусынынъ»; (5) «Татаристан!.. Татаристан!..» — «Къырым, Къырым, Къырым!»; (6) «достлугъымен» — «мениммен»; (7) «сарплыкъ» — «сарылыкъ»; (8) «ольдигинде мен оны алыр котюрирмен» — «ольгенде мен оны алып кетермен»; (9) «сан» — «санки»; (10) «сакълангъан» — «сакъланып».

ТАНДУ

Эльязманынъ копиясы, с. 13—22; эльязманынъ копиясында дигер, сайны косьтерильмеген саифеде Б. Чобан-заденинъ, «Танду» поэмасы акъкъында пек меракълы фикри язылгъан. «Пештеде шимдие къадар горьдигим маджар ве эджнебий пьеслери» серлевасы тюбюнде о, Ибсеннинъ «Пер Гюнт» ве «Хедра Габлер», Молинар Франсуанынъ «Фауст», Эдмон Ростаннынъ «Эглюн», Шубертнинъ «Карнавал периси», «Чардаш къыраличеси», «Учь къызлы эв», Дж. Вердининъ «Травиата» киби бир сыра пьеса ве опералары анъып кечкен сонъ маджар драматургы Александр Петёфининъ «Къараман Янош» («Янош витязь») пьесасыны анъгъанда шойле сёзлерни иляве этти: *«Беним «Танду»дан да бойле бир шей япмакъ мумкюн олурды, театр, актрис, халкъ олса...»*.

Исмаил Отар, озь китабында, Б. Чобан-заденинъ 1917 с. октябрь 5-те А. Атамангъа ёллагъан мектюбинден алып, эсернинъ сюжети акъкъында муим бир малюмат бере. Бу хусуста Б. Чобан-заде мезкюр мектюпте шойле язгъан эди: *«Санъа акъкъында пек чокъ яздыгъым узунджа дестанымдан коньдермеге башлайым. Халкъ анълагъан тарзда бир къараман таслагъыны (эскиз, набросок) ичине ала. Буны даа зияде муреккеплештирмек, онъа рух, къальб, характер бермек башкъаларнынъ я да меним даа сонъра, келеджек сенелеримнинъ иши. Шимди ялынъыз истидадымны корьмек ве косьтермек истейим. Муваффакъиет даа къатий гъайретлернинъ омузында. Сюжетни малкъар татарларынынъ бир масалындан алдым. Тюрлю мектюплерде кетеджек парчаларны бир арагъа топламанъы риджа этем»* (И. Отар, 1999, с. 122, 203; земаневий къырымтатар тилине бизим тарафтан уйгъунлаштырылды — Н.С.).

«Кок китап»та бу дестан, серлевасы ве баш къараманынынъ ады «Чора батыр»гъа денъиштирилип, бастырылды (с. 84—92). Анълашыла, айны шу метин («Чора батыр») «Миллет» газетасында да бастырылды (1918, № 133, октябрь 27).

III. Икяелер

АРМАНДА БИР ШАИР

Эльязманынъ копиясы (саифелери бельгиленмеди); «Йылдыз», 1998, № 7, с. 36—42 (неширге, «Эмель» меджмуасынынъ 1969 с., 50-нджи санында бастырылгъан икяенинъ метинини латин уруфатындан кирил арифлерине кечирип, С. Къандымова азырлады); И. Отар, 1999, с. 161—163 («Къавал сеслери» эльязмасындаки вариантнынъ транскрипциясы).

«Йылдыз» меджмуасында:

(1) «Аблязиз Сохта» ерине эр ерде «Аблязиз Сокъта»; эльязманынъ копиясында къараманнынъ ады эр ерде «Абдульазиз» шеклинде язылгъан; (2) «окъумакъ ичюн» — «окъумакъчюн»; (3) «Хыфз-

ы халны» — «Хафизни»; (3) «тибине» — «тюбюне»; (4) «залым» — «алим»; (5) «хырслатып» — «къырслатып»; (6) «сыджакъ» — «джыллы»; (7) «фикирни» — «пикирни»; (8) «мына» — айны шекильде; оригиналда эр ерде — «муна»; (9) «себебли» — «себептен»; (10) «хайыры» — «къайыры»; (11) «тюгюль» — эр ерде «тувул» («И. Отар, 1999»да — «тёгюль»); (12) «Затында муамма муамма айтышмакъ, шартлашмакъ» — «Аслында экирджимли шартлашмакъ, айтышмакъ»; (13) «Хош» — «Къош»; (14) «башкъаларынкимен» — «башкъаларынынъкимен»; (15) «Хош» — «Къош»; (16) «ёрукъсыз лафларман» — «джорукъсыз лапларман»; (17) «аблай» — «абайнынъ»; (18) «къонъшу» — «къомшу»; (19) «къарап джюрген тек Зибиде аблай эди...» — «биле такъылыр эди...»; (20) «Ыстарса» — «Мухтар»; (21) «янъы» — «джанъы»; (22) «тюксюз, фикирсиз» — «тюксиз, пикирсиз»; (23) «даа нелер, не кертмелер тёге эди къавакъ агъаджы...» — «деп таа нелер, не кертикликлер тёкер эди.»; (24) «кейфи чыкъкъанда» — «кейпи кельгенде»; (25) «Сырт джели» ибареси «И. Отар, 1999»да окъулмады; (26) «сохтанынъ» — «сокъта»; (27) «кече къаранълыгъа» — «гедже къарангъысына»; (28) «богъдай, арпа, арыш» — «бийдай, арпа, джылап»; (29) «кейфи» — «къийпи»; (30) «эр кимнинъ иш» — «эр кеснинъ ишининъ»; (31) «киралмаз» — «кирмез»; (32) «бу къубат койлю» — «бу койлю»; (33) «япмакъ» — «яшамакъ»; (34) «беяз» — «акъ»; (35) «чекип» — «тартып»; (36) «чевиргенде» — «тиккенде»; (37) «оралардан» — «о ерлерден»; (38) «эр кимни» — «эр кесни»; (39) «корьген кибик» — «корьгендий»; (40) «коксюн» — «кокрегин»; (41) «Эйгиди эй» — «Айгиди ай»; (42) «Не къадар той, не къадар дженазе» — «Нагъадар той, нагъадар дженазе»; (43) «уджлары нерде» — «учлары къаерде»; (44) «Китай» — «Къытай»; (45) «Не къадар шийлер болды, не къадар кишилер кечти..» — «Нелер болды, нагъадар кишилер кечти...»; (46) «даа» — «таа»; (47) «тюшюнир» — «деп тюшюнир»; (48) «шимдиге къадар» — «шимдигеджек»; (49) «аблай» — «абай»; (50) «Бир кече, акълына, тюшюне, тюшюне» — «Бир гедже тюшюне, тюшюне акълына»; (51) «Эртеси куньташув арбасынынъ астында къарпыз ашагъанда» — «Эртеси куню ташув арабасынынъ астында къарпыз ашагъандан (сонъ)»; (52) «Аблялимге» — эльязманынъ копиясында оригиналь шекли: «Абдульхалимге»; (53) «дженги» — «дженге»; (54) «кулюшесинъиз» — «кулюшесиз»; (55) «къадем» — бу ерде ве бундан сонъ: «кадем»; (56) «худжур» — «къуджур»; (57) «чыгъар» — «чыкъар»; (58) «фармазан» — «фармазон»; (59) «бир даа мундай ший» — «бир таа мундай сыр»; (60) «ики» — «эки»; (61) «папучкъа» — «папучке»; (62) «сокъарман» — «тыкъарман»; (63) «джокъ» — «чокъ»; (64) «дюм-дюз» — «тюм тюз»; (65) «чыгъар» — «чыкъар»; (66) «аз къалсын папучларын» — «аз къалды папучлерини»; (67) «тиюшли» — «тийген»; (68) «аблай» — «абай»; (69) «сырлы-эсрарлы» — «сырлы»; (70) «боламы экен» — «боламыкен»; (71) «даа» — «таа»; (72) «Къубат, ойсуз» — «Ойсыз»; (73) «ойланып, тырнавучын» — «деп ойланып, тырнавучыны»; (74) «аблай» — «абай»; (75) «фармазаны» — «фармазон»; (76) «кустлер» сёзю ёкъ («И. Отар, 1999»да да ёкъ; бу сёзнинъ

манасыны лугъатларымыздан чыкъаралмадыкъ, «кусьтах» сёзюнинъ къыскъартылмасы ола биле); (77) «тилеселер» — «истеселер»; (78) «оларны язмагъа да» — «оларны да язмагъа»; (79) «адды-эсабы» — «ады эсабы»; (80) «болгъанын» — «болгъаныны»; (81) «хабер» — «къабер»; (82) «шиндиге» — «шимдие»; (83) «аферим» — бу ве бундан сонъ эр ерде «апперим» шеклиндедир; (84) бу джумле ёкъ; (85) «куфайкасынынъ» сёзю ёкъ («И. Отар, 1999»да — «кнайкесининъ»; (86) «бирисин» — «бирисини»; (87) «афу этмий» — «аппетмий»; (88) «Ай олюнъ, ай олюнъ!» — «Хай олюнъню, хай олюнъню!»; (89) «давасы» — «бир давасы»; (90) «Ана» — «Ана-а»; (91) эльязманынъ копиясында «деди» сёзю ёкъ; (92) «Акъкъат» — «Акъкъат(да)»; (93) «джетишмий» — «джетмий»; (94) «бир чаре» — «чаре»; (95) «Зибиде абай кибик» — «Зибиде абайдай»; (96) «А» — «А-а»; (97) «бизнинъ» — «бизим»; (98) «хыяр» — «къияр»; (99) «урбанъызны» — «урбаларынъызны»; (100) «джетишмий» — «джетмий»; (101) «Даа» — «Таа»; (102) «хайыргъа» — «къайыргъа»; (103) «чыгъар» — «чыкъар»; (104) «мундан сонъ» — «энден сонъ»; (105) «фикирлер» — «пикирлер»; (106) «Вот тебе на..» джумлеси ёкъ; (107) «мусафирлерин» — «мусапирлерни»; (108) «неге» — оригиналда «не»; (109) «огърагъанын» — «огърагъаныны»; (110) «худжур халкъ» — «къуджур къалкъ»; (111) «Мына» — оригиналда: «Муна»; (112) «аферим» — «апперин»; (113) «Мендай» — «Мендий»; (114) «кустлерни» (бкъ. 76-нджы изаатны) — бу сёз ёкъ; «И. Отар, 1999»да — «кёпеслерни (?)»; (115) «яхшы» — «якъшы»; (116) «Даа» — «Таа»; (117) «онъмас, сумсур» — «онъмаз»; (118) «чагъасынынъ» — «чагъанъын»; (119) «Абдуррефийге» — «Арепийге»; (120) «къадем» — «кядем»; (121) «бутюн» — «алай»; (122) бу джумледе: «халкънынъ» — «къалкънынъ»; «факъырнынъ» — «пакъырнынъ»; (123) «Саба магъа, къаве кетиргенде» — «Саба къаве кетиргенде магъа»; (124) «бутюн» — «алай»; (125) «астында топлаштылар» — «артында топлашып»; (126) «аблай» — «абай»; (127) «ёгъурт да къаткъан» — «къатыкъ да чалгъан»; (128) «къутукъларыны» — «къутуларыны»; (129) «кече» — «гедже»; (130) «йылларгъачек» — «джылларгъаджек»; (131) «худжур халкъ» — «къуджур къалкъ».

БИР КЪАЧ СУЧУМ...

Эльязманынъ копиясы, с. 85 — 87; И. Отар, 1999, с. 186.

ИНДЕМЕЗ ДЖЕЛИЛЬ

«Йылдыз», 1998, № 7, с. 42—43 (неширге, «Эмель» меджмуасынынъ 1970 с., 58-нджи санында бастырылгъан икяенинъ метинини латин уруфатындан кирил арифлерине кечирип, С. Къандымова азырлады); И. Отар, 1999, с. 158 — 159. Бу китапта эсас оларакъ И. Отарнынъ китабындаки метин алынды.

«Йылдыз»да:

(1) С. Кандымова тарафындан «Эмель»ден алынып берильген изаат: «Б. Чобан-заденинъ бу икяеси кенди эльязма дефтеринден алынгъандыр» («Эмель» меджмуасынынъ ихтары); (2) «орта татар

бойлу» — «орта бойлу»; (3) «къонъшулардан» — «къоншулардан»; (4) «Э!» — «Э, э!»; (5) «халкъкъа» — «къалкъкъа»; (6) «ораман, чаламан» — «орман чаламан»; (7) «сиздий» — «сиздай»; (8) «мундай» — «бундай»; (9) «коресинъ» — «коресинъми»; (10) «тымар, сесин чыгъармаз» — «тынар, сесин чыкъармаз»; (11) «джюрер» — «джюрерди»; (12) «болгъанынъ» — «болгъаныны»; (13) «джан сыкъылмасы,» — «джаны сыкъылмаз.»; (14) «оны даа зияде тута» — «оны зияде тута»; (15) «Масалы» — «Меселя»; (16) «Дженгиз, Темир» — «Дженгъиз, Темур»; (17) «тюшюрмеген» — «тюшмеген»; (18) «джыры» — «джыры бар эди»; (19) «шийине» — «шийни»; (20) «къартлар» — «къарылар»; (21) «болгъанынъ» — «болгъаныны»; (22) «тенбель» — «тембель»; (23) «бир чешме къатында джыйылгъан тайлакъ татар балалары корюне» сёзлери ёкъ; (24) «далгъын далгъын» — «далгъан-далгъан»; (25) «Джелиль акъайлар»нынъ — «Йылдыз»даки вариант; И. Отарда: «Джелиль акъайнынъ»; (26) «корюнмеген» — «корюльмеген»; (27) «къарагъанда» — «къаралгъанда»; (28) «демеге» — «демиде»; (29) «Терджиман» — И. Отарда: «Терджюман»ны; (30) «Зибиде» — И. Отарда: «Зубейде»; (31) «барабар» — «берабер»; (32) «Баламчыкъ» — «Баламсыкъ»; (33) «алайы» — «алай»; (34) «Джеллякъайны» — «Джеллякъай»; (35) «Зибиде» — И. Отарда: «Зубейде»; (36) «донъукъ» — «тонукъ»; (37) «дамла» — «тамчы»; (38) «Зибиде» — И. Отарда: «Зубейде»; (39) «къарайымлар» — «къараимлер»; (40) «тешкерип» — «текшерип»; (41) «тыкъамакъ» — «токътатмакъ»; (42) «къолун» — «къолуны»; (43) «къуртаргъан» — «къутаргъан»; (44) «къарайымлар» — «къараимлер»; (45) «перделен» — «кереден»; (46) «бакъырыкълап» — «багъырыкълап»; (47) «о» — «бу»; (48) «анъламагъансынъ, сагъа» — «анънамагъансынъ, санъа»; (49) «демемишлер» — «демедилер»; (50) «къазакъларындан» — «казакларындан»; (51) «авустуриялыларынъ» — «авустуриялыларнынъ»; (52) «Сант» — «Азиз»; (53) «джебэ» — «джеб»; (54) «къайткъанче» — «къайткъангъа»; (55) «Койде» — «Озь коюнде»; (56) «дели козьлюлигини» — «деликозьлюгини»; (57) «ольтюрген» — И. Отарда: «олюзген»; (58) «тёбелер» — «И. Отар, 1999»да: «тёвбелер»; (59) «Сизинъ» — «Сизнинъ»; (60) «согъушырмысынъыз» — «согъушурсынъызмы»; (61) «аладжакъмыз» — «аладжакъмызмы»; (62) «чубугъын» — «чубугъыны».

НУРАЙ

«Миллет» газетасы, 1918, №№ 165 (декабрь 3), 166 (декабрь 4), 167 (декабрь 5), 168 (декабрь 6). «Миллет»те «буюкче бир эртеге» деп бельгиленген.

(1) «сабысы» — «саиби» (Б. Чобан-заденинъ изааты); (2) бу сёз «Миллет»те чим-йе-элиф-те-лям-элиф(-хемзе?) шекилинде бастырылгъын (окъулыш вариантлары: чаятла / джаятла, чыятла / джыятла ве илх.); (3) Сидане — урлукълары ашкъа къошулгъан бир осюмликнинъ ады, русчасы: «чёрный тмин»; (4) эльязманынъ копиясында: «джырлав»; (5) эльязманынъ копиясында: «къызлар онынъ».

ОГЪУРЛЫ ДЖОЛЛАР

Эльязманынъ копиясы, с. 58–76; И. Отар, 1999, с. 174–180.

(1) Эльязманынъ копиясында эр ерде «мына» ерине «муна»; (2) «гурьдеги» — гурьдели (?); «И. Отар, 1999»да — «курьдеги», манасы анълатылмай; (3) бошлукъ — И. Отарнынъ изааты, с. 175; бкъ.: эльязманынъ копиясы, с. 60; (4) бошлукъ — И. Отарнынъ изааты, с. 175; бкъ.: эльязманынъ копиясы, с. 60; (5) бошлукъ — И. Отарнынъ изааты, с. 175; бкъ.: эльязманынъ копиясы, с. 61; (6) бошлукъ — И. Отарнынъ изааты, с. 176; бкъ.: эльязманынъ копиясы, с. 61; (7) эльязманынъ копиясында: «кен», с. 61; (8) бошлукъ — И. Отарнынъ изааты, с. 176; бкъ.: эльязманынъ копиясы, с. 64; (9) бошлукъ — И. Отарнынъ изааты, с. 177; бкъ.: эльязманынъ копиясы, с. 64; (10) бошлукъ — И. Отарнынъ изааты, с. 177; бкъ.: эльязманынъ копиясы, с. 64; (11) И. Отарда: «уреткиерни (?)», с. 179; бкъ.: эльязманынъ копиясы, с. 73; (12) бош — И. Отарнынъ изааты, с. 179; бкъ. эльязманынъ копиясы, с. 73; (13) «оджакъларын» — эльязманынъ копиясында: «оджкъакъларын»; бкъ.: «И. Отар, 1999», с. 180; (14) эльязманынъ копиясында къавуслардаки сёз ёкъ, с. 75; бкъ.: «И. Отар, 1999», с. 180.

ОН ДЁРТ ДЖАШЫМДА

Эльязманынъ копиясы, с. 43–57; И. Отар, 1999, с. 166–170.

(1) «Мечин джылы» — 12-йыллыкъ Шаркъ такъвиминде (онда йыл, григориан такъвимининъ эсабы боюнджа январь 22 — февраль 28 куньлери арасында башлана ве бите) «Шамек йылы» бунъа коре, икяедеки вакъиалар 1908 сенесинде олып кечелер; (2) «И. Отар, 1999»да: «Улузен» — «Улуозен» (с. 166). Эльязманынъ копиясында: (3) «мынав» — «мунав» шеклинде язылгъан, с. 44; (4) «эджелеткен, тюркюлеткен» — «эджелеткян, тюркюлеткян», с. 44; (5) «кацапы» — «кацалы» («катсалы»), с. 45; (6) «меним» — «беним», с. 45; (7) «кельген» — «кильгян», с. 46; (8) «мугъайып» сёзюнде [гъ] сеси кеф арифинен ифаделенген, с. 46; (9) «сюйген» — «сюйгян», с. 46; (10) «Олар» — «Алар», с. 47. (11) «И. Отар, 1999»да: «биреви» — «бири», с. 167; (12) эльязманынъ копиясында: «мында» — «мунда», с. 48; (13) «И. Отар, 1999»да: «бильмегенимни» — «бильмедигимни», с. 168; (14) «И. Отар, 1999»да: «сакъаллы» — «ченъели» (с. 168). Эльязманынъ копиясында: (15) «демесе» — «димесе», с.49; (16) «бермеген» — «бирмегян», с. 49; (17) «тюшкенде» — «тюшкянда», с. 49; (18) «кетирген» — «кетиргян», с. 49; (19) «бек» — «бик», с. 49; (20) «сильген» — «сильгян», с. 49; (21) «сюрген» — «сюргян», с. 49; (22) «марамаларны мен» — «марамаланы мин», с. 50. (23) «И. Отар, 1999»да: «къыстырды» — «сыкъыштырды», с. 168; (24) эльязманынъ копиясында: «бек сююнсе керек» — «бик сююнсе кирек», с. 50; (25) эльязманынъ копиясында: «тилемегеними» — «тилемегяними», с. 50; «И. Отар, 1999»да: «тилемегеними» — «бильмегенимни» (с. 168). Эльязманынъ копиясында: (26) «кельгенде» — «кельгянде», с. 51; (27) «мына» — «муна» (с. 51). «И. Отар, 1999»да: (28) «барышнясын» — «барышнянынъ»,

с. 168; (29) «бильгенлеримни» — «бильгенлерими», с. 168. (30) Эльязманынъ копиясында: «джеткеним» — «джеткяним», с. 51; (31) «И. Отар, 1999»да: «къокълачыкъларын» — «куклаларын» (с. 168). Эльязманынъ копиясында: (32) «пиширген» — «пиширгян», с. 51; (33) «эткен» — «эткян», с. 51; (34) «отурып» — «урып», с. 52, бкъ.: «И, Отар, 1999», с. 168. (35) бошлукъ — И. Отарнынъ изааты (с. 168). Эльязманынъ копиясында: (36) «мында» — «мунда», с. 52; (37) «кельген» — «кельгян», с. 52; (38) «кеткен» — «кеткян», с. 52; (39) бкъ. 19-нджы изаатны, с. 53; (40) «кетирген» — «кетиргян», с. 53; (41) «кирген» — «киргян», с. 53; (42) «ювасы» — «уясы», с. 54; (43) «мен» — «мин», с. 54; (44) «дедим» — «дидим», с. 54. (45) «И. Отар, 1999»да: «байгъынджа» — «байгъын» (с. 169). Эльязманынъ копиясында: (46) «битирген» — «битиргян», с. 55; (47) «сюйгенин» — «сюйгянин», с. 55; (48) «мен» — «мин», с. 55; (49) «кеткен» — «киткян», с. 56; (50) бкъ. 19-нджы изаатны (с. 57).

ЭКИ ДЕРВИШ

И. Отар, 1999, с. 155 — 156. «Айры бир весикъада эльязма шекильде икяе» (И. Отар, 1999, с. 155).

ЭРТЕДЖИ МУРАД

Одабаш А., Аджы-Асан У. Тюрк-татар тили: биринджи басамакъ татар мектеплерининь 4-нджи ее 5-нджи сыныфлары ичюн окъув китабы. — Акъмесджит, (1923) 1924; «Янъы дюнья» газетасы, 1999, апрель 3, с. 4 (Ю. Кьандым арап уруфатындан кирилл уруфатына чевирип, нешир этти).

СЁЗЛЮК

А

абайтсыз — дикъкъатсыз (*И. Омар*)
Абди-Ек — Хафт-и ек, Къураннынъ едиде бир къысмыны ичине алгъан дерс китабы
аваре — иш къачагъы
аве — ава
авру — агъры
авустуриялы — австриялы
агъызмакъ — акъызмакъ, тёкмек
азгъана — азачыкъ
аи-зар — аизар
айле — сиир, буюю (*А. Баттал Таймас*)
акъыртын — яваш
акъыртындан — яваштан
алап-джулап — хаял-меял; аладжа-буладжа, корюниши там муджессемленмеген (*И.Омар.*)
алгъы — 1. алдгъы, илери; 2. эвельки
алмаш — авушув
Амме — Къуран-ы Керимдеки 30-нджы джузнынъ биринджи суресининъ ве умумен джузнынъ ады
аний — тесадюфий
анънамакъ — анъламакъ
апет — тур, къалкъ (балаларнен лаф эткенде къулланылгъан сёз, дадаизм.
ардж этмек — масраф этмек
аса — дервиш таягъы
афсунламакъ — ырымламакъ (*С. Кандымова*)
ачынмакъ — ач олмакъ, ачлыкъ чекмек
аджыланмакъ — ынджынмакъ, джаны агъырмакъ

Б

бавыр, бавур — багъыр, кокюс
бакъырмакъ — багъырмакъ
барбар — варвар
барбарджа — варвар киби
бары — эпси
безиргян — базиргян, туджджар
бет — 1. юзь; 2. саифе («Китаплар да адларым бетлер тута...», «Асретлик»)
бий — 1. бек (унван ве киши); 2. орьмчек
бийдай — богъдай (*С. Кандымова*)
бийсинмек — саип чыкъмакъ
билядер — «бирадер»нинъ бозмасы; къардаш
бит — да, де (къазантат. тилинден)
бичимсиз — шекильсиз
болмакъ — олмакъ
босун — олсун
бувмакъ — богъмакъ; бель бувмакъ — бель тарттырмакъ
булай — бойле
быйыкъ — мыйыкъ

В

ватмакъ — уфатмакъ
вермек, вирмек — бермек
Виянa — Вена, Австриянынъ пайтахты

Г

гирдаб — уюрым
гунь — кунь

Д

давке — (русчадан) яшлы, эвленмеген къыз; генч къыз къардаш; яшлы къыз, яшлы тата (*И. Омар*)
дели козьлю — джесюр, къоркъу бильмез; ярамаз
дерин — терен
дернек — топлашув; джыйын
дерджан — халкъ агъзында: дилижанс (адамларны ташымагъа махсус ат арабасынынъ бир чешити)
дестур — къанун, къаиде; шарт
дёнюш — айланма (ёл, ёлакъ)
дувакъ — бетни къалатмакъ ичюн къулланылгъан къадын урбасы элементи
дынъламакъ — динълемек
дювель — девлетлер (арап тилинде «девлет» сёзюнинъ чокълукъ шекли)

Е

егер — эгер
ек — бир
ене — кене

З

зор — яхшы

И

Искендер — Македониялы Эскендер (*Буюк Эскендер)*
изги, изгю — мукъаддес
изгюлешмек — мукъаддеслешмек
иймек — сызмакъ, сюзюльмек, тай-

макъ, эгмек, энмек. (Бу чёльмек «чёмлек» чатлагъын, ичиндеки ие...) «козю иймек = утангъандан ве я чанесизликтен, козьнинъ ашагъы бакъмасы». Конъюль иймек = урьмет косьтермек... (*И.Отар*)
иполюшик — оппоппишик къушу

Й

йыкъамакъ — ювмакъ

К

канверт — зарф
кейп — кейф (*С. Кандымова*)
келинчик — сасыкъ ляле
keче — гедже
кешкюль — дервишлер ташыгъан агъач савуты
кенъешюв — меслеат, мушавере
кобиймек — чокълашмакъ, чокъ олмакъ
коле — къул
коль — голь
конъюль — гонъюль
коньделей — коньделен
коп — чокъ
корюк — демирджи устаханесинде атешке ава берген кедик
коселе — аякъкъап тюбюндеки тери
культеленмек — ельде ойнамакъ; культе — бир къучакъ (багълам) пичен
культёбе — куль тёкюльген ер, куль обасы
кунемек — сёз динълемек, итаат этмек, огюнде уймакъ, оны такъип этмек; эзберлемек, огренмек; о шекильде бильмек (*И. Отар*).
куньтувуш — куньдогъуш, шаркъ

Къ

къа — къана
къавакъ — сельби
къальтий, къальтеджек — не япа, не япаджакъ
Къандыхар — Кандагар (Афгъанистандаки шеэр)
къаний — ханий (хан къызы)
къара — фукъаре
къарамакъ — бакъмакъ
къарув — кучь
къарувле — бир аякъкъап чешити (*И. Отар*)
къарувлы — кучьлю
къарувсыз — кучьсюз
къатында — узурында; алдында, огюнде
къоран — хоран (музыкалы оюн чешити)
къошун — аскерий бирлик, отряд, эскадрон
къошушмакъ — къошуда бир-бирини енъмек макъсадынен чапмакъ
къутламакъ — тебриклемек
къучамакъ — къучакъламакъ
къымылдамаз — къыбырдамаз

Л

лят — мезар ичинде мевта къоюлгъан оюкъ

М

малай — бала (къазантат. тилинден)
матур — дюльбер (къазантат. тилинден)
махрач — русча «магарыч» сёзюн*ден:* «янъы бир шей алынгъанда оны «ыслатмакъ», яни аркъадашларнен берабер ашап-ичип, оны хайырламакъ» *(И. Отар.)*
машакъ — 1. экин джыйылгъан сонъ, артындан тёкюнтилер ве къалымтыларны джыюв; 2. башакъ
медед — ярдым
мезад — аукцион, ачыкъ арттырма иле сатыш
мельтеленмек — туташып янмакъ;
мельте — фитиль
менгю — эбедий
мондыр — алчакъ шахс (*С. Кандымова*)
мондырамакъ — торланмакъ, козьлернинъ торланмасы *(С. Кандымова)*
моюн — боюн
мугъавчан — куськюн
мун — мунъ, гъам, къасевет, кедер
мускъа — амулет, тумар (*С. Кандымова*)

Н

недай — насыл
нере — не ер, къаер; нереси — не ери, къаери
нерсе — шей
нишлий — не ишлий, не япа

О

озьлю — озьгюн
ой — фикир
ойта — кимсесиз (*И. Отар*)
окъувгъа залым олмакъ — талапчан олмакъ, буюк авесликнен илим огренмек
олен — от
олет — эв айванларынынъ топнен ольмеси
ор — агъыр
оракъкъа кетмек — пичен чалмагъа кетмек (*С. Къандымова*)
орын — ер
от — 1. белли олгъан осюмликлер сою, когет; 2. атеш

П

панич — украинджеде «паннынъ огълу» яни «мырза огълу» манасына кельген сёз
перде — 1. пенджере я да къапы орьтюси; 2. сес диафрагмасы, диапазоны
пышнамакъ — фышнамакъ

Р

реджа — риджа, ялварыш, нияз

С

сабакъ — дерс
сав — сагъ
сават — кумюш устюнде къара орьнеклер, русчасы «чернь»
саватлы — кумюште къара орьнеклери олгъан
саймакъ — 1. эсап этмек; 2. урьмет этмек
сандал булут — алчакъ, ягъмур кетирген булут; Къара денъиз тарафындан келип, ягъмур кетирген къыրмызы (сандал) тюсте булут (?)
сафий — темиз
семит, семт — район
сидане — бир чешит осюмлик; русчасы — чёрный тмин
силле — янакъкъа урулгъан шамар
согъукъ (окъулышы: совукъ) — сувукъ
согъум — союлгъан мал
согъуш — дженк
согъушмакъ — дженклешмек
сорав — суаль
сормакъ — сорамакъ
сохта — медресе талебеси
суарлич — сволочь (*С. Кандымова*)
сулупсыз — услюпсиз
сыкътамакъ — сыкъмакъ(*И. Отар*)
сыля-и рахм — зиярет
сынджыр — зынджыр (*И. Отар*)
сынджырмакъ — зынджыр киби бир-бирининъ артындан келип девам этмек; акъмакъ йылан киби узанып кетмек (И. Отар); тыгъырмакъ, таймакъ, джылышмакъ (С. Къандымова)
сыпырмакъ — сипирмек
сырт джели — шималь ели
сюгют — тал (терек)
сюйгю — севги
сюймек — севмек
сюкли — севимли

Т

тагъарчыкъ — торба
тайлакъ балалар — анда-мында атлап, сычрап юрген балалар (*С. Кандымова*)
таму — джеэннем
таралыкълы — тар, тарлыкълы
тасарлана — тахмин эте, озь башына бир шейни тюшюне
тахт ую — сарай
тач — тадж
тебеш — депеша
тербетмек — тепретмек
тийиш, тийюш — керек, лязим ... (аслында къазантатарджа бир келимедир; Чобан-заде шиирнинъ талабы иле къулланды деп саям — *И. Отар*)
тильсиз — къавал чешити
тинтремек — къайнамакъ
тирешмек — тырышмакъ
тобанбаш — акъылсыз
тургъызмакъ — токътатмакъ
тынъламакъ, тынънамакъ — диньлемек
тюгюль — дегиль
тюльбер — дюльбер
тюркюлемек — йырламакъ
тюс — 1. ренк; 2. хатыралыкъ къалдырылгъан шей
тютме-тют (этмек) — ипрандырмакъ

У

уй — эв
уйретмек — огретмек
улашмакъ — иришмек
улус — иль, ульке
ус — акъыл, акъыл-фикир
узьдюрмек — оздурмакъ
уймек — обаламакъ
учмакълы — дженнетли
учукъ — къачкъан (бенъиз, чырай акъкъында)
учун — керчек
ушюрчюлемек — койлюлерден ушюрни (заире берекетининъ юзде он пайыны) джыймакъ

Х

Хакъ — Аллаh
хакъир — гъарип, факъыр
хуй — табиат
хуйланмакъ — табиатны косьтермек
хусар — гусар
хыркъа — дервиш тозлугъы

Ч

чабукъ — чабик
чагъа — кенар
чай — кучюк озен
чалт — тез
чевре — 1. этраф; 2. озю беяз, этрафы нагъышлы явлукъ (мендиль)
чельмек — 1. урмакъ; 2. ерге йыкъмакъ
чепкен — чекмен
чери — орду
чёкюш — инкъираз
чын — керчек
чыфыт — чуфут, еудий; «Алим Айдамакъ» шииринде — «къарайым» манасында

Дж

джав — душман
джавламакъ — давалашмакъ
джаврун — омуз
джай — 1. яй; 2. яз
джакъланмакъ — джагъаланмакъ, кенардан доланып юрмек
джалбармакъ — ялвармакъ
джас — яс
джолмакъ — юлкъмакъ
джорукъ — мана (*С. Кандымова*)
джувукъ — якъын
джувукъламакъ — якъынлашмакъ
джумарт — джумерт
джылдызсыз — бахытсыз
джюке — юке

Ш

шабат куню — джумаэртеси куню
шай — ойле
шапке — 1. шляпа; 2. русчасы: форменная фуражка
шартмек — шамек, маймун
шеббой — русчада «левкой» деген чечек
шемъа — шемма
шулай — шойле, шай

Ы

ыз — из
ынъырты — инъильти, инълев
ыссы — сыджакъ
ыссыз — изсиз; кимсесиз
ыргъакъ — чобан таягъы

Э

экирджимли — эки маналы (*С. Кандымова*)
эм? — эйими? (*И. Омар*)
эмеген — инсан ашагъан дев (*И. Омар*)
эниш — 1. ашагъы кеткен ёл, ёлакъ; 2. кучюк озен
эпсиз — бош; себепсиз; олур-олмаз
эрек —узакъ
эрен — эр; батыр
эсенлик — сагълам

Я

язычжы — кятип
ялма-филиз — тюз тюйлю (къаракуль дегиль), нормаль догъгъан (къарындан алынгъан дегиль), анасы тарафындан ялангъан къозунынъ териси; къаракуль къойларнынъ муддетинден эвель догъургъан къозуларнынъ териси (*И. Омар*)
ялмакъ — уялмакъ, утанмакъ

МУНДЕРИДЖЕ:

Шиирлер

Дестанлар

Икяелер

Художнє видання

Б. Чобан-заде
МОИ ТВОРИ

(*мова кримськотатарська*)

Редактор-составитель Н. Сейтяг`яев
Художнік Э. Изетов
Технічний редактор Н. Музафаров
Коректор В. Бекірова

Підписано до друку ___.12.2009. Формат 84 х 108 1/32
Папір офсетний. Гарнітура TextBook. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 13,44. Тираж 1000 прим.
Замовл. 382

Видавництво «Тарпан»
95011, м. Сімферополь, вул. Желябова, 13

Друкарня ТОВ «Видавництво «Вперед»
вул. Лечебна, 1
с. Строгонівка,
Сімферопольський район, 97534